

ABDULCELİL TURAN

Yenidoğan Mh. 41 Sk. No.7/4

Zeytinburnu - İSTANBUL

Tel. / Fax: 0212.679 03 70

Handwritten text in Turkish, including a signature and a date.

Şehitlik Mh. 41 Sk. No.7/4

Vertical line of text on the right side of the page.

كىرىشى سۆز

دۆلىتىمىز بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى ئورتاق بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئۇزاق تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىگە ئوخشاش مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى ۋە ۋەتىنىمىز تارىخىنىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمىدۇر.

ئۇيغۇرلار — ئۇلۇغ جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى، قەدىمدىن تارتىپ ئەمگەكچان، باتۇر ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىزدىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ئالغا بېسىپ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا، ۋەتىنىمىزنىڭ بېسىمىنى قوغداشتا ۋە گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان.

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭدا ئۈچ يەرلىك ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتى، تۇرپان ھاكىمىيىتى، شىمالدا جۇڭغارىيە خانلىقى ھۆكۈم سۈرگەنىدى. مىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈستىدە جىددىي ئويلىنىۋاتقان مەزگىلدە، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە

شىمالدىكى كەڭ رايونلاردا تارىخىي خاراكىتلىك ئۆزگىرىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ھىجرىيە 919 - يىلى (مىلادى 1513 - 1514 - يىللىرى)، سەئىدخان قەشقەردە ئازغىنە كەم يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنى قۇردى. تارىخچىلار بۇ يېڭى ھاكىمىيەتنى سۇلتان سەئىدخاننىڭ نامى بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتىدى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئېلىنىدى)، سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا جەمئىي 166 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. سەئىدىيە خانلىقى - تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى (يەكەننى مەركەز قىلغان) نى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئىلى ۋادىسى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىق كۆل رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى، بەدەخشان ۋە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ۋاھان رايونى، كەشمىر ۋە تىبەتنىڭ بىر قىسمى قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئالدى. سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيەت ئورناتقان دەسلەپكى چاغلاردا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتا بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى.

تارىختا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالدىكى رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ئۇزۇن يىللار بويى داۋام قىلغان قانلىق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغانىدى. خەلق ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىيالمايدىغان بالايىدا ئاپەتلىك ئاقىۋەتكە يۈزلىنىپ، خارابىلىشىش، كۆچۈپ سەرگەردان بولۇپ يۈرۈشتەك ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. سەئىدىيە خانلىقى خارابىلىشىشقا يۈزلەنگەن مۇشۇنداق رايوننىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا «خەلىقتىن ئېلىنىدىغان باج -

سېلىقنى ئون يىل كەچۈرۈم قىلىش»، ۋەيران قىلىنغان قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا «ئەسلىگە كەلتۈرۈش، سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇش، سەرگەردان ئاھالىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تەك يۈكسەلدۈرۈش» تەدبىرىنى يولغا قويدى. خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئاساسدا يەرلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - تىجارەت تەرەققىي قىلدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، ئەسلىدە بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان چوڭراق شەھەرلەردىن باشقا، يەنە نۇرغۇن يېڭى شەھەرلەر ۋە بازارلار بارلىققا كەلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مىڭ سۇلالىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى كۈچەيدى.

سەئىدىيە خاندانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە بۇ خانلىق قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە «تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى «ئىنانچىلىق» ياكى «بۇرتلار» ئات، قاشتېشى قاتارلىق نەرسىلەرنى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى رايونلىرىغا ئېلىپ بېرىپ، تەتىللا، گۈللۈك تاۋار، چىنە - قاچا قاتارلىق نەرسىلەرگە تېگىشىپ تۇراتتى». ھەتتا، «جايلار نۇرغۇن كىچىك ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن چاغلاردا، بەزى كىچىك ھاكىمىيەتلەر مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتقاندى. خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، مىلادى 1403 - يىلى (يۇڭلى تۇنجى يىلى) دىن ئېتىبارەن، «بېشبالىق مىڭ سۇلالىسى بىلەن ھەر يىلى ئات، قاشتېشى سودىسى قىلىپ، تەتىللا، گۈللۈك تاۋار، ئەگمەچ پىچاق، قۇياق - ساۋۇتقا تېگىشىپ كەلگەندى. «خوتەننىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىسى 1573-1620 - يىللىرىغىچە (مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىغىچە)

ئۈزۈلمىگە ئىدى. ①

سەئىدىيە خانلىقى ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرى فېئوداللىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئومۇميۈزلۈك يۈكسىلىشىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا يېڭى گۈللىنىش دەۋرىنى ياراتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا، قەدىمدىن بېرى تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن مىللەتلەر بىلەن بۇ رايونغا يېڭىدىن كىرگەن مىللەتلەر ئۇزاق ۋاقىت بىرگە ياشاش نەتىجىسىدە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشتى. بۇنىڭ بىلەن تارىختا «چاغاتاي» ئەۋلادى دېيىلىپ كەلگەن موغۇللارمۇ ئاستا - ئاستا ئۇيغۇرلارغا سېلىنىپ كەتتى. بىر مۇنچە موغۇل ئۇلوسلىرى بۇرۇنقى چارۋىچىلىقىنى ئاساس قىلغان كۆچمەن تۇرمۇشتىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىگە ئۆزگەردى.

ئۇلار غەربىي يۇرتنى گۈللەندۈرۈشتە ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا ئىجابىي روللارنى ئوينىدى. تىنىچ بىرلىككە كەلگەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملىپ، بۇ جاينى گۈللەندۈرۈشكە زور تۆھپە قوشتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەندە «سەئىدىيە مەدرىسى»، «رەشىدىيە مەدرىسى»، «يېشىل مەدرىسە»، «مەدرىسى ئىسقىمات»، «جاھان مەدرىسى»، «خانلىق مەدرىسى»، «ساقىيە مەدرىسى»، «ۋەلىيە مەدرىسى»

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى 294، - 295، - 296 - بەتلەر.

قاتارلىق نۇرغۇن مەدرىسەلەر قۇرۇلدى، بۇلار ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى بىلىم يۇرتلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا ئىلىم دۇنياسىغا قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشقان قاراخانىيلار مەدەنىيىتىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى يېرىم ئەسىر كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئەھمەت يۈكەنكىگە ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۆتكەن بولسا، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرى ئىجادىي تۈردە قىسپۇل قىلىندى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىندى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە نۇرغۇن ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلەر مەيدانغا كەلدى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقى مەدەنىيىتىنى ئۇيغۇرلار تارىخىدا يەنە بىر قېتىملىق يۈكسەلىش دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرغان بىر قاتار بىباھا قىممەتلىك مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرى جۇڭخۇا ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدە مەڭگۈ ئۆچمەس ئورۇن ئالدى. شۇنداقلا جاھان مەدەنىيىتى تارىخىدىمۇ تېگىشلىك ئورۇن ئالدى.

بۇ بىرقەدەر مۇقىم، تىنىچ شارائىتتا جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋە مەدەنىيىتىدە يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ھاياتنى ئەكس ئەتتۈرگەن، زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەردىن ئىدى. مەسىلەن، مىرزا ھەيدەر كوراگانى ۋە مىرزا شاھ مەھمۇد جۇرراي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرى پۈتكۈل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي دەۋرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدىغان، يېگانە بىرىنچى قول ئەسەرلەردۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ

ئەسەرلەر ئۇ زاماننىڭ سىياسىي ئىلمىي سەھنىسىدە زور رول ئوينىغان سىياسىي ئەرباب ۋە تارىخشۇناس ھەم شائىرلار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەرلەر ئىلمىي ساھەدىكى بولۇپمۇ خەلقئارادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردىكى ئىلمىي خادىملارنىڭ زور دىققىتىنى قوزغىدى.

ياۋروپا شەرقشۇناسلىرى ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ ئەسەرلەردىن پايدىلىنىشتى. ئۇلار ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ ھەققىدە بىلىمگەن ۋە ئاتلاپ كەتكەن ئورۇنلارنى مۇشۇ ئەسەرلەر ئارقىلىق روشەنلەشتۈرۈپ بوشلۇقلارنى تولدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز سەئىدىيە خانلىقى مەدەنىيىتىدە بارلىققا كەلگەن بۇ ئەسەرلەر ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ قىيىنچىلىقى، بىرپۈتۈن ئۇيغۇرمەدە- نىيىتىنىڭ تارىخىدىكى مەشھۇر نامايەندەدەپ ئېيتىشقا ھەقىقەتتە يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرلار تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا، يېقىنقى يىللاردىن بېرى دۆلىتىمىزدىكى نۇرغۇن تارىخشۇناسلار سەئىدىيە خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىشىنى قولغا ئالدى.

مەن خېلى يىللاردىن بېرى سەئىدىيە خانلىقىغا دائىر ھە خىل ئەسەرلەر، قەدىمكى قوليازمىلار ۋە ۋەسئە - ھۇججەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇرلارنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىش ئاساسىدا بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەنىدىم، ھازىر يېزىلىپ پۈتتى. بۇ ئەسەر پۈتكۈل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە كەملىك قىلىشى مۇمكىن، ھەتتا ئەسەردە كەچىل، خاتالىقلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەمگىكنىڭ تارىخ تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشىغا ئاز - تولا پايدىسى تېگەر، دەپ قارايمەن. كىتابخانلارنىڭ بۇ ئەسەرنى تولۇقلاشقا قارىتا پايدىلىق تەنقىد - تەكلىپلىرىنى بېرىشنى قىزغىن قارشى ئالىمەن.

مۇندەرىجە

1 كىرىش سۆز
بىرىنچى باب يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىدىن ئىلگىرىكى

1 قەشقەر، يەكەن
6 1 - بۆلۈم خۇراسان سوقۇشلىرى
14 2 - بۆلۈم يۈنۇسخان
3 3 - بۆلۈم مىرزى ئابابەكرىنىڭ قەشقەر - يەكەندىكى
ھۆكۈمرانلىقى
40 4 - بۆلۈم شەيبانىخان ۋە موغۇل خانلىرى
50 5 - بۆلۈم شەيبانىخاننىڭ شاھ ئىسمائىل بىلەن مەزۇن
نىڭ يېنىدا بولغان جەڭدە پۈتۈنلەي يوقىتىلىشى
59 6 - بۆلۈم غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى
65 ئىككىنچى باب سۇلتان سەئىدخان ۋە يەكەن -
سەئىدىيە خانلىقى
86 1 - بۆلۈم سەئىدخاننىڭ كەچۈرمىشلىرى
87 2 - بۆلۈم سەئىدخاننىڭ قەشقەر، يەكەننى تارتىپ
ۋېلىشى
102 3 - بۆلۈم سەئىدخاننىڭ بىرلىككە كەلگەن يەكەن -
سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشى
114 4 - بۆلۈم سۇلتان سەئىدخاننىڭ قابىلىيىتى ۋە ئەخ-
لاق پەزىلەتلىرى
142 ئۈچىنچى باب سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ۋە يەكەن -
سەئىدىيە خانلىقى
163 1 - بۆلۈم ئابدۇرېشىتخان
163

- 2 - بۆلۈم ئابدۇرېشىتخاننىڭ تەختتە ئولتۇرۇشى 169
- 3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلەر 177
- تۆتىنچى باب يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە مەدەنىيىتى 203
- 1 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي ئەھۋالى 203
- 2 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى 211
- 3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى ... 222
- 4 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق 242
- 5 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى ... 256
- پايدىلىنىلغان كىتابلار 263

بىرىنچى باب

يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىدىن ئىلگىرىكى قەشقەر، يەكەن

قەشقەر ئۇزۇن تارىخقا، مول مەدەنىيەتكە ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئىگە قەدىمىي شەھەر. ئىرانلىق تارىخچى راشىددىن تەرىپىدىن يېزىلغان «جامىئۇت تەۋارىخ» دېگەن ئەسەردە: «قەشقەر ئەڭ قەدىمىي مەشھۇر شەھەرلەرنىڭ بىرى. قەدىمىي زامانلاردا قەشقەرنىڭ سۇلتان - خاقانلىرىدىن ئافراسىياپ - تۈرك نەسلىدىن ئىدى. موغۇللار ئافراسىياپنى خاقان نامى بىلەن ئاتىغان» دېيىلگەن ①. «قەشقەر ئوردا كەنت» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ شەھەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغانلىقتىن، ئافراسىياپ شۇ يەردە تۇرغان» ②. قەشقەر ناھايىتى قەدىمىي شەھەر. ئۇ غەربىي خەن زامانىسىدىلا «سۇلى دۆلىتى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى. بۇي سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادى 581 - 618 - يىللىرى) شەھەر-

① مرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قوليازما.
② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - توم، 173 - بەت.

نىڭ سېپىلى «بەش چاقىرىم بولۇپ، ناھايىتى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم ئىدى» ①، «جامگېتى نەما» (ئالەمنى كۆرسەتكۈچى جام) دېگەن كىتابتا قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ «چوڭ شەھەرلىرى نىڭ بىرى ئىدى» دېيىلگەن. ئەپسۇسكى، مول مەدەنىيەت ۋە قىممەتلىك قەدىمكى مىراسلاردىن كېيىنكى زامانلارغىچە بۇ جايدا ئىز قالغانلىرى ئاز، شۇنى ئېيتىش كېرەككى، قەشقەردىن قەدىمدىن بېرى «يىپەك يولى» ئارقىلىق ھەممە جايلارغا ئېلىپ بارىدىغان ماللارنىڭ بىرى «قاما - كەمچەت» ئىدى. بۇ ھازىر قەشقەردە تېپىلمايدۇ. قەشقەرنىڭ «بۇرۇنقى زامانلارنىڭ ئاۋاتلىقى ئەنە شۇنداق ئىدى» ②

قاراخانىيلار دەۋرىدە بۇ شەھەر تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. قەشقەر پۈتكۈل قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي مەركىزىلا ئەمەس، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئالاقە تۈگۈنى، غەربىي يۇرت خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالغان ئىدى ③.

قەشقەرنىڭ غەربىي - جەنۇبى ۋە شىمالىي تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان. غەربتىن شەرقتە ئاقىدىغان دەريالىرى كۆپ، قەشقەر بۇ تاغلارنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان. قەدىمدىن بۇيان، بۇ جاي ئۆزىنىڭ ئەپلىك جۇغراپىيىلىك ۋە ستراتېگىيىلىك ئورنى بىلەن تارىختا ئۆتكەن خانلىقلارنىڭ پايتەختى ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئۆتكەن نۇرغۇن مەشھۇر شەخسلەر قەشقەرنى ئۆزىنىڭ پائالىيەت مەركىزى قىلغان. شۇڭا، بۇ جايدا مۇتەپەككۈرلەر، ئالىملار ۋە ھەرخىل مەشھۇر زاتلارنىڭ

① «سۇننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».
② مىرزا ھەيدەر كوراگانى؛ «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.
③ «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1 - توم،

قەبرىگاھلىرى تارىختىن بېرى ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسلەن: سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان، يۈسۈپ قىدىرخان، مەشھۇر پەيلاسوپ ۋە شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ۋە ھۈسەيىن پەيزۇللا خوجا، شەيخ ھەمەدانى، شەيخ ھەبىب قاتارلىقلارنىڭ قەبرىگاھلىرى قەشقەردە. قەدىمىي قەشقەر قەلئەسى تۈمەن دەرياسى ئارىسىغا سېلىنغان. كېيىنكى چاغلاردىكى مىرزا ئابابەكرى دەۋرىدە كونا قەلئە ۋەيران قىلىنغانىدى.

قەشقەردىياردا قەدىمكى ئۆستەڭلەردىن قاراتاغۇن (قەشقەر خەلق تىلىدا ئازغۇن) ئۆستىڭى بولۇپ، بۇ قەلئەنىڭ بىر پەرسەخ (بىر پەرسەخ تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىرغا تەڭ) جەنۇبىدىن ئۆتۈپ دىغان دەريا نامى، قەشقەرنىڭ كۆپ جايلىرى بۇ دەريا سۈيى بىلەن سۇغىرىلاتتى. بۇ دەرياغا ئۈچ پەرسەخ كېلىدۇ. بۇ يەردە كۈسەن (تازغۇن) دېيىلىدىغان بىر دەريا جايلاشقان بولۇپ، يېڭىسار ناھىيىسى بۇ سۇنىڭ بويىغا جايلاشقان، يېڭىساردىن تەخمىنەن ئۈچ پەرسەخ شەرق تەرىپىدە «قارا خىتاي» دەپ ئاتالغان بىر قىشلاق بولۇپ، شاناز سۈيى مۇشۇ قىشلاقنىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ.

شاناز غەربىي تاغدىكى بىر يۇرت بولۇپ، قەشقەردىن بەدەخشانغا بارىدىغان يول مۇشۇ يۇرت ئارقىلىق ئۆتەتتى. «قارا چاناق»، ماڭشىن دېگەن جايلاردا كارۋانلار چۈشۈپ ئۆتىدىغان لەڭگەرلەر سېلىنغان، يەنە شۇ جايدا «خوش كەنت» دېگەن بىر لەڭگەر بولۇپ، مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل ئىدى.

يەنە بىرى قىزىل دەرياسى ئىدى. بۇ دەريا شەھەر ئەتراپىدىكى قىشلاقلارنى سۇغىراتتى. قەشقەر ئەتراپىدا باغۋەنچىلىك يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، خىلمۇخىل مېۋىلەر ئۆستۈرۈلەتتى. ئۆرۈك، شاپتۇل، نەش

پۈت، ئەنجۈر، ئانار، ئۈزۈم، ئالما، ياغاق، بېھى، جىنبەستە، پىستى - بادام، تاۋۇز، قوغۇنلىرى داڭلىق بولۇپ، بۇرۇنقى زامانلاردا قەشقەرلىكلەردە مېۋە سېتىش ئادىتى يوق ئىدى. «كىشىلەر باغلارغا كىرىپ ئۈزۈلۈرى خالىغانچە يەپ چىقاتتى، سېتىش ئادەتلەنمىگەنلىكتىن، باغۋەنلەر مېۋىلەرنى ئۈزۈپ باشقىلارغا بېرەتتى»^①.

يەكەن قەدىمكى شەھەر بولۇپ، ئۇزۇن يىللىق تارىخقا ئىگە، راشىددىننىڭ «جامىئۇت تەۋارىخ» ۋە مۇھەممەد خاۋەندى شاھنىڭ «زوبنوتىل ئەخبار» («خەۋەرلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى») قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلىشىچە: «يەكەن ئىككى دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، بىرى زەرەپشان، يەنە بىرى تىزناپ دەرياسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ رايوندا شۇ دەۋرلەردە ئىككى شەھەر بولۇپ، بىرى مو-دىچ، يەنە بىرى تىزناپ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەرلەردە «قوچىن» لار ياشايتتى». «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەردە كۆرسىتىلىشىچە خوتەن، قەشقەر، يەكەن رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر تۆت سىنىپقا بۆلۈنەتتى. ئۇنىڭ بىرى «تومىن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «دېھقان» دېگەنلىك بولاتتى. دېھقانلار سىنىپى خانغا بېقىندى بولۇپ، ھەر يىلى خانغا باج - خېراج تۆلەيتتى. يەنە بىرى «قوچىن» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «چېرىك» دېگەنلىك بولاتتى. چېرىكلەر دوغلات جەمەتىگە بېقىندى ئىدى، «ئۈچىنچى ئايماق» دەپ ئاتالغان يەنە بىر سىنىپ بار ئىدى. بۇلار تىجارەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ سىنىپقا مەنسۇپ بولغان ئادەملەر خانلىققا مەلۇم مىقداردا دان، توقۇلما مال قاتارلىقلارنى تىجارەت ئورنىدا تۆلەيتتى. لېكىن بۇلار دوغلات ئائىلىسىگە بېقىندى ئىدى. تۆتىنچى سىنىپتىكىلەر قازى ۋە دىنىي

① مېرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.

كەسىپتىكىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى
لىكى دوغلات ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى.
يەكەن قەدىمىي شەھەر بولغانلىقتىن، ئۇ يەردە دېھقان
چىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەن ۋە سودا - سېتىق
راۋاجلانغانىدى.

قەدىمكى زاماندا خەن سۇلالىسى بىلەن رىم ئوتتۇرى
سىدىكى «يىپەك يولى» قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردىن
ئۆتكەنلىكتىن، بۇ جايلاردا سودا خېلى راۋاجلانغانىدى.
يەكەن، قەشقەردە بازارلار بەكمۇ ئاۋات بولۇپ، مال ئال
ماشتۇرۇش سورۇنى بولغان بازارلار ناھايىتى كۆپ بولغان
لىقتىن، تاۋار ئىگىلىكى بىرقەدەر ئەرەققىي قىلغانىدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى «تارىخى رەشىدى» دە يەكەن
توغرىسىدا مۇنداق دېگەنىدى: «مەن داۋاخان ناملىق بىر
پادىشاھنىڭ مازىرىنى ئۇچراتتىم. بىر قېتىم خوجا خاۋەندى
مەخدۇم بىلەن مازاردىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بۇ مازارغا نەزەر
سالدىق. مازارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئالىي گۈزەل ئىمارەتلەر
بولۇپ، گۈللۈك خەت بىلەن زىننەتلەنگەن، ئىمارەت چۆرىسى
دىكى تاغدا خەتلەر يېزىلغان، خەتلەرنى ئوقۇشقا تىرىشتىم،
تونۇلغان خەتتىن قارىغاندا، خەتتى كۇفىمۇ ئەمەس، سولۇس
خەت شەكلىمۇ ئەمەستەك قىلدى، ئوقۇغىلى بولىمىدى. ئۇنىڭ
يېنىدا بىر گۈمبەز بولۇپ، گۈمبەزنىڭ پەشتاقلىرى گۈزەل
ئىشلەنگەن. پەشتاقتا تۈركىي خەت يېزىلغان. كۆپ يەرلىرى
ۋەيران بولغان. پەقەت 656 - ھىجرىيە (مىلادى 1257 - 1258 -
يىللىرى) دەپ يېزىلغان خەت قېلىپ قالغان، باشقا
جايلىرى ۋەيران بولغان، ئوقۇغىلى بولمايدۇ». بۇ
يەردىكىلەر «تارىختا ئۆتكەن بۇ كىشىنى ياخشى خىسلەت
بىلەن ئىززەتلىگەنلىكتىن، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن (بۇ يەر)

مازارغا ئايلانغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن.» ① تارىخىي مەنبەلەر-
دىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، يەكەن قەدىمىي شەھەر بولۇپ،
ئۆز زامانىسىدا خان - پادىشاھلارنىڭ پايتەختى بولغان.
كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بىلەن بۇ
شەھەرلەر كۈندىن - كۈنگە خارابىلاشقانىدى.

1 - بۆلۈم خۇراسان سوقۇشلىرى

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، شەيبانىخان (سۇلتان
مۇھەممەد شەيبانىخان) ② ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرىيلەر سۇلا-
لىسىنىڭ پايتەختى سەمەرقەندنى بېسىۋالدى. شەيبانىخان
موغۇل خانلىرى بىلەن بولغان سوقۇشتا پۈتۈن ھەربىي كۈچنى
ئۇيۇشتۇرۇپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ سول تەرىپىدىكى دۈشمەنلىرىگە
قارشى كەڭ - كۆلەمدىكى ھەربىي يۈرۈشنى پىلانلىدى.
بۇ ۋاقىتتا ھېسار، قۇندۇز، خىتلان، بەدەخشانلار خۇسراۋ
شاھنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى جايلار بولۇپ، خۇسراۋ شاھ
بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى
لەر مۇستەقىللىق تالىشىپ ئۆز ئارا ئىچكى نىزالارنى
چىقىرىشقا تاقاندى.

ھىراتتىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا
ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلىگەن شەيبانىخان
ئۇنىڭغا توغرىدىن - توغرا دۈشمەنلىك قولىنى سوزۇشتىن
بۇرۇن، سۇلتان ھۈسەيىن مىرزانى ئىچكى قىسمىدىن پارچىلاش،

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

② ئۆزبېك خانى (1453 — 1511)، بەزى مەنبەلەردە «شاھى
بەگخان» مۇ دېيىلىدۇ.

ئۇلارنىڭ نىزالىرىدىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىش ئۈچۈن، بەلخنى ئىشغال قىلىشقا ھەرىكەت قىلدى. مۇشۇ مەزگىلدە بەلخنى شاھزادە بەددىئۇز زامان (سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزانىڭ ئوغلى) سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزانىڭ قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى.

خۇسراۋ شاھقا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا ھېسار، خىتلان، قۇندۇز، بەدەخشان قاتارلىق جايلار قارايتتى.

شەيبانىخان ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ، ھىراتتىكى قۇدرەتلىك سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا بىلەن تۇتۇشۇشتىن بۇرۇن، ئۆزىنىڭ ئارقا تەرىپىدىگە تەھدىت سېلىۋاتقان بابۇر شاھنىڭ كۈچىگە قارشى تۇردى ۋە ئاساسلىق كۈچىنى بابۇردىن ئىنتىقام ئېلىشقا قاراتتى، ئۇ ئۆز ئىنىسى سۇلتان مەھمۇد بىلەن ئوغلى تۆمۈر سۇلتانلارنى ئەڭ قەھرىمان ئۆزبېك قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ، 6000 ئەسكەر بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلاندى. بابۇر قوشۇنلىرى بىلەن ئۆزبېكلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن شىددەتلىك ئۇرۇشتا شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى غەلبە قىلالماي، ئاخىرى سەمەرقەندگە قايتتى. بابۇر موغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىللە ئۇلارنى ئارا تۆپىگە سۈرۈپ باردى. دەل بۇ چاغدا خۇسراۋ شاھ بابۇر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ شەيبانىخانغا قارشى ھەرىكەت قىلدى. ئۇلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى شايبەنىخاننىڭ قوقەندىدىكى ئائىبى ئەخمەت تەنپىلگە تەۋە جايلارغىچە بېسىپ كەلدى. ئەخمەت تەنپىل ئۇلارغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

شايبەنىخان بۇ ھالدا پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ مىر دەرياسى بىلەن غۇجى چۆلى ئارىسىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشقان موغۇل قوشۇنلىرىغا شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى.

ھىجرىيە 911 - يىلى (1504 - 1505)، شايبەنىخان پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇلارغا قارشى ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم

باشلاپ «موغۇللارنىڭ كۈچىنى مەغلۇپ قىلىپ خانىكە سۇلتان باشلىق ئەسكەرلەرنى ئەسىر ئالدى. شەيبانىخان ئارقا تەرەپتىكى رەقىبلىرى دەپ تونۇغان بۇ كۈچنى مەغلۇپ قىلغان» ① دىن كىيىن، يەنە كۈچنى تەشكىللەپ، ئامۇ دەريانىڭ سول تەرىپىگە يۈرۈش قىلدى.

بۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەت شەيبانىخانغا پايدىلىق تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىش ياسىدى. ھېسار، قۇندۇز، خىتلان ھەم بەدەخشان قاتارلىق جايلارنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان خارەزىم شاھى خۇسراۋ بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزا ئوتتۇرىسىدا نىزالار قاتتىق ئوچ ئالغان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئالدىدىكى چوڭ دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن خۇسراۋ شاھ سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئۆزئارا بىرلەشتى.

شەيبانىخان ئەڭ ئاۋۋال خۇسراۋ شاھقا قارشى ئۇرۇش باشلىدى ۋە ئەخمەت تەنبىل خانغا قارشى ئۇرۇشنى توختاتتى. شەيبانىخاننىڭ ئىنىسى سۇلتان مەھمۇد خان قۇندۇزنى ئىشغال قىلىش جەھەتتە ئۆلتۈرۈلدى.

شايبانىخان پۈتۈن ھەربىي كۈچى بىلەن خارەزىم ھاكىمى ئىبىر ھۈسەيىن سوپى (باشقا تارىخىي مەنبەلەردە چىنا سوپى دەپمۇ ئاتالغان) غا قارشى يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئالدىنقى سەپتىكى قوشۇنلارغا شەيبانىخان ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئارقا سەپتىكى قوشۇنلارغا شەيبانىخاننىڭ ئىنىسى سۇلتان مەھمۇد نىڭ ئوغلى ئابدۇللا سۇلتان قوماندان ئىدى.

ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولغان ۋاقىت قىش پەسلىنىڭ

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخود ماۋارا ئۈننەھر تارىخى». بۇ-خارا خەلق مائارىپ نازارىتى، 1924 - يىلى، موسكۋا ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئەڭ سوغۇق ۋاقتى ئىدى. ئۆزبېك قوشۇنلىرى جەڭدە ئىلگىرە
 لەپ ئىسىر ھۈسەيىن سوپىنىڭ مۇھىم ئەسكىرىي كۈچى بولغان
 تۈركمەنلەر سىنىپىنىڭ قارشى تەرىپىگە ئورۇنلاشتى.
 ئىسىر ھۈسەيىن سوپى ھەربىي جەھەتتە ئىقتىدارلىق،
 قابىلىيەتلىك قوماندان ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى شەيبانىخان
 قوشۇنلىرى بىلەن شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ باردى.
 بۇ ئۇرۇش 11 ئاي داۋام قىلدى. ئاخىر ئىسىر ھۈسەيىن
 سوپى خارەزىم قەلئەسىگە چېكىندى. خارەزىم قەلئەسى قورشاۋغا
 چۈشۈپ قالدى. ئۇلار ئوزۇق - تۈلۈكتىن قىيىنچىلىق بۇ چاغدا
 نۇرغۇن كىشىلەر ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. قالغانلىرى
 جەڭ ئىقتىدارىنى يوقاتتى. ئىسىر ھۈسەيىن سوپىنىڭ باشقا
 تەرەپلەردىن ياردەم ئېلىش ئۈمىدى يوققا چىقتى. قۇندۇز
 شەھىرىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان خۇسراۋ شاھمۇ قاتمۇ قات
 قورشاۋدا قالغانلىقتىن، ئاخىر قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ شايبانى
 خانغا ئەسىر چۈشتى. شەيبانىخان ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ
 ئىسىر ھۈسەيىن سوپىغا ئەۋەتىپ بەردى. خۇسراۋ شەھىرنىڭ
 25 يىلىدىن بېرى توپلىغان خەزىنىلىرى شەيبانىخانغا
 ئۆگچە قالدى. ①

شەيبانىخان خارەزىم قەلئەسىگە «كىرىش ئۈچۈن،
 قورغاننى تەرەپ - تەرەپتىن تېشىپ ۋەيران قىلىۋەتتى.
 مۇستەھكەم قەلئە دەپ ھېسابلانغان دىڭج قەلئەسى، قولدىن
 كەتتى. شەيبانىخان شەھەرنى ئىشغال قىلىش بىلەن ئىسىر
 ھۈسەيىن سوپىنى ئەڭ ۋەھشىي ھالدا بوغۇزلاپ ئۆلتۈردى». ②

① مىرزاۋاندىنىڭ «رەۋەزەتۇسساپا» دېگەن ئەسىرىدە: «شەيبانى
 خان خۇسراۋ شاھنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، ئېشەك قويرۇقىغا باغلاپ،
 قۇندۇز كوچىسىدا سۆرەپ قەتل قىلدى» دېيىلگەن.
 ② مىرزا ھەيدەر كىوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

شەيبانىخان بەلخكە ئالتە ئاي ھۇجۇم قىلىپ ئاخىر بەلخنى ئىشغال قىلدى. ئۇ بۇ ئۇرۇش ئارقىلىق خارەزىمنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

شەيبانىخان شەرقتە ئەنجان، شىمالدا ساھىرخىيە بىلەن تاشكەنت، جەنۇبتا ھېسار، قۇندۇز، بەدەخشان، بەلخ، غەربتە خارەزىمغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزدى. ماۋارا ئۈننەھرنىڭ ھەممە بايلىقىمۇ لىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. ئۇنىڭ شەۋكەت قۇدرىتى ئاشتى.

ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتىپ، قورال كۈچى بىلەن ئامۇ دەرياسى ۋە دەريا ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىش بىلەن توختاپ قالمىدى. ئۆز زېمىنىنى ئىرانغىچە كېڭەيتىش پىلانىنى تۈزدى، شەيبانىخان ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق دۈشمىنى ھېسابلانغان خۇرا ساندىكى سۇلتان ھۈسەين بايقارا مىرزىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى.

سۇلتان ھۈسەين بايقارا مىرزا ئۇزۇن يىل كېسەل بولغان بولسىمۇ، ئۆز خانلىقىنىڭ زور تەھدىتكە دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆز ئوغۇللىرىغا ۋە ھەربىي قوماندانلىرىغا پۈتۈن خۇراسان ئەسكەرلىرىنىڭ پايتەخت ئەتراپىغا توپلىنىپ، مەملىكەتكە باستۇرۇپ كېلىۋاتقان شەيبانىخاننىڭ ھۇجۇمىغا ئاقابىل تۇرۇشقا ئەمىر قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھىراتنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئافغانىستان، سىتىيان، خۇراسان، پارس، جۇرچان خەلقىمىدىن خېلى كۈچلۈك بىر قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇلدى.

شەيبانىخان خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان مەزگىلىدە «سۇلتان ھۈسەين بايقارا مىرزا تەرەپتىن پەرمان بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان كۈچ 200 مىڭ كىشىگە

يەتكەنىدى». ① بىراق، خۇراسان سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارا مىرزا بەختكە قارشى، مىلادى 1505 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇيۇشتۇرغان بۇ 200 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن ئىچىدە بىرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئىناقلىق يوق ئىدى. چۈنكى، بۇ مەزگىل سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى ئىچىدە ھاكىمىيەت تالىشىش، غوغا ۋە ئىچكى ئىزازلار تازا كۈچەيگەن مەزگىل ئىدى. شاھزادىلەر، ئەمىرلەر، قوماندانلار ئىقتىدارسىز ئىدى. شەيبانىخان ھىراتقا يېقىنلاشقان ئەھۋال ئاستىدا ئائىلاچ سوقۇشقا سەپەرۋەر قىلىنغانىدى.

ھىجرىيە 911 - يىلى (1504 - 1505) شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى. يىمەن دېگەن جايدا زۇلنۇن ئارغۇن قوماندانلىقىدىكى خۇراسان قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرى شەيبانىخان قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىش تى. خۇراسان قوشۇنلىرى ھىراتنى مۇداپىئە قىلىپ جان تىكىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرى شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. خۇراسانلىقلارنىڭ قوماندانى زۇلنۇن ئارغۇن بۇ ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى.

ھىجرىيە 913 - يىلى (مىلادى 1506 - 1507 - يىللىرى) شەيبانىخاننىڭ ئۆزبېك قوشۇنلىرى خۇراساننىڭ 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى تىرىپىرەن قىلىپ تاشلىدى. خۇراسان ئەمىرلىرى، مىرزا بىرى تەرەپ - تەرەپلەرگە قاچتى.

سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزىنىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇرغان بەددىئۇز زامان نۇرغۇن مال - مۈلۈك توپلىغانىدى. دەل مۇشۇ چاغلاردا بابۇرمىرزا كابۇلدا تەختتە ئىدى. خۇراسان بىلەن كابۇل ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاق تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلار دىكى بىرلىككە كەلگەن ئىتتىپاق ئۇزۇن داۋام قىلالىمىدى. شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى مورغاننىڭ ئوڭ تەرەپلىرىگىچە

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

بېسىپ كەلدى ۋە ھىراتتىكى بەددىئول زامانغا ۋەكىل ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن بەددىئول زامان شەيبانىخاننىڭ ۋەكىلىگە ھاقارەتلەر بىلەن جاۋاب قايتۇردى. ئۆزبېك قوشۇنى دەرھال قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، مەرجاڭ دېگەن يەرنى بېسىۋالدى. ① شەيبانىخاننىڭ ئوغلى تېمۇر سۇلتان ۋە ئىنىسى مەھمۇدنىڭ ئوغلى ئابدۇللا سۇلتان قاتارلىقلارنىڭ قوماندانلىقىدىكى ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمى ئاستىدا ھىرات قوشۇنلىرى ئاخىر مەغلۇپ بولدى. بۇ دەل «سەلىنى كۆل بىلەن، ئوت يالقۇننى چاۋا - چاتقال بىلەن توسقانسەك ئىش بولدى». ② خالاس. مىرزا بەددىئول زامان ھىراتتىن قەندىھارغا قېچىپ باردى.

مىرزا بەددىئول زاماننىڭ ئىنىسى مۇزەپپەرئاتىسى سۇلتان ھۆسەيىن بايقارامىزىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى، مال - مۈلۈك، خەزىنىلىرىنى تاشلاپ بۇ يەردىن يەنە ئاستىراپاتقا قاچتى. ھىرات شەھىرىدىكى سەيدۇللا ئابدۇللامىرزا مەشھىدگە قاچتى. ئابدۇلباقى ئىسىم، مۇھەممەت بۇرۇندۇقلار سەبىزۋارغا قېچىپ كەتتى.

«ھىجرىيە 913 - يىلى (مىلادى 1506 - 1507 - يىلىدا) ھىرات شەھىرىنىڭ چوڭ ئۆلىما، ئالىم - ئۇلۇغلىرى ئامالسىز ھالدا شەيبانىخاننىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ، شەي-

① «مۇرغاپىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا بولغان بۇ يەر ھازىرغىچە «مىرجاڭ» دەپ ئاتالغان. بىر نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا «مىرجاڭ» دا جەمئىي قەبىلىلىرى ياشاپ كەلگەن بولۇپ، ھىراتقا ئولپان (سېلىق) تۆلەيتتى. «گىرمان، ۋامبىرى: «بۇخارا ياخود ماۋارا ئۇننەھر تارىخى» 1924 - يىلى، موسكۋا، ئۇيغۇرچە نەشرى.

② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

بايىنخاننى ئەسكەرلىرى بىلەن ھىرات شەھىرىگە باشلاپ

كىردى. ①

خۇراسان سۇلتانى ھۈسەيىن بايقارا مىرزىنىڭ 38 يىلدىن بېرى يىغقان خەزىنىلىرى شەيبانىخاننىڭ قولىغا ئۈچۈنچە قالدى، ئۇ خۇتبىنى ئۆزىنىڭ نامىغا ئوقۇشنى بۇيرۇدى. شۇ مەزگىللەردە، ھىرات ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇ يەرگە ئىلىم ئەھلى جۇغلانغان، مەدەنىيەت ئاجايىپ گۈللەنگەنىدى. شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى ھىراتنى ۋەھشىيلەپچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، ئوت قويدى. مەدەنىيەت دۇردانىلىرىنى ۋە مىللىتى مىراسلارنى ۋەيران قىلدى. ھىرات شەھىرىنىڭ بىھېساپ نازىنى، گۈزەل قىزلىرى ئۆزبېك ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئەسىر قىلىندى. ئەزەلدىن ئۆيىدىن چىقىمىغان ۋە كۆزگە كۆرۈنمىگەن چوكانلار تالاغا چىقىپ نان تىلەشكە مەجبۇر بولدى.

شەيبانى خان ھىراتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، «بەددەت مۇز زامان بىلەن مۇزەپپەر ھۈسەيىن مىرزىنىڭ خوتۇن، بالا - چاقىلىرىنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا ئالدۇرۇپ كەلدى. مۇزەپپەر مىرزىنىڭ خوتۇنىنى خوتۇنلۇققا ئالدى. ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش، قىممەتلىك تاشلار، ئۈنچە - مارجان، ئال ماسلارنى مۇسادىرە قىلدى. بەددەت مۇز زامان قەندىھاردىن ئەنجان ئارقىلىق كابۇلدىكى بابۇر شاھنىڭ قېشىغا قېچىپ باردى. شەيبانىخان ھىراتتىن قايتىشىدا ئوغۇللىرىنى خۇراساندا قالدۇرۇپ، ئۆزى بۇخاراغا تۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە خۇراسانغا قايتىپ كېلىپ، مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگانى، خوجەندە مەھمۇد خاننى بەش نارەسىدە پەرزەنتلىرى بىلەن ئۆلتۈردى.

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخود ماۋارا ئۇننەھر تارىخى». 1924 - يىلى موسكۋا، ئۇيغۇرچە نەشرى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىازما.

ھىجرىيە 914 - يىلى (1507 - 1508) شەيبانىخان جۇز -
جان ۋىلايىتىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. شەيبانى-
خان بۇ مەملىكەتلەرنى تامامەن ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا
ئالغاندىن كېيىن، بۇ جايلارنى مۇكاپات يۈزىسىدىن خۇددى
چىڭگىزخانغا ئوخشاش، ئۆزىگە ئەڭ ياخشى كۈچ چىقارغان
ئەمىر ۋە ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلدى.

ھىراتنى جان ۋاپا بايغا، مەرۋىنى قوبىزە نايمانغا، بەلىخ،
خارەزمىنى سۇلتان شاھقا، ھېسار ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى
جايلارنى مەھىدى ۋە ھەمىزە سۇلتانغا، قۇندۇزنى ئەخمەت
سۇلتانغا، ئاقسۇنى جانبەككە، ئەنجاننى مەھمۇد شاھ سۇلتان
غا، بۇخارا ۋە قاراكۆلنى مۇھەممەد تۆمۈر سۇلتانغا، پۈتۈن
مەملىكەتنىڭ جەۋھىرى سانالغان سەمەرقەند بىلەن كەش
(تاشكەنت) نى مەھمۇد تۆمۈر سۇلتانغا ئىنتام قىلىپ
بەردى.

شەيبانىخان بۇ غەلىبىلىرىدىن ئىپتىخارلىنىپ، ئۆزىنى
چىڭگىزخان، تېمۇر لەڭگە سېلىشتۇرۇپ، ئۆزىنى «باش قوماندان»
دەپ چاركالدى.

شەيبانى خان قورال كۈچى بىلەن بىر نەچچە ئۆلكە مەم-
لىكەتلەرنى ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالغان بولسىمۇ، يەنىلا
قانائەت قىلماي، زور ھەربىي كۈچىگە يۆلەنىپ ئىرانغا كېڭەي-
مىچىلىك قىلىشقا قەدەم قويدى.

2 - بۆلۈم يۇنۇسخاننىڭ دەۋرى

يۇنۇسخان بىن ئوۋەيسخان ھىجرىيە 873 - يىلى
(1468 - 1469 - يىللىرى)، دوغلات قەبىلىسىدە دۇنياغا
كەلگەن. ئوۋەيسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى

ئوغلى ئوتتۇرىسىدا «تەخت ئالغىچى ماچىرا يۈز بەردى،
ئۇرۇش نەتىجىسىدە چوڭ ئوغلى يۇنۇس مەغلۇپ بولۇپ،
تەختتىن ھەيدەلدى ۋە سەمەرقەندكە قېچىپ كەتتى، كىم
چىك ئوغلى ئىسەن بۇغا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى.»
يۇنۇس سەمەرقەندتىن يەنە خۇراسانغا باردى. ①
«شاھرۇخ مىرزا يۇنۇسخاننى پەزىلەتلىك ئادەم بولۇپ يېتىش
شىپ چىقىشى ئۈچۈن مەۋلانە شەرەپىدىن ئەلى يەزدىگە
شاگىرتلىققا بەردى.» ② يۇنۇسخان ئىراننىڭ شىرازى
شەھىرىدە مەۋلانە شەرەپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ قولىدا 12
يىل ئوقۇدى. مەۋلانە شەرەپىدىن ئەلى يەزدى ئۆز دەۋرىدە
مۇئەممە ئىلىدە يېتىلگەن كىشى ئىدى.

«مۇئەممەتەرەزى» مەۋلانە شەرەپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ
ئەسەرلىرى توپلىمى بولۇپ، ئۇ يەنە «ھىلال» ۋە «زەپەرنامە»
قاتارلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ «قەسىدە بۇردە» -
گە تەسەۋۋۇپ تىلى بىلەن شەرھ يازغان بولۇپ، «قەسىدە
بۇردە» نى ھېچ كىشى مەۋلانە شەرەپىدىن ئەلى يەزدىدەك
شەرھلەپ چىقالمايدى.

مەۋلانە شەرەپىدىن ئەلى يەزدى ۋاپات بولغاندىن
كېيىن، يۇنۇسخان ئىراق، ئىران، ئەرەبىستان قاتارلىق جايلارغا
بېرىپ 21 يىل تۇرۇپ، بۇ جايلاردىكى ئالىم ۋە
ئۆلىمالارنى ئۇستاز تۇتۇپ ھەر خىل بىلىملەرنى ئۆگەندى
ۋە «يۇنۇس ئۇستا» دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلدى.
ئۇ ئىراقتىكى مەزگىلدە نۇرغۇن ئالىملارنىڭ مۇنازىرىسىگە
قاتناشقاندى. چەت يۇرتلاردا يۈرۈپ نۇرغۇن ۋەقەلەرنى

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،
1990-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 283-بەت.

② مەۋلانە شەرەپىدىن ئەلى يەزدى - ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوردىسىدا
سالنامىچى، مىرزا، ئورگانىگى بولغان.

ئۇز كۆزى بىلەن كۆرگەن، ئاچچىق ئەلەملەرنى، موھتاجلىق دەردىنى تارتقان. 20 نەچچە يىل چەتتە تۇرۇپ، جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى كۆزەتكەن ۋە ئۆگەنگەنىدى. بۇ جەرياندا كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىم ۋە سىياسىي ئەرباب بولۇپ يېتىلگەنىدى. «مىرزا ئولۇغبەگدىن قالسا يۇنۇسخان ئالىم كىشى ئىدى.»^①

يۇنۇسخان ھىجرىيە 887 - يىلى (1482 - 1483)، ئالمالىقتا موغۇلىستان دۆلىتىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتە، ئۇرۇش ۋە يىرانچىلىقنىڭ خەلقكە كەلتۈرگەن يالايسىناپەتلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، كېڭەيمىچىلىككە خاتىمە بەرمەكچى بولدى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇلتانلار بىلەن بولغان دۈشمەنلىشىشتىن دوستانە، تىنچ ئىتتىپاق، ئۆتۈشتەك قۇدا - با - جىلىق مۇناسىۋەتنى ئورناتتى، «ئاتىلار دوستلۇقى بالىلارنى تۇغقان قىلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىدىن بولغان سۇلتان، ئەمىر - لەر بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، موغۇللارنىڭ يايلاق ئەنئەنىسىگە ئىتتىبار بېرىدىغان ئالاھىدىلىككە ئەھمىيەت بەردى ۋە موغۇللار بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئۇلار بىلەن يايلاقتا بىرگە بولۇش ۋە شەھەردە بىللە بولۇشتەك تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ خانلىق ئورنىنى چىڭىتتى. يۇنۇسخان موغۇللار بىلەن يايلاق ھاياتىدا بىرگە بولغانلىقتىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقان كۆچ ھەسسەلەپ ئاشتى. يۇنۇسخاننىڭ ئاپروپى يۈكسەك ئۆزلىدى. بۇ ۋاقىتتا قەشقەر ھۆكۈمدارى ئەمىر سەئىد ئەلى ھىجرىيە 862 - يىلى (1457 - 1458)

① موللامۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سانسىز مىرزا يەكەننى پايتهخت قىلغاندا، ئۇنىڭ كىچىك ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر قەشقەر يېڭىساردا ھۆكۈمدار ئىدى. مۇشۇ مەزگىلدە مۇھەممەد ھەيدەر يۇنۇسخان ھاكىمىيەتتىكىگە بويسۇندى. كېيىن تۇرپان، كۇچا، ئۈچ (ئۈچتۇرپان) لارنىڭ ۋالىيسى دوست مۇھەممەدلەرمۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يۇنۇسخاننىڭ ھاكىمىيەت ئاستىغا كىردى. ئۇ يەنە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى جايلارغا، تاشكەنتنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن موغۇلىيە تان (شىنجاڭ) دا تىنچ ھالەت مۇقىملاشتى، خەلق ئىگىلىپ كىمۇ ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلدى.

يۇنۇسخان شىنجاڭدا خاتىرجەملىكىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىر ئىمۇر ئەۋلادى بىلەن تارىختا بولۇپ ئۆتكەن دۈشمەنلىك ھالەتكە خاتىجە بېرىپ، ئۆز - ئارا تىنچ، دوستلۇق مۇناسىۋەتتە ئۆتۈشتەك ستراتېگىيىلىك تەدبىرنى قوللاندى. ئۇ چوڭ قىزى مېھرىنىڭار خېنىمنى ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلتان ئەھمەد مىرزاغا بەردى. مېھرىنىڭار خېنىمنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق نىگار خېنىمنى ئوتتۇرا ئىچى ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزاغا بەردى. بۇ قۇدا - پىنا جىلىق مۇناسىۋەت سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن چاغاتاي خانلىقى (ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن موغۇل خانلىقلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىكنى دوستلۇققا ئېلىپ باردى. دوستلۇقتىكى بۇ مۇناسىۋەتنى تۇغقانلىق مۇناسىۋەت بىلەن مۇستەھكەملىدى. بۇنىڭ بىلەن دائىم پارتلاپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلارغا خاتىجە بېرىلدى. بۇ ئۆزگىرىش شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بىر مەزگىل مۇقىملىقنى پەيدا قىلدى. يۇنۇسخان بۇ چاغدا تاشكەنت قاتارلىق جايلارنىڭمۇ قانۇنىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغانىدى. بۇنداق تۇغقانلىق سەۋەبىدىن،

سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ پەرزەنتلىرى سۇلتان ئەخمەد مىرزا ۋە ئۆمەر شەيخ مىرزا بىلەن سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئوتتۇرىدا خۇددى ئاتا - ئوغۇللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەك يېقىنچىلىق بارلىققا كەلدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا بىر يىلدا بىر قانچە قېتىم موغۇلىستانغا (شىنجاڭغا) كېلىپ بىر ئىككى ئاي تۇرۇپ كېتەتتى. يۇنۇسخان گاھى چاغدا سۇلتان ئەخمەد مىرزانى ئەنجانغا ئېلىپ كېتەتتى. سۇلتان يۇنۇسخان ئەنجانغا كەلسە، ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ ئوردىسىغا چۈشۈپ، بىر - ئىككى كۈن تۇراتتى. ئۆمەر شەيخ ئۇزاقتىن بۇيان سەمەرقەندكە كۆز تىكىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ نىيىتىنى يۇنۇسخانغا دېگەندە، يۇنۇسخان ئۇنى قاتتىق ئەيىبلەنگەندى ①.

سۇلتان ئەخمەدخان ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ بۇ خىيالنى ئاڭلاپ، ئۆمەر شەيخ مىرزانى توسۇش ئۈچۈن سەمەرقەندتىن ھەربىي قوشۇن توپلاپ ئەنجانغا يۈرۈش قىلىش تەردۈتدە بولدى. بۇ خەۋەر ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ قۇلىقىغا يەتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزا سۇلتان يۇنۇسخانغا يالۋۇرۇپ، ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئىلتىجا قىلدى. سۇلتان يۇنۇسخان سۇلتان ئەخمەدخاننىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەندە، ئۆز مەقسىتىنى ئاشكارىلىدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا سۇلتان يۇنۇسخانغا بەزى ۋىلايەتلەرنى تارتۇق قىلىپ بەردى. بۇ قېتىم سۇلتان يۇنۇسخان شىنجاڭدىن قايتىپ يەنە بىر قېتىم قىشلاش ئۈچۈن ئەنجانغا كەلدى. سۇلتان يۇنۇسخان بۇ قېتىمقى سەپىرىدە ھەربىي سەركەردىلىرىنى شىنجاڭدا قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بىر نەچچە كىشىلىرى بىلەنلا كەلگەندى. ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۆز ۋىلايەتلىرىدىن خان قايسىنى ئىختىيار قىلسا شۇنى خانغا

① «شىمى داموللا»، قوليازما.

تۇتۇش خىيالى بار ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلدى. باھار پەسلى بولغاندا، سۇلتان يۇنۇسخان شىنجاڭغا قايتتى. ئۆمەر شەيخ مىرزا ئۆزىنىڭ ئاكىسى سۇلتان ئەخمەدخاندىن قورقۇپ، يەنىلا سۇلتان يۇنۇسخاننى تەكلىپ قىلىپ كېلىپ ئۇخسىنى خانغا تەقدىم قىلدى. خان شۇ يىلى كېلىپ ئۇخسىدا قىشلىدى. بۇ خەۋەر سۇلتان ئەخمەدخانغا يېتىشى بىلەن تەڭ، سۇلتان ئەخمەدخان مىرزا ئۇخسىغا قارشىلىق قىلىش نىيىتىدىن قايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆمەر شەيخ مىرزا ئاكىسى سۇلتان ئەخمەدخان مىرزدىن خاتىرجەم بولدى. لېكىن، ئۆمەر شەيخ مىرزا يۇنۇس خاننىڭ ئۇخسىدا داۋاملىق تۇرۇۋېرىشىغا ئۈنىدى. چۈنكى، ئۇخسى پەرغانە شەھەرلىرىنىڭ چوڭراقى ھېسابلىناتتى. شۇ جەھەتتىن ئۇ چىداپ تۇرالماي سۇلتان يۇنۇسخانغا قارشى ھەرىكەت قىلدى. سۇلتان يۇنۇس خان بىلەن ئۆمەر شەيخ مىرزا ئوتتۇرىسىدا «تاكاسەكىر» (بەزى تارىخىي مەنبەلەردە «سەكىرگان» دەپمۇ ئېلىنغان) دېگەن كۆۋرۈك بېشىدا جەڭ قىلىش بەلگىلەندى. جەڭ باشلىنىشتىن ئىلگىرى، سۇلتان يۇنۇسخان كۆيۈغلى ئۆمەر شەيخ مىرزاغا كۆپ نەسەت قىلغان بولسىمۇ، ئۆمەر شەيخ مىرزا زادىلا ئاڭلىمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ئاخىر پارتلىدى. بۇ جەڭدە ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ قوشۇنى يېڭىلدى. سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئۆمەر شەيخ مىرزانى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىشتى. يۇنۇسخان ئالدىغا چىقىپ ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ قولىنى ئۆزى يەشتى. ئۆمەر شەيخ مىرزاغا ئەنجاننى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئۆمەر شەيخ مىرزا ئەنجانغا قايتتى. سۇلتان يۇنۇسخان ئۆز قوشۇنلىرىغا شىنجاڭغا قايتىش ئىجازىتىنى بېرىپ، ئۆزى بىر قىسىم ئەمىرلىرى بىلەن ئەنجانغا بېرىپ، ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ ئوردىسىغا چۈشتى. ئۇ ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ

يېنىدا ئىككى ئاي مېھمان بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتا - بالاي
ئوتتۇرىسىدىكى كىر كۆتۈرۈلدى.

ھىجرىيە 888 - يىلى (1483 - 1484) ئۆمەر شەيخ
مىرزىنىڭ خانىشى قۇتلىۇق نىگار خېنىم بىر ئوغۇل
تۇغدى. ئۆمەر شەيخ مىرزا بۇ ئوغۇلنىڭ ئات
توپى مۇراسىمى ئۈچۈن، سۇلتان يۇنۇسخاننى پەرغانىگە
چاقىردى. خان پەرغانىگە بېرىپ چوڭ توي قىلىپ بۇ
نەۋرىسىگە «خوجا ئەبەيدۇللا زۇھىرىدىن مۇھەممەت بابۇر»
دەپ ئات قويدى.

يەنە بىر قېتىم ئۆمەر شەيخ مىرزا سۇلتان يۇنۇسخاننى
تەكلىپ قىلىپ كېلىپ خانغا مەرغىلاننى بۆلۈپ بەردى.
سۇلتان يۇنۇسخان مەرغىلانغا بېرىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ بۇ
يەرگە كېلىشى نەتىجىسىدە ئۆمەر شەيخ مىرزا بىلەن ئاكىسى
سۇلتان ئەخمەت مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ
ياخشىلاندى.

شۇ كۈنلەردە خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا كاسانى ①
مەرغىلانغا كەلگەنىدى. خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا مەرغىلانغا
يېقىنلاشقاندا مەرغىلاندىكى پۈتۈن خەلىق، پۈتۈن ئۆلىما -
ئەمىرلەر ئۇنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىشقا چىققانىدى. سۇلتان
يۇنۇسخانمۇ ئۇنىڭ ئالدىغا چىقتى.

شۇ دەۋرلەردە سەمەرقەند ۋە خۇراساندا ھاكىمىيەت
ئۈستىدە تۇرغان سۇلتانلار ئارىسىدا خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا -
نىڭ يارلىقى سۇلتان، شاھلارنىڭ گېپىدىن ئۈستۈن، ئۆتكۈررەك
ئىدى. شۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىدە سۇلتانلار ئىتتۇ
ئىشنىڭ خەيرلىك بولۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەسلىھەت - پىكىر
رىنى ئالاتتى. ھەتتا ئۆزىمۇ ئۇنىڭغا قول بېرىپ ئۇنى ئۈستاز

① خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا كاسانى — شۇ زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا -
دا «ئاللانىڭ مەقبۇلى» نامى بىلەن تونۇلغان شەھەر شەخسى بولۇپ، سۇل-
تانلار ئۇنىڭغا شاگىرت بولغانىدى.

تۇتۇپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ سۆزىنى ھەرقانداق كىشى قايتۇرمايدىغان دەرىجىدە ئۇلۇغلايتتى. سۇلتان يۇنۇسخان خوجا نەسرەدىن ئابدۇللانى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىپ بۇ ئىككى شاھنى ئىتتىپاقلاشتۇرغاندىن كېيىن، سۇلتان يۇنۇسخان شىنجاڭغا قايتتى. ماۋارا ئۇننەھردىكى سۇلتان ئەخمەد مىرزا ھاكىمىيىتى داۋام قىلغان 28 يىل ئىچىدە ئەل خېلى ئاسايىش، تىنچ - سائادەت ئىچىدە ياشىدى.

ھىجرىيە 899 - يىلى (1492 - 1493) سۇلتان ئەخمەد مىرزا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سۇلتان مەھمۇد ھۆكۈمران بولدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە بىر مەزگىل ئاتىسىنىڭ ۋاقتىدىكىدەك قوشنا ئەللەر بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتتە بولدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ سەيپەر قەندىن ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە يۈرۈش قىلىپ بەدەخشاننى ئىشغال قىلدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا تاجاۋۇزچىلىق ۋە زالىم ئەپەت - بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، سۇلتان ئەخمەد مىرزانىڭ ئوغۇللىرىنى قەتل قىلدى، ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرى بىلەن ماسلاش قانلىقتىن سەمەرقەند خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى.

ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە ئەپەت - ئىشەتكە بېرىلىپ كەتتى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ خانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ دەۋر سۈرگەن ۋاقتى ئىنتايىن قىسقا بولدى. ئۇ تەختكە چىقىپ ئالتە ئايدىن كېيىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىنى ئۇنىڭ نوپۇزلۇق ۋە ھىيلىگەر ۋەزىرى خۇسراۋ شاھ ① بىر قانچە كۈنگىچە

① خۇسراۋ قىپچاق قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇ كۆپ ھاياتىنى تارخانلار خىزمىتىدە ئۆتكۈزدى. بولۇپمۇ سۇلتان مەھمۇدنىڭ قولىشىغا ئېرىشىپ 6000 ئەسكەرلىك بىر قوشۇنغا ئىگە بولۇۋالدى. ئامۇ دەرياسىدىن ھىند قوشقا قەدەر بولغان پۈتۈن بەدەخشان ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلىۋالدى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنى بۇ ۋىلايەتنىڭ ەۋستەقىل ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان قىلدى.

مەخپىي تۇتتى. ئۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇلتان «مەھمۇد - نىك» دۇنيا - دەپنىلىرىنى كۆپرەك يىغىۋالماقچى بولغانىدى،^① سۇلتان مەھمۇدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ماۋارا ئۇننەھردە ئىختىلاپ باشلاندى. سۇلتان مەھمۇدتىن قالغان بەش ئوغۇل نىڭ ئىچىدە ئۈچ ئوغۇل يەنى مەسئۇد، بايسۇنقۇر ۋە سۇلتان ئەلى قاتارلىقلار تەخت تالىشىپ ئۆزئارا دۈشمەنلەشتى. ئۇلارنىڭ چوڭى مەسئۇد خۇسراۋ شاھ بىلەن بىرلىشىۋالدى. ئۇلار ئۆز مەملىكىتىنىڭ شىمالى چېگرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كۈچ توپلاپ ئامۇ دەرياسىنىڭ سول تەرىپىدىكى ھېسار، قۇندۇز، بەدەخشان قاتارلىق جايلارغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى. بۇخارا ھاكىمى بايسۇنقۇر مىرزىنىڭ تەرەپدارلىرىمۇ خېلى كۈچلۈك ئىدى. ئۇلار سەمەرقەندكە كۆز سالدى. سۇلتان ئەلىمۇ باشقىلارنىڭ قۇتۇرتىشى ئارقىسىدا سەمەرقەندكە چاڭ سالماقچى بولدى. نەتىجىدە، سۇلتان ئەلى بىلەن بايسۇنقۇر بۇخارادا قاتتىق تۇتۇشۇپ قالدى. بۇ ئۇرۇشتا ئاخىر بايسۇنقۇر مەغلۇپ بولۇپ سەمەرقەندكە قاچتى. ئۇ ھىجرىيە 905 - يىلى (1498 - 1499 - ۋاپات بولدى).

سۇلتان يۇنۇسخان ئالىمالىققا قايتىپ كەلدى. ھىجرىيە 873 - يىلى (1466 - 1467) دوست مۇھەممەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئەخمەدنى تۇرپانغا ۋالىيلىققا تەيىنلەپ، ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا بەردى.

سۇلتان يۇنۇسخان ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مۇھەممەد ھەيدەرگە ياردەم قىلىپ قەشقەردىكى مىرزا

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھر تارىخى»، 2 - جىلد، بۇخارا خەلق مائارىپ نازارىتى، موسكۋا، 1924 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئابابەكرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلدى.
مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئەمىر سەئىد ئەلى مىرزانىڭ
ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭغا قەشقەر، ئاقسۇ سۇيۇرغال قىلىپ بېرىل-
گەنىدى. ئۇ «قەشقەردە ھىجرىيە 869 - يىلىدىن 885 -
يىلىغىچە (مىلادى 1480/81 - 1463/64 - يىلىغىچە) ۋالىي
بولۇپ تۇرغانىدى» ①. مۇشۇ چاغدا، سانسىز مىرزانىڭ چوڭ
ئوغلى ئابابەكرى مىرزا تاغسى مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ قېشىدا
تۇرۇۋاتاتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەردە ھۆكۈمران بولۇپ
تۇرغان مەزگىلدە، يەپ - ئىچىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، خەلق
بىلەن كارى بولمىدى. ئۆز ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇمىدى.
ھاكىمىيەتتە سىنالغان، بولۇپمۇ ئاتىسى
ئەمىر سەئىد ئەلنىڭ 80 يىللىق ئۆمرىدە ئۆز ئەتراپىغا توپىلا-
غان ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىنىڭ ۋە يۇرتدارچىلىقتا پايدىلىنىشقا
بولمىغان پېشقەدەم باشلىقلارنىڭ قەدىر - قىممىتىنى نەزەرگە
ئالمىدى. ھەرخىل جەڭلەردە يېتىلگەن قەھرىمان، جەسۇر
يىگىت - ئەسكەرلەرنىڭ ھاكىمىيەتتىكى رولىغا سەل قاراپ
ئۇلارنى ھىمايە قىلمىدى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئەمىرلەر،
باتۇر، قەھرىمانلار مۇھەممەد ھەيدەردىن يىراقلىشىپ مىرزا
ئابابەكرىگە مايىل بولۇشتى. مىرزا ئابابەكرى مىرزا ھەيدەر
تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىنغان ئەمىر ۋە بارلام
لارنى يېنىغا تارتىپ، مۇھەممەد ھەيدەرگە
قارشى ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىر-
زانىڭ يېنىدىن يەكەنگە قېچىپ بېرىپ يەكەن ھاكىمىغا
يالغاندىن مۇھەممەد ھەيدەر تىلىدىن يېزىلغان بىر پارچە
يارلىقنى كۆرسىتىپ، ئالدامچىلىق بىلەن يەكەننى ئىگىلى-

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قوليازما.

ۋالدى ۋە مۇھەممەد ھەيدەر نىڭ ئىشەنچىسىنى تېخىمۇ كۆپرەك قولىغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ قېشىغا ئادەم ئەۋەتىپ: «مەن سىزنىڭ ئىتائىتىڭىزدىن چىنماي، سىزگە خىزمەتكار بولسىمەن» دەپ ئېيتتى. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر ئۇنىڭ ئىتائىتىنى قوبۇل قىلدى. بۇ چاغدا مىرزا ئابابەكرى ئۆز ئەتراپىغا ئىشەنچلىك، باتۇر يىگىتلەردىن 3000 كىشىلىك خىل قوشۇن توپلىغانىدى.

مىرزا ئابابەكرى جىددىي ئىسيان كۆتۈرۈش تەييارلىقىدا بولۇۋاتقاندا، مىرزا ئابابەكرىنىڭ قېرىندىشى ئۆمەر مىرزا قەشقەردىن قېچىپ كېلىپ، مىرزا ئابابەكرىگە قوشۇلدى. بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ يەكەنگە قاراشلىق يۇرت - ئايماقلارنى تامامەن بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئىككىنچى قەدەمدە خوتەننى ئىشغال قىلىماقچى بولدى.

ئەمىر خۇدايىداد ھايات ۋاقتىدا دوغلات قەبىلىسىگە قاراشلىق ھەر بىر ۋىلايەتنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەندە، قەشقەر بىلەن يەكەننى ئوغلى سەئىد ئەخمەد مىرزاغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. ئەمىر خۇدايىداد ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرىدىن بولغان ئىلىياس شاھقا ئاقسۇنى، خىزىر شاھقا خوتەننى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. بىراق، بۇ ھەر ئىككىسىنى سەئىد ئەخمەد مىرزاغا قارىتىپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ سۈيۈرغاللىقىنى ئېلىۋېتىش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقى يەنىلا سەئىد ئەخمەد مىرزانىڭ قولىدا ئىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن، بۇلار ھەر يىلى بىر قېتىم سەئىد ئەخمەد مىرزانىڭ قېشىغا تەزىمگە بېرىپ ئاندىن يەنە سەئىد ئەخمەد مىرزانىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتاتتى. بۇ قائىدە - يوسۇن تاكى ئەمىر سەئىد ئەخمەد داۋام قىلىدى.

ئەمىر سەئىد ئەلدىن كېيىن خوتەندە خىزىر شاھ نەس

لىدىن ئىككى ئەمىر زادە بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى خانىشە-
 زەر، يەنە بىرى قۇلنەزەر دېيىلەتتى. خانىشەزەر مىرزا ئابابەك-
 رى بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، ئۆزىنى سەئىد ئەلى بىلەن
 باراۋەر ئورۇندا قويايتتى. ئۇ خوتەن بەگلىكىنى ئىسلىكىگە
 ئالغاندىن تارتىپ مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى.

مىرزا ئابابەك خوتەننى ئىشغال قىلىش قارا نىيىتى-
 نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن مۇھەممەت ھەيدەر مىرزاغا «خوتەن
 مىرزا بىلەن خانىشەزەر مىرزا ۋە قۇلنەزەر مىرزا قەدىم-
 دىن بېرى قەشقەرگە بويسۇنۇپ كەلگەن. ھازىر بۇ يولدىن چىقىپ
 مۇستەقىل بولۇۋالدى. مەن خوتەنگە بېرىپ ئۇلارنى سىلىگە توغرا
 قىلىپ خوتەننى قەشقەرگە قارايدىغان قىلغاي مەن، سىلەر رۇخ-
 سەت قىلغايلا» دەپ خەت ئەۋەتىدۇ. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا
 ئۇلاردىن رەنجىپ تۇرغانلىقتىن ئۇنىڭغا رۇخسەت بېرىدۇ. شۇ-
 نىڭ بىلەن مىرزا ئابابەك خوتەننى بېسىۋېلىش تەييار-
 لىقىغا كىرىشىپ كېتىدۇ. «مىرزا ئابابەك خوتەنگە يېتىپ
 كەلگەندىن كېيىن خانىشەزەر ۋە قۇلنەزەر-
 لەر بىلەن كۆرۈشۈپ، سۈلھ بىلەن قايىتىتى.
 ئىككىنچى قېتىم ئۇلار يەنە قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىشىپ
 سۈلھ قىلىشتى. مىرزا ئابابەك ئۆزىگە يېقىن كىشىلەردىن
 بىرىگە قۇرئاننى تۇتقۇزۇپ خانىشەزەر مىرزانىڭ ئالدىغا
 ئەۋەتتى. خانىشەزەر مىرزا قۇرئاننى ئالماق ئۈچۈن قولىنى
 ئۇزاتتى. ئۇ ئادەم ھەر ئىككى قولى بىلەن خانىشەزەر مىر-
 زىنىڭ قولىغا ئېسىلدى. مىرزا ئابابەكنىڭ ئادەملىرى ئىك-
 گىرى تەييارلاپ قويۇلغان ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە تەييار
 تۇرۇشقانىدى. خانىشەزەر مىرزانىڭ ئادەملىرى قول سېلىشقا
 ئىمكان تاپالمىدى - دە، قېچىپ كېتىشتى. مىرزا ئابابەك
 نىڭ ئادەملىرى خانىشەزەر ۋە قۇلنەزەرلەرنى شەمشەر بىلەن
 چېچىپ ئۆلتۈردى. ①

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

مىرزا ئابابەكرى ھىجرىيە 872 - يىلى يەنە بىلەن خوتەننى پۈتۈنلەي ھۆكۈمرانلىق ئاستىغا ئېلىپ، مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا، پۈتۈن كۈچنى تەشكىللەپ تاغىسى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزاغا تاقابىل تۇرۇشقا كىرىشتى.

دوست مۇھەممەت خان ئۆلگەندىن كېيىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئابابەكرى ۋە ئۆمەر مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئانىسى جەمەك تاغىچىنى نىكاھىغا ئالغاندىن كېيىن، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جەمەك تاغىچىدىن ئىككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەندى. بىرى مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگان^① بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 875 - يىلى (1741 - 1470) دۇنياغا كەلگەن. يەنە بىرى سەئىد مۇھەممەد مىرزا ئىدى.

مىرزا ئابابەكرى يەكەن بىلەن خوتەننى ئۆزىنىڭ ئىشغالىيىتىگە ئېلىش جەريانىدا بىر تەرەپتىن، ئەسكىرىي كۈچىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىرقەدەر چۈشىنىدىغان كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى. نەتىجىدە مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئابابەكرىنى تاشلىيالايدىغان بىر گۇرۇھ كۈچ بارلىققا كەلدى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئابابەكرىنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلىك كۈچىيىپ كۆرۈش كەسكىنلەشكەندى. بىر تەرەپتىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئىچىدە پىتىنە - ئىغۋالار كۆپىيىپ، قەشقەر خەلقىنىڭ كۆڭلى بىسەرەمجان ھالەتتە بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بىلەن خەلقنىڭ ھاياتى ئېغىر ئەھۋالدا قالغانىدى. دەل مۇ-

① مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگانى «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ ئاتىسى.

شۇنداق ۋەزىيەتتە، مىرزا ئابابەكرنىڭ يەكەن بىلەن مەھەلە تەننى ئىشغال قىلىۋېلىشى، ئۇنىڭ كۈچ توپلاپ قەشقەرنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان بىرقاتار ھەرىكەتلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت بولغان قەشقەر ئوردىسىنى ساراسىمىگە سېلىپ قويدى. ئەمىرلەر ئۇنىڭ بىر قاتار ئاسىيلىق ھەرىكەتلىرى ھەققىدە مۇھەممەت ھەيدەر مىرزاغا: «مىرزا ئابابەكرى باشتىن - ئاياغ ئاسىيلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. ئۇ يەكەننى تارتىۋالغاندىن كېيىن خوتەندىكى خانىزەر مىرزا ۋە قۇلىنەزەر مىرزانى ئالداپ ئۆلتۈردى. ئۆمەر مىرزانىڭ كۆزىنى كور قىلدى. مۇنداق ئادەمدىن قانداق ۋاپا ئەھد كۈتكىلى بولىدۇ؟ ئۇ ئەمدى قەشقەرنى ئېلىش ئارزۇسىدا بولۇۋاتىدۇ. ئۇ بۇنىڭ بىلەن توختىماي پۈتۈن مەملىكەتنى بىر ئەلەم ئاستىغا كىرگۈزمەكچى» ① دەپ مەلۇم قىلىشتى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا بۇ شىكايەتلەرگە بىر نېمە دېمەي، مىرزا ئابابەكرنىڭ ئانىسى جەمەك ئاغچىنىڭ ئاغزىغا قارىدى. جەمەك ئاغچا ئەمىرلەرنىڭ سۆزىگە قوشۇلمىدى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا تاغلىق، شەپقەتلىك مېھرى بىلەن ئۇنىڭ ئۈستىدە پىكىر قىلىمىدى. جەمەك ئاغچا مىرزا ئابابەكرى ھەققىدە مۇھەممەت مىرزا ھەيدەر بىلەن ئەمىر، بەگلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغان سۆھبەتنى مىرزا ئابابەكرىگە يوشۇرۇنچە يەتكۈزدى. مىرزا ئابابەكرى ئۆزىنىڭ مۇھەممەت ھەيدەر مىرزاغا بولغان سادىقلىقىنى ئىزھار قىلدى.

مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆزىنىڭ سادىقلىقىدىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھىيلە - مېكرى بىلەن تولغان يالغان سۆزلىرىگە يەنىلا ئىشىنىپ، ئۆزىنىڭ يېقىن، ئىشەنچلىك بەگلىرىنى خىزمەتتىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن، ئۆز ھاكىمى

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.

پىتىنى ساقلاۋاتقان ئىدىمىز، بەگلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ ھاكىمىيەت ئىچىدىكى يامان ئادەملەرنىڭ قىلمىشىمۇ مىرزا ئابابەكرىنى قەشقەر ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەشتە ئەپلىك شارائىتىغا ئىگە قىلدى.

مىرزا ئابابەكرى ھەر خىل سۇپىسىگەست ھىيلە - مەكر - لەرنى ئىشلىتىپ، قەشقەر ھاكىمىيىتىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن، زور قوشۇن بىلەن يەكەندىن قەشقەرگە يولغا چىقتى. ئۇنىڭ قوشۇنى يېڭىساردا زور قىرغىنچىلىق قىلغاندىن كېيىن، يېڭىسارنىمۇ بېسىۋالدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆز ھاكىمىيىتى دۇچكەلگەن تەھدىتنى كۆرۈپ پۇشايمان قىلدى ۋە 30 مىڭ دەك ئەسكىرىنى باشلاپ مىرزا ئابابەكرىگە قارشى يۈرۈش قىلدى ۋە مىرزا ئابابەكرىنىڭ 3000 ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن قەشقەر ئەتراپىدا شىددەتلىك جەڭ قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا تەرەپ يېڭىلدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا مەشاۋۇپ بولۇپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ تاغىسى سۇلتان يۇنۇسخاندىن مەدەت سورىدى.

يۇنۇسخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئىلتىجاسىغا بىنائەن، جۇڭغارىيىدىن 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن ياردەم ئۈچۈن يولغا چىقتى. يۇنۇسخان قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ 30 مىڭ ئەسكىرى كۈچى بىلەن قوشۇلۇپ 45 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىل قىلىپ، يەكەنگە مىرزا ئابابەكرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

ھىجرىيە 884 - يىلى (1480 - 1479) 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ بىرلىشىپ قوشۇنى يەكەن ئەتراپىغا يېتىپ كەلدى. يۇنۇسخاننىڭ قوشۇنلىرى يەكەننىڭ كۈنچىسى تەرىپىگە چۈشكۈن قىلدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەننىڭ كۈنچىسى تەرىپىگە چۈشكۈن قىلدى. ئىككى قوشۇن يەكەن

قەلئەسىنى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئىككىنچى كۈنى، مىرزا ئابابەكرى قەلئەنىڭ سىرتىدىكى ئورۇننى مەركىزىي نۇقتا قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاتلىق ۋە پىيادىلەر قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇردى. ئۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچى 3000 چە بولۇپ، بۇلارنىڭ تەركىبىدە ھەممىسى دېگۈدەك مىرزا سەئىد ئەلىنىڭ ۋاقتىدىكى تاللانغان باتۇرلار بار ئىدى. ھىجرىيە 884 - يىلى (1479 - 1480) 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، يۇنۇسخان بىلەن مىرزا ئابابەكرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولدى.

مىرزا ئابابەكرى بۇ جەڭدە ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزانىڭ سېپىگە قاراتماي، بەلكى يۇنۇسخاننىڭ سېپىگە قاراتتى. شىددەتلىك ئېلىشىشتىن كېيىن، يۇنۇسخان يېڭىلدى. يۇنۇسخاننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن مۇھەممەت ھەيدەر مىرزانىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. يۇنۇسخان ئىككىنچى يىلى چوڭ جەڭ تەييارلىقى قىلىپ مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئېلىشىدىغانلىقىنى ئېيتىپ جۇڭغار تېگە قايتتى.

ھىجرىيە 885 - يىلى (1480 - 1481) ئەتىيازدا، يۇنۇسخان 60 مىڭ ئەسكىرىنى ئېلىپ، 2 - قېتىم قەشقەرگە كەلدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئۆتكەن يىلدىكىدىن ياخشىراق تەرتىپكە سېلىپ، 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، 90 مىڭ دەپ پوپاڭ كۆتۈرۈپ، بەكەن گە يۈرۈش قىلدى. مىرزا ئابابەكرى ئاتلىق، پىيادە بولۇپ، 5000 غا يېقىن ئەسكەر توپلىدى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھەربىي كۈچى ساندا ئازدەك قىلسىمۇ، ئەمما جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇنتىزىم تەربىيە كۆرگەن 1000 دەك مەرگەن بار ئىدى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنلىرى بەكەن شەھىرىنىڭ 18 چاقىرىم غەربىدىكى كۆك رابات (كارىۋات) دېگەن يەردە

ئېتىھكام قۇرۇپ پوزىتسىيە ئىگىلەپ ياتتى. ئۇ ھەر ئىككى ئاتلىق ئەسكەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىردىن پىيادە مەرگەن ئورۇنلاشتۇردى. ھەربىر پىيادە ئەسكەر ئالدىدا ئېغىر قالقانلىق بىر پىيادە ئەسكەر ئورۇنلاشتۇردى.

يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرى كۈچى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەسكەرلىرى بۇرۇندىن جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقان، تەجرىبىلىك، ئىقتىدارلىق باتۇرلىرى كەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرگەن ۋاقتى قىسقا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىز ئىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرلىرى يەكەن قەلىئەسىنى قورشىدى ۋالدى. خاننىڭ ئۆزى «قارلىغاچ يار» دېگەن يەر (يەكەننىڭ شەرق تەرىپى) گە كېلىپ چۈشتى ①. قەلىئە ئالدىدا قاتتىق جەڭ بولدى. يۇنۇسخان بىرقانچە كىشىلىرى بىلەن كېلىپ، يار بويىدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭ مەيدانىنى كۆزەتتى. خان يار بويىدىن پەسكە چۈشتى. خان كېلىش بىلەن تەڭ پىيادە ئەسكەرلەر جاسارەتلىنىپ تېخىمۇ قاتتىق جەڭ قىلىشقا باشلىدى. خاننىڭ كۆزىتىشكە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن ئىلىم شاھباتۇر خان ئالدىدا ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىپ قوياي، دېگەن خىيال بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلار ئارىسىغا كىرىپ جەڭ قىلىۋاتقاندا، ئابابەكرى مىرزىنىڭ قالغان تۇتقان بىر پىيادە ئەسكەرى قالقانى ئىلىم شاھنىڭ ئېتى ئايىغىغا تاشلاپ قاچتى. شۇ ئەسنادا ئىلىم شاھنىڭ ئېتى ئۈرگۈپ كېتىپ ئىلىم شاھ ئاتتىن يىقىلدى، مۇلازىملار بۇنى خانغا مەلۇم قىلغاندا، خان كۆرۈش ئۈچۈن يېنىۋىدى، ئۇنى كۆرگەن ئەسكەرلەر خان قاچتى، دەپ ئويلاپ، پىستىراپ كەتكىلى تۇردى. خان جنرا ئۈستىگە چىقىپ قارىسا، ئادەملىرى قاچقان، سەپلىرى بۇزۇلغان. خان بۇيرۇق بېرىپ باققان بولسىمۇ، ئابابەكرىنىڭ

① مۇلا مىرسالىخ قەشقەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما.

پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلىرى خاننىڭ ئەسكەرلىرىنى سۈرۈپ -
ئوقاي قىلىپ قاتتىق زەربە بەردى. شۇنىڭ بىلەن خاننىڭ
ئەسكەرلىرى بىر يولغا قېچىشقا باشلىدى. خانمۇ قېچىپ
قەشقەرگە كەلدى.

قەشقەردە مۇھەممەت مىرزا ھەيدەر يۇنۇسخان بىلەن
كېڭىشىپ، خاننىڭ ھەمراھلىقىدا 5000 تۈتۈن ئادەم
بىلەن بىرلىكتە ئاقسۇغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. قەشقەر خەلقىنىڭ
بىر مۇنچىسى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن ئەنجانغا مۇساپىر بولۇپ
چىقىپ كەتتى. ھىجرىيە 885 - يىلى (1480 - 1481)، مىرزا
ئابابەكرى قەشقەرنى بېسىۋالدى.

يۇنۇسخان مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۇرۇشۇپ ئىككى
قېتىم مەغلۇپ بولۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەندىن
كېيىن، قىشنى ئاقسۇدا ئۆتكۈزدى. ئاقسۇ شەھەر
رى شۇ دەۋرلەردە بىر كاتتا يارنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان
ئىككى مۇستەھكەم قەلئەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر
شەھەر ئىدى.

يۇنۇسخان ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە بىر قەلئەنى ئۆزىنىڭ
دەرگاھى قىلىپ، يەنە بىر قەلئەنى مۇھەممەت ھەيدەرگە
قالدۇردى.

يۇنۇسخان قىشنى ئاقسۇدا ئۆتكۈزۈپ، ئەتىياز پەسلىدە
ئالمالىققا بارماقچى بولۇپ، ئەتە - ئۈگۈن ماڭىمەن دەپ
تۇراتتى. شۇ ئەسنادا بىر قىسىم پىتتە - پاسات تۇغدۇرغۇچىلار
«خان موغۇلىستانغا كېتىش ئالدىدا ئاقسۇنى
بۇلاڭ - تالاڭ قىلماقچى، دېگەن سۆزلەرنى يالغان
دىن توقۇپ ۋەسۋەسە تارقىتتى.» ① مۇھەممەت ھەيدەر گال
ۋاڭ ۋە ئوڭايلا پىتتە - پاساتقا ئىشىنىدىغان ساددا ئادەم
① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى»، قولىيازما.

بولغاچقا، شۇئان ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، خاننىڭ ئادەملىرى بىلەن بىللە ماڭغان سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئەھمەد سۇلتاننى بارىمتايلىققا تۇتۇۋېلىپ، ئاقسۇ شەھەرگە بېكىتىۋالدى. يۇنۇسخان بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، ھاك-تاڭ قېلىپ دەرھال مۇھەممەت ھەيدەرگە كىشى ئەۋەتتى. ئۇ ئاڭلىمىدى. يۇنۇسخان موغۇلىستانغا كۆچمەي تۇرۇپ، ئوغلى سۇلتان مەھمۇدخاننى سەككىز كۈندە ئاقسۇغا يېتىپ كەلسۇن دەپ يارلىق قىلدى. سۇلتان مەھمۇدخان دەل ۋاقتىدا 30 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلاندى. بۇ جەڭ 40 كۈن داۋام قىلدى. شەھەردە قامىلىپ قالغان مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى قەھەتچىلىك ئىچىدە قالدى. خەلق سۇسىز-لىق ۋە ئاچارچىلىق ئازابىدىن كۆپ قىينالدى.

سۇلتان ئەھمەد مۇھەممەت ھەيدەرگە ۋە كالىتەن ئاتىسى يۇنۇسخان ئالدىغا بېرىپ سۈلھ تەلەپ قىلىپ يالۋۇردى. بىراق، يۇنۇسخان سۈلھنى رەت قىلىپ ئومۇمىي ھۇجۇم بىلەن ئاقسۇ قەلئەسىنى ئالدى.

يۇنۇسخان دەرھال ئۆزىنىڭ ئەمىرلىرىگە كىشى ئەۋەتىپ، شەھەرنى بۆلمىسۇن دەپ يارلىق چىقاردى. ئەمىرلەرمۇ دەرھال تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، مۇمكىن بولمىدى. يۇنۇسخاننىڭ ئەسكەرلىرى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىنى تۇتۇپ كېلىشتى. يۇنۇسخان ئۇنى ئالدىغا چاقىرىپ ئۇنىڭ خاتا قىلغانلىقىغا كۆپ ئاپا-تەنە قىلدى ۋە ئۇنى قاتتىق ئەيىبلىدى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا شەرەندە بولغىنىدىن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇردى. خان «خوش، ھېلىمە بولسىمۇ ئاقسۇنى ساڭا بەردىم. سەن ئاقسۇدا بول» دېۋىدى، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا: «ھازىر ئاقسۇدا قانداق تۇرغىلى بولىدۇ، ھەممە ئادەم بۆلۈنۈپ كەتكەن تۇرسا» دېدى. خان مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا

ھا؛ «مەن بىلەن موغۇلىستانغا بارغىن» دەپ 3000 ئات بەردى - دە، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يولغا چىقتى. يۇنۇسخان گۇناھ قىلغانلارغا شەپقەتلىك ۋە كۆيۈمچانلىق پەزىلىتى بىلەن ئاشۇنداق مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇ تۇغقانلىقى ئىزىنى، خانداننىڭ ئابرويىنى شۇنداق يۇقىرى بىلەتتىكى، ئۇلاردىن بىرەر خاتالىق ۋە گۇناھ سادىر بولسا، دەرىھال مەغپىرەت ۋە مەرھەمەت سۈيى بىلەن شۇنداق يۇيىۋاتتىكى، ئۇنىڭ يۈزىدە ھېچقانداق خىجالەت رېڭى قالمايتتى. بەلكى ئۇنى يۈز مەرھەمەت بىلەن بىزنىڭ ھەمىشە بىزنىڭ بالىسى، بىزگە ئىشىنىپ شۇنداق قىلىدۇ، دەپ بېشىنى سىيلايتتى. ئەگەر ئۇنى شۇنچىلىك ئازابلىساق، تۇغقانچىلىقىمىزنىڭ قانچىلىك قەددىر - قىممىتى بولسۇن، تۇغقان ۋە ياتلار ئارىسىدا نېمە پەرقلەر بولسۇن، دەپ ھېسابلايتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سۇلتان يۇنۇسخانغا ھەمراھ بولۇپ، ئالماققا يېتىپ كەلدى. باھار يېتىپ كەلگەندە، يۇنۇسخان يەنە ئويلىنىپ، مول ھوسۇل ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، مىرزا ئابابەكرىنى يىغىشتۇرۇپ قەشقەرنى پەتمە قىلىپ چاقچى بولدى.

شۇ كۈنلەردە يۇنۇسخانغا سۇلتان ئەھمەت مىرزا ئەسكەر توپلاپ، سەمەرقەندتىن ئۆمەر مىرزا ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. ئۆمەر مىرزا يۇنۇسخاننىڭ ئەنجانغا كېلىشىنى تەكلىپ قىلدى. يۇنۇسخان قەشقەرگە بېرىش خىياللىدىن ۋاز كېچىپ ئەنجانغا ئاتلاندى.

يۇنۇسخان ئىلىگىرىمۇ بۇ ئىككى كۈيۈمچۈل ئارىسىدا تالاش - تارتىش بولۇپ قالغاندا، ئۇلارنى ياراشتۇرۇپ كەلگەندى يۇنۇسخان شۇ مەقسەت ئۈچۈن، ئەنجانغا كەلگەندىن كېيىن ئۆمەر شەيخ قېيىن ئاتىسى يۇنۇسخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى. يۇنۇسخانغا ئوش

شەھىرىگە قاراشلىق يەرلەرنى تارتۇق قىلدى. يۇنۇسخان شۇ يىلى قىشنى ئوشتا ئۆتكۈزدى. يۇنۇسخان ئوشنى مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا سۇيۇرغاللىق قىلىپ بەردى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا يۇنۇسخاننىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ يامان نىيىتىدىن قايتتى. ئەنجانغا يۈرۈش قىلىشنى توختىتىپ، ئەسكەرلىرىنى قايتۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئىنىسى ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ كۆڭلى تىنىپ خاتىرجەم بولدى. يۇنۇسخان جۇڭغارىيىگە قايتىپ كېتىشتىن ئىلگىرى ئوشنى مۇھەممەت ھەيدەرگە ئۆز ئورنىدا سوراپ تۇرۇشقا بەرگەندى. يۇنۇسخان قايتقاندىن كېيىن، مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئۆز ئوغلى مۇھەممەد ھۈسەيىننى خانداندىن سوراپ ئېلىپ ئوشتا قالدى.

يۇنۇسخان ئوشتىن قايتقاندىن كېيىن، ئۆمەر شەيخ مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر مىرزىغا ئوشنى بوشات، دەپ دورغىسىنى ئەۋەتتى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئادەملىرى موغۇلىستانغا قايتىپ كەتكەنلىكتىن، ئۆزىدە كۈچ - قۇدرەتمۇ يوق ئىدى. بۇنداق شارائىتتا مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا ئوشنى ئۆمەر شەيخ مىرزاغا قايتۇرۇپ بەردى. بەرزەنتلىرى مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا ۋە سەيد مۇھەممەت مىرزىلارنى ئوشتا قالدۇرۇپ ئۆزى قەشقەرگە يۈزلەندى. مۇھەممەت ھەيدەر مىرزا كۆڭلىدە: قەشقەر - دىكى مىرزا ئابابەكرى بولسا مېنىڭ قېرىندەشىمنىڭ بالىسى، مېنىڭ ئۆگەي ئوغلۇم (جەمەك ئاغىچىنىڭ ئوغلى)، دەپ ئۇنىڭ ئالدىغا بارسام، مۇنداق شارائىتتا ماڭا يۈلەك بولۇپ، ئوتتۇرىمىزدىكى ئۇرۇق - تۇغقان مۇناسىۋىتى بىلەن ماڭا ئورۇن بەرسە ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئوي بىلەن مىرزا ئابابەكرىنىڭ يېنىغا باردى. مىرزا ئابابەكرى ئۇنى شۇ ھامان قاماققا ئالدى. ئۇ مىرزا ئابابەكرىنىڭ قولىدا بىر يىل قاماقتا ياتتى. بىر يىلدىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى ئۇنى قاماقتىن چىقىرىپ

بەدەخشانغا پالىدى. شۇ چاغدا بەدەخشان مىرزا سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ئوغلى مىرزا سۇلتان مۇھەممەدنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. ئۇ جايدا بىر قانچە ۋاقىت تۇرۇپ، بەدەخشاندىن سەمەرقەنددىكى سۇلتان ئەھمەد مىرزانىڭ يېنىغا باردى. ئۇ يەردە «ئىرشاد» (ئىشانلىققا بېرىلىدىغان گۇۋاھنامە)، «قۇتبى خۇدا» نىڭ يېقىنى» دەپ نام ئالغان باھائىدىن نەقىشبەندىنىڭ مۇرىتى دەپ تونۇلغان ئاتاقلىق خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھرار بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ شەپقىتىگە ئېرىشتى. ئاندىن مىرزا سۇلتان ئەھمەد بىلەن كۆرۈشتى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھرار بىلەن داۋاملىق ھەمسۆھبەت بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ سۆزى بىلەن بۈيۈك ئالىم، ئاتاقلىق تەسەۋۋۇپچى مۇھەممەت ھەيدەرنى ئۇلۇغلاپ كۈتتى. كېيىن يۇنۇسخان مۇھەممەت ھەيدەر مىرزانىڭ قايتىپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىپ كىشى ئەۋەتكەندە، مۇھەممەت ھەيدەر سۇلتان ئەھمەد مىرزا يېنىدىن دەرھال ئايرىلىپ يۇنۇسخاننىڭ ئالدىغا كەتتى.

سۇلتان يۇنۇسخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەبۇ سەئىد مىرزانىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدىكى دوستلۇق ۋە ئىناقلىقنى مۇستەھكەملەش يولىدا زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ كەلدى. ئۇ مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئىككى ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىمەسلىكلەرنى بىرىنچى قېتىم كېلىشتۈرگەن، ئۆزئارا بېرىش - كېلىشنى ئورناتقاندى. بۇ خىل تۇغقانچىلىق ۋاسىتىسى بىلەن ئورناتقان دوستلۇق بىر مەزگىل داۋام قىلدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزا پەرغانە ۋە تاشكەنتتىكى مۇستەھكەم «شاھ روخىيە» قەلئەسىنىڭ ئۆكىسى سۇلتان ئۆمەر شەيخ مىرزانىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدە بولغانلىقىغا كۆڭلىدە رازى بولماي كېلىۋاتقاندى. شۇڭا مۇشۇ قەلئە توغرىسىدا جەڭگى - چېدەل يەنە پارتلىدى. سۇلتان

ئەھمەد مىرزىا تاشكەنتنى ئىنسى سۇلتان ئۆمەر شەيخ مىرزىدىن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن تارتىۋېلىش تەييارلىقىنى قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. سۇلتان ئۆمەر شەيخ مىرزىا سۇلتان يۇنۇسخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ «تاشكەنتتىن تارتىپ ئوشقىچە بولغان جايلارنى ھەم سايرامنى سىزگە تۇتتۇم. مانا ھەم قالمىسۇن، ئاكامغا ھەم قالمىسۇن» دېگەن سۆز بىلەن قېيىن ئاتىسى سۇلتان يۇنۇسخاننى رەھبەتلەندۈردى ①. سۇلتان يۇنۇسخان، ھۆكۈمران گۇرۇھنىڭ ئىچكى مۇقىملىقىنى ساقلاپ، موغۇل لاردىن بىرنى خان قىلىش مۇددىئاسى بىلەن شىمالىي شىنجاڭنى ئۆز ئوغلى سۇلتان ئەھمەدكە بېرىپ، ئۆزى سايرامدا قىشلىدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، خان چوڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇد خاننى 30 مىڭ ئەسكىرى بىلەن تاشكەنتكە ئەۋەتتى. پەرغانە تەرەپتىن سۇلتان ئۆمەر شەيخ مىرزىا 15 مىڭ ئەسكەر بىلەن ياردەمگە كەلدى. سۇلتان ئەھمەد مىرزىمۇ ئۇلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، سەمەرد قەندىن زور ئەسكىرىي كۈچ بىلەن تاشكەنت ئەتراپىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ②.

بۇ ئەھۋالدىن سەمەرقەندتىكى خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھرار خەۋەر تاپتى. خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھرار مۇسۇلمانلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن سوقۇشۇپ قان تۆكۈشىنى توسۇش ئۈچۈن، ئۆزى ئاتلىنىپ چىقتى ۋە ھەر قايسى سۇلتانلارغا ئۆز ئورۇنلىرىدا ھەرىكەت قىلماي جىم تۇرۇشنى ئۇقتۇردى. خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھرار سۇلتان ئەھمەد خاننىڭ بارگاھىغا چۈشتى. سۇلتان يۇنۇسخان ۋە ئۆمەر شەيخ مىرزىلارغا سۈلھ توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىدى. خوجا نەسرەت

① بۇ ھەقتە مىرخاۋەندىنىڭ «رەۋزە تۇسساپا» دېگەن ئەسىرىگە ئىبنۇل ئەسىرنىڭ «تارىخى كامىل» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ.

② مىرزىا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىزما.

دىن ئابدۇللا ئەھراڭنىڭ سۆزىنى ھېچ كىشى رەت قىلالمايتتى. چۈنكى، ئۇلار خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھراڭغا مۇرىت بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا بويۇن تولغاشقا ھەددى ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەممىسى تىنچىدى. خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھراڭمۇ بۇ ئۈچ پادىشاھنى چاقىرىپ بىر زىلچا ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ بىر - بىرىگە قارشى چىقىمىسىلىق ئۈچۈن ئەھدە (تىلخەت) ئالدى. ئەھدە بويىچە تاشكەنت ئۈستىدە تالىق شىۋاتقان ھەر ئىككى ئاكا - ئۇكا تالىقىشىنى قويدى. تاشكەنتنى سۇلتان يۇنۇسخانغا بەردى. ئۇ ئىككى قېرىنداش ئوتتۇرىسىدىكى تاشكەنت ئۈچۈن بولغان تالاشنى كېسىپ مۇنداق بىر تەرەپ قىلدى: سۇلتان ئەھمەد سەمەرقەندكە، ئۆمەر شەيخ مىرزا پەرغانىگە، سۇلتان مەھمۇد (يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى) تاشكەنتكە قايتىدىغان بولدى. سۇلتان يۇنۇسخانمۇ سايرامدىن تاشكەنتكە كەلدى. ھەزرىتى ئىشان (خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھراڭ) مۇ تاشكەنتكە كېلىپ سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئۇچراشتى.

تارىختا بۇ ئۈچ خان ئوتتۇرىسىدىكى سۈلھ خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھراڭنىڭ قاتنىشىشى بىلەن تاشكەنتتە ھىجىرىيە 872 - يىلى (1467 - 1468) ئىمزالانغانىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شىنجاڭ تەۋەسىدىكى خانلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇلتانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خوجا نەسرەدىن ئابدۇللا ئەھراڭغا مۇرىت بولۇشنى ئۆز ئىشىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ بىردىنبىر ۋاسىتىسى قىلىپ كەلگەنىدى. شۇنداقلا تەسەۋۋۇپلۇق ئېقىمىدىكىلەرمۇ شۇ دەۋرلەر - دىكى خان - سۇلتانلار ھاكىمىيەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلگەنىدى. سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنتتە تۇرۇپ، پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ 12 يىل ياتتى. ئاخىرى داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ھىجرىيە

892 - يىلى (1486 - 1487)، 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.
 ①. تۇچاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىدە 33 يىل ئولتۇردى.
 سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنتتىكى شەيخ خاۋەندى تۆرە قەبرىستانلىقىدا دەپنە قىلىندى. يۇنۇسخاننىڭ قەبرىستانلىقىدا چوڭ گۈمبەز ياسالغان بولۇپ، كېيىنكى زامانلارغىچە بۇ قەبرىستانلىق ئۆزىنىڭ مەشھۇر نامى بىلەن ساقلىنىپ كەلمەكتە.
 سۇلتان يۇنۇسخان دىيانەتلىك، ياخشى ئەخلاقى بىلەن ھەممىگە مەشھۇر ئىدى. ئۇ ئوقۇمۇشلۇق دىنىي ئالىم بولۇپ، پارسچە، ئەرەبچىدىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. ساز، چالغۇ - ئەلنەغمىلەردە داڭقى چىققان، ھۆسن خەت يېزىش، رەسىم سىزىش، ئوقيا ئېتىشقا ۋە ھەرخىل ھۈنەر - سەنئەتكە ئۇستا بولغانلىقتىن، «يۇنۇس ئۇستا» دەپ داڭق چىقارغانىدى.
 سۇلتان يۇنۇسخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە تا - رىختا ئۆتكەن چاغاتاي خانلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق ئۆزئارا ئۇرۇش بولۇپ كەلگەنلىكتىن، ھەممە جايدا تىنچ سىزلىق ھۆكۈم سۈرگەنىدى. ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشنىڭ بالايىناپەتلىرى فېئوداللىق ئىقتىسادىي ئىگىلىكنى قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتكەنىدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى قىيىن ئەھۋالدا قالغانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتلاردا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىلدى. خەلق ئىگىلىكىنى ياخشىلاش تەدبىرى بىلەن خانلىق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشتە ئالدى بىلەن قۇدا - باجلىق دېپلوماتسىيەسىنى ئىشقا سېلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلار بىلەن شىنجاڭدىكى خانلىقلارنىڭ دۈشمەنلىك ھالىتىنى تىنچ ۋە ئىناق دوستانە ئۆتۈشكە ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى بىلەن قۇدا - باجلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ، چا -

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

غا تاي خانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا تىنچ، ئىناق مۇناسىۋەتنى ئورناتتى. ئۇ ئورناتقان قۇدا - باجلىق ئادەتتىكى نىكاھ مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى. بۇ ئۆزگىرىش شىنجاڭدا تىنچ ئۆتۈش ۋەزىيىتىنى ياراتتى. بۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى بىر قەدەر ئەسلىگە كەلتۈردى.

سۇلتان يۇنۇسخان دەۋرىدە ئىلگىرىكى زامانلاردا شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار بىر - بىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇرۇشلاردا تۇتقۇن قىلىنغان ئەسىرلەرنى ئاۋۋالدىن تارتىپ قۇل قىلىپ باشقا دۆلەتلەرگە ئېلىپ بېرىپ سېتىشتەك قەبىھ ئىللەتلەرگە خاتىمە بېرىلدى. تۇتقۇنغا ئېلىنغانلارنى «سېتىك مىسۇن، ئېلىنمىسۇن» دەپ جاكارلاپ، قۇللارنى سېتىش ۋە ئېلىشىنى مەنئى قىلدى. نۇرغۇن قۇللارنى ئازاد قىلدى.

سۇلتان يۇنۇسخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلار بىلەن بولغان دوستلۇقنى تۇغقانلىققا ئۆزگەرتىپ تىنچ، ئىناق ئۆتۈشنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن قاتناش ئالاقە يوللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا قاتناشنى راۋانلاشتۇردى. چىڭگىزخان ۋە چاغاتاي دەۋرلىرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە، غەربىي يۇرت ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان بۇ ئۆلكە، ۋىلايەت، شەھەرلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىر قىسىم خەلقلەرنى شەھەر تۇرمۇشىغا ئادەتلىنىدۇرۇشتەك مۇشكۈل ئىشلارنى ئىشلەش بىلەن كەنت - بازار، رايات - لەڭگەرلەرنى بىنا قىلدى. شۇنداقلا ئالماتا، توقماق، قاراقول قاتارلىق شەھەرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. سۇلتان يۇنۇسخان ئۆزىنىڭ كۆيۈمىنى ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ ئىنئام قىلىشى بىلەن تاشكەنتتە «تۇپراق قورغان» دېگەن

قورغاننى سالدۇرغانىدى. ئۇ يەنە «شەيخ خاۋەندى تۆرە» نىڭ يېنىدا ئۆزىنىڭ ئوردىسىنى بىنا قىلغۇزغانىدى. تاشكەنت ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىلغاندا بۇ جايغا جايلاشقان مەھەللىلەر ۋەيران قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ھېلىمەم يەنىلا «ئوردا» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە.

3 - بۆلۈم مىرزا ئابابەكرىنىڭ قەشقەر - يەكەندىكى ھۆكۈمرانلىقى

چاغاتاي ئەۋلادىدىن ئەمىرخۇدايداد ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھىجرىيە 765 - يىلى (1363 - 1364) دىن تاكى ھىجرىيە 850 - يىلى (1446 - 1447) غىچە 85 يىل قەشقەر خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. بۇ خانلىققا يەكەن، ئاقسۇ، باي، كۇچا قاتارلىق جايلار قارايتتى.

ئەمىرخۇدايداد ھىجرىيە 850 - يىلى (1446 - 1477) مەككىگە ھەجىگە بېرىپ، شۇ يەردە ۋاپات قىلغاندىن كېيىن، ئوغلى ئەمىر سەئىد ئەلى ئاتىسىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ قەشقەرگە 24 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئەمىر سەئىد ئەلى ھىجرىيە 862 - يىلى (1457-1458) قەشقەردە ۋاپات بولدى. ئەمىر سەئىد ئەلىدىن كېيىن ئوغلى سانسىز مىرزا شۇ يىلى، يەنى ھىجرىيە 862 - يىلى (1457 - 1458) تەختكە چىقىپ ئۆز ئىسمى مۇھەممەت ھەيدەر كورگانغا قەشقەر بىلەن يېڭىسارنى بېرىپ ئۆزى يەكەننى پايتەخت قىلدى. مۇھەممەت ھەيدەر كورگانى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 24 يىلدا ھاكىمىيەت بىر قەدەر مۇقىم بولغانلىقتىن، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلاندى. شەھەرلەر ئاۋاتلاشتى. خۇددى «تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىلگىنىدەك،

«ھۆكۈمەت ئادىل، پاك، ئومۇمىيەتچىل بولدى». سانسىز مىرزا ھىجرىيە 869 - يىلى (1464 - 1465) ئۆلدى. ئۇ ھەككى ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ئابابەكرى مىرزا، يەنە بىرى ئۆمەر مىرزا ئىدى.

ئابابەكرى ئۆز تاغىسى مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولدى. ئۇ قۇرامغا يەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ قارا ئىيتى كۈچەيدى. ئۇ بارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ جايلارنى بويسۇندۇرۇپ ئۆزى خان بولماقچى بولدى. بولۇپمۇ ئۇ تاغىسى مۇھەممەت ھەيدەر كوراگان قېشىدا بولغان مەزگىلدە، مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدىكى ئىقتىدار-سىزلىقى، ئۇنىڭ يۇقشاق قۇلاق بولۇپ، ساختا، يالغان سۆزلەرگە ئوڭايلا ئىشىنىدىغانلىقىنى، مۇشۇ ئىشلار تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ قابىلىيەتلىك ۋە سىناغان كىشىلەردىن خېلى بۇرۇنلا ئايرىلىپ قالغانلىقىنى كۆرگەنىدى، شۇڭا، ئۇنىڭدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ ئوڭايلىقىنى بىلەتتى. مىرزا ئابابەكرى تاغىسى مۇھەممەد مىرزا كوراگاندىن ئايرىلىپ ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قىلدى. ئۇ مۇھەممەد مىرزا كوراگان تەرىپىدىن بوشتىلىغان، ئۇرۇش ماھارىتىگە ئىگە بىر قىسىم قابىلىيەتلىك ئادەملەرنى ئۆزىنىڭ يېنىغا تارتىپ، ھەدەپ كۈچ توپلىدى، خوتەنگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن خاننەزەر بىلەن قۇلنەزەر مىرزا ئۇستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى ئاۋۋال ھىيلە بىلەن قولغا ئېلىپ، ئارقىدىن قەتل قىلىپ خوتەننى ئىشغال قىلدى.

ئابابەكرى مىرزا خوتەننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خوتەنگە ھاكىم بەلگىلەپ ئىدارە قىلدى. ھىجرىيە 885 - يىلى (1480 - 1481)، مۇھەممەت ھەيدەر كوراگاندىن قەشقەرنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزىنى قەشقەر خانلىقىنىڭ

سۇلتانى دەپ جاكارلىدى.

مىرزا ئابابەكرى تىيانشاننىڭ جەنۇب قىسمىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇ تارىختىكى بارلىق ھۆكۈمرانلارغا ئوخشاش، ئىمكانىيەت تاپسىلا جايلارنى قوشۇۋېلىشقا، بويسۇندۇرۇشقا ھەرىكەت قىلدى. ئۇ پۈتۈن ماۋارائۇننەھرنى يۇتۇۋېلىش مەقسىتى بىلەن ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئوش ۋە ئۈزكەندىنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئۇ بەدەخشان رايونىغا قوشۇن ئەۋەتىپ ۋاخانىنى ئىشغال قىلىپ ئۇ جايدىن يەنە بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ، بەدەخشاننىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى ھازارجاتنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئېلىۋالدى ۋە ئاھالىلەرنى ھەر يىلى مەلۇم ساندا باج تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇ كېيىنكى يىللاردا مارالبېشى، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، باي، كۇچا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، باينىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي، تىيانشاننىڭ شىمالىغا بارىدىغان يوللار ئۈستىگە قەلئە - ئىستېھكاملارنى بىنا قىلدۇردى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە يەنە ئىسسىق كۆل ئەتراپىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزدى.

مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتى داۋام قىلغان دەۋرلەردە، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تولىمۇ ۋەھشىي بولدى. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ۋە خەلقنى ئېزىشتە مۇتەئەسسىپ فېئودال، روھانىي، ئۆلىمالاردىن پايدىلىنىپ «ئىسلام شەرىئىتى» دېگەن بىر نىمەت لەرنى يولغا قويدى. ئۇنىڭ قانۇنلىرىغا ئەمەل قىلىدىغان كىشىلەرنى ۋەھشىي جازا بىلەن جازالىدى. ئۆزىنىڭ يارلىق - پەرمانلىرىنى دىنىي ئۆلىمالارنىڭ پەتىۋالىرى ئارقىلىق يۈرگۈزەتتى. ئۇنىڭ زۇلمى ھەققىدە «جاھاننامە» دە مۇنداق بايان قىلىنغان:

«ئابابەكرى ئىدى كاشىغەر ھاكىمى،

كى يوق ئىردى رۇستەمدىن ئانىڭ كەمى.
ئانىڭ مۈلكىدە كى ئىل - ئولۇس تەمام،
تاپىپ ئىردى بەندۇ بەلادا مۇقام.
ئۆلۈپ بەندۇ زىنداندا ئۆلگەنلەرى،
قازىق بول دەرىماندە قالغانلارى.
تۇتۇپ بەزىلەرنىڭ قۇلاغىن كېسىپ،
قۇلاغۇ ئىيلكۇ ئاياغىن كېسىپ.
يەنە بەزىلەرنى تۇتۇپ ئاختەلەپ،

ئالىپ تۇتتۇرۇپ مال - مۈلكىن تالاپ. ①

مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتات
سىيىسى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى مىسلىسىز
دەرىجىدە ۋەيرانچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى. ئۇيغۇر ۋە
باشقا ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئۈچۈن، بالايىمىتاپەت
ئېلىپ كەلدى.

مىرزا ئابابەكرى كۈندىن - كۈنگە چىرىكىلىشىپ
ئەكسىيەتچىل تەرەپكە قاراپ ماڭدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ
ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردىن تارتىپلا دېھقان ۋە باشقا
ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن قارىمۇ قارشى مەيداندا تۇرۇپ
كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى
زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان
دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. زالىملىق ئۇنىڭ تەبىئىتىگە شۇ
دەرىجىدە سىڭگەن ئىدىكى، ئۇ، ئۆزىنىڭ نەزەرىدە گۇناھكار
دەپ تونۇغانلار (گەرچە شەرىئەتتە گۇناھسىز قارالغان
تەقدىردىمۇ) نى ئۆلتۈرمىگۈچە ئۇنىڭ كۆڭلى زادى ئارام
تاپمايتتى. مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، ئاختا قىلىش،
پۇتىنى كېسىپ تاشلاش قاتارلىق جازالار شۇ دەۋردە ئادەتتىكى

① مىرزاھەيدەر كوراگانى (ئاياز شېكەستى): «جاھاننامە» شىنجاڭ
خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

جازا تۈرىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ، «پىتنە - پاساتچىنى ئۆلتۈرۈش بەرھەق» دەپ پەتىۋا چىقارغۇزۇپ، بىگۇناھ خەلقنى ھەر خىل تۆھمەت، بەدىئاملار بىلەن ئۆلتۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە قەتل قىلىنغۇچىلارنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىنىڭ ئۈچ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، جەددى - جەمەتىنى قۇرۇتۇپ تاشلاشتەك ۋەھشىي جازالاش چارىلىرىنى يولغا قويغانىدى. ھەتتا، جازالانغانلارنىڭ سۈت ئېمىۋاتقان بوۋا قلىرىدىن تارتىپ ھامىلىدار ئاياللىرىغىچە تىرىك قالمىغانىدى.

ئۇنىڭ قولچوماقچىلىرى «تۇتقۇنلارنى مىڭ مەرتىبە ئۆلۈمگە رازى بولغۇدەك ئازابلار بىلەن ئازابلايتتى. ئاخىرى ئۇلارنىمۇ ئۆلتۈرەتتى. ① شۇ دەۋرلەردە ھەر قانداق كىشى مەرزى ئابابەكرىدىن چېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقا قادىر ئەمەس ئىدى. ئۇ تېخىمۇ ئالچىپ «ئاھالىلەرنىڭ ئۆز ئارا يېزا - كەنت، شەھەرلەرگە كۆچۈپ يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ» دېگەن بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. بۇ بەلگىلىمە بىلەن خەلقنىڭ يېزا - كەنت ۋە شەھەرلەر بىلەن قىلىدىغان سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى چەكلىدى. ئۇ كۆچۈپ يۈرگۈچىلەر بولىدىكەن، پىتنە - پاساتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دېگەن گۇمان بىلەن ئاخۇن - داموللىلارنى «پىتنە - پاساتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ - خانلارنىڭ بېرىپ - كېلىشىنى مەنى قىلىشقا بولىدۇ» دېگەن پەتىۋانى چىقىرىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇدىن بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ بىردەكلىكىنى تەكىتلەپ، بىر قىسىم دىنىي تەبىقىدىكىلەرنى ھەر خىل ۋاسىتىلەر بىلەن قولغا كەلتۈرۈۋالدى. «قانۇنسىز كۆچكەن» دېگەن تۆھمەت بىلەن مادۇ ۋە چىگرەك ئايماقلىرىنى قەتلىئام قىلىشنى بەلگىلەپ، 3000 دەك كىشىنىڭ پۇتىنى

① مەرزى ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

كېسىپ تاشلىدى ۋە قەتلىئام قىلدى» ①
مىرزا ئابابەكرنىڭ زۇلمى شۇ دەرىجىدە قاتتىق بولغانلىقتىن،
قەشقەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار ياكى موڭغۇللار
ئۆزئارا بېرىپ كېلىشكە پېتىنالمىدىغان بولۇپ قالدى.
ئۇنىڭ زۇلمى دەستىدىن ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى
يۇرتلىرىدىن قېچىپ چىقىپ سەرگەردان بولۇپ خانىۋەيران
بولۇپ كەتتى.

مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ھەر خىل ناملار
بىلەن قولغا ئېلىنغان «گۇناھكار»لار كۆپەيدى. ئۇ گۇناھكار-
لارنىڭ گۇناھىغا قاراپ ئىشقا سالاتتى. ئەرلەر ئۈچۈن ۋە
ئاياللار ئۈچۈن ھەر خىل ئىشلىتىش بەلگىلىمىلىرىنى چىقاز-
غانىدى.

مىرزا ئابابەكرى بايلىق توپلاش ئۈچۈن، كان ئېچىپ
ئالتۇن قېزىش دېگەن نام بىلەن نۇرغۇنلىغان ئەمگەكچى
دېھقانلارنى كانلاردا ئىشلىتىپ ھاياتىدىن ئايرىدى. ئۇنىڭ
كىشىلەرنى كان ئېچىشقا ئىشلىتىش ئۇسۇلى تولمە ۋە ھىشى ۋە
قاتتىق ئىدى. ھەر 20 — 30 ياكى 40 ئادەمنى بىر
زەنجىرگە باغلاپ، ھەر ئىككى كىشىگە بىردىن چېرىك قوشۇپ،
قىش، ياز ئىشلىتەتتى. بىر ئادەمگە بىر ئايدا بىر غەلۋىردىن
تېرىق بېرەتتى. «گۇناھى قاتتىق» دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ
تۇغقانلىرىدىن باشقا يات كىشىلەرنىڭ سۆز قىلىشىغا يول
قويمىتتى. بىر نەرسە بەرمەيتتى. ھەتتا بىر - بىرلىرى
بىلەن سۆزلىشىشتىن چەكلەيتتى. ئۇلارنى كۈندۈزى شۇنداق
قاتتىق نازارەت بىلەن ئىشلىتىپ، كېچىسى زىندانغا قامايتتى.
ھەربىر ئىشقا بىردىن «ئۇككەل قويۇلغانىدى. بۇلارنىڭ

① مىرزا شاھ مەھمۇد چوراس: «تارىخ». قوليازما.

چوڭ - كىچىكى بولۇپ، ئىشقا سالىدىغانلار، ئىشقا بۇيرۇپ
 دىغانلار بىلەن زىندانغا سالىدىغانلار ئايرىم ئىدى.
 مىرزا ئابابەكرى كان قېزىش بىلەن ئالتۇن توپلاشتىن
 باشقا، قەدىمكى شەھەرلەرنى ئالتۇن تاپىمەن دەپ قازدۇردى.
 بۇنىڭ نامى «قازىق» دەپ ئاتالدى. قەشقەر كۈنەش شەھەرنى
 قازدۇرۇپ، ئالتۇن قېزىش باھانىسى بىلەن قەدىمكى گۈزەل
 شەھەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى.
 خوتەن، قەشقەرنى قازدۇرۇش بىلەن نۇرغۇن ئالتۇن،
 جاۋاھىر، تىللا، كۈمۈشلەرگە ئىگە بولدى.
 قەدىمكى شەھەرنى قېزىش يالغۇز خوتەن بىلەنلا
 چەكلىنىپ قالمايدى. ئۇ نۇرغۇن ئاھالىنى ئىشقا سېلىپ
 قەشقەردىكى «قازىق» نامىدىكى بىر قەدىمىي شەھەر
 خارابىسىنى قازدۇرۇپ نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش، جاۋاھىر،
 تىللا قاتارلىق بايلىق تاپتى.
 ئۇ «خوتەننىڭ قەدىمكى شەھىرىنى قازدۇرۇپ 27 خۇم
 (كۆپ) دۇنيا دەپنە تاپتى. بۇ كۆپلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىچىدە
 بىردىن مىس ئاپتۇۋا بار ئىدى. كۆپلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ ئىچى
 تىللا ۋە ئالتۇن بىلەن توشقۇزۇلغان، مۇشۇنداق ئاپتۇۋىلارنىڭ
 چۆرىسى كۈمۈش بىلەن ئىشلەنگەن بولۇپ، «بالىش» دەپ
 ئاتىلاتتى. «تارىخىي مەنبەلەردە: «بىر بالىش 500 مىسقال،
 ئۆزى ئۇزۇنچاق، ئوتتۇرىسى ئىنچىكە» دەپ يېزىلغان^①. مىرزا
 ھەيدەر كوراگانى مۇنداق يازغانىدى: مۇشۇنداق «مىس
 ئاپتۇۋىدىن بىرى مېنىڭ قولۇمغا چۈشۈپ قالدى. بۇ شېشى
 نىڭ تەقلىدە بولۇپ، بويىنى ئىنچىكە، ئۇزۇن بولۇپ، قېلىن
 تۆمۈردىن دەستە بېكىتىلگەنىكەن. ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى
 ئاپتۇۋىنىڭ ئاغزى بىلەن تەڭ كېلىدىغان مىس تور

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخىي رەشىدى» قوليازما.

بىپىكىتىلىگەن. ئاپتۇۋىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر يېرىم گەزدىن زىيادىرەك بولۇپ، ئەگەر سۇ توشقۇزۇلسا ئىككى كىشى بىر جايدىن يەنە بىر جاىغا ئاران يۆتكىيەلەيتتى. بۇ ئايلىشلار كۈپىنىڭ ئىچىدە ئاپتۇۋا بىلەن خەزىنىلەردە قىويۇلغان نويىچە لەشكەرلەرنىڭ قولىغا چۈشتى. مېنىڭ قولۇمغىمۇ بىرنەچچىسى چۈشۈپ، ئۇنىڭ سۈرىتىنى كۆردۈم. (قانۇق) ئىش باشچىلىرىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن ئاڭلىدىمكى، بىر ئاپتۇۋىنىڭ ئىچىدىن «خۇمار خاتۇنىنىڭ ئوغلىنىڭ تويى ئۈچۈن» دەپ يېزىلغان بىر خەت چىققان. خۇمار خاتۇن كىم؟ قاچان ئۆتكەن؟ قانداق بولغان؟ بۇ توغرىدا مەلۇمات يوق. ①

مىرزا ئابابەكرى شۇنچە زالىم، ۋەھشىي تۇرۇپ باشقىلارنى ئالداش ئۈچۈن ئىبادەت قىلىشقا ۋە زاكات بېرىشكە ئىراق ئىدى. ئالىملارنىڭ سۆھبەت، مەجلىسلىرىگە ئېرىنمەستىن ئاخىل بولاتتى. ئۇ ھەممە ئىشلارنى ھەل قىلىشقا قۇۋلۇق - شۇملۇق ئىشلىتىپ، دىن بىلەن ھاكىمىيەت بىردەك دېگەننى بازارغا سېلىپ قازى، رەئىسلەرگىچە پەتىۋا يازدۇرۇپ، پەتىۋا بىلەن ئىش قىلاتتى. ئۇ ئەڭ قەبىھ ئىشلىرىغىمۇ پەتىۋا سورايتتى. ئۇ مۇشۇ يول بىلەن ھەر قانداق بىر ئىشقا بىر شەرىئەت يولىنى تاپاتتى. قازى، رەئىس پەتىۋا بەرسە، ياخشى بولمىسا، پەتىۋا بەرگۈچىنى تاياق زەربى بىلەن ئىقرار قىلدۇرۇپ ئۇنىڭ ھاياتىنى ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلاشتۇراتتى. ئۇ «شەرىئەت بويىچە ئۆلۈم لازىم ئىدى، ئەمما، ئۇنى مەن مەرھەمەت قىلىپ ئۆلتۈرمەيمەن، ئۇنى پالانى ئىشقا بۇيرۇيمەن» دەيتتى. بىراق، ئۇ بۇيرۇغان ئىش

(1) مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما. شاھ نەھىد جۇرراس: «تارىخ». موللا مىرسالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازىمىلار.

ئۆلۈمدىن كۆپ دەرىجىدە يامان بولاتتى. بىر قېتىم ئۇ، مۇنداق بىر ئىشقا پەتىۋا سوراپ: «ئەگەر توختى بەختىنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن بەختىگە ھۇجۇم قىلسا، بەختنىڭ ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىش، زەدەرنى توسۇش ئۈچۈن توختىغا ئالدىن چارە كۆرۈش دۇرۇسمۇ - دۇرۇس ئەمەسمۇ؟ گۇۋاھلىق بېرىڭلار، ئەجىر تاپسىلەر» دەپ پەتىۋا بەرگۈچىدىن «دۇرۇس» دېگەن پەتىۋانى ئالغانىدى، يەنە بىر قېتىم، ئۇ: «خالىد بۇزۇقلار قاتارىغا كىرىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ باشقا يۇرتقا كېتىشى بۇ يۇرتتا پىتىنىگە سەۋەبچى بولىدۇ. شۇڭا، پىتىنى توسۇش ئۈچۈن خالىدىنى باشقا يۇرتلارغا بارالمايدىغان قىلىپ قويۇش كېرەكمۇ - يوق؟ بۇنىڭغا گۇۋاھلىق بېرىڭلار، ئەجىر تاپسىلەر» دەپ پەتىۋا سورايدۇ. ئۇ مۇشۇنداق پەتىۋا بىلەن قانۇنسىز كۆچكەن دېگەن نام بىلەن «مادۇ ۋە چېگى راک ئايماقلىرىدىن ۋە ئۈزگەند ئادەملىرىدىن 3000 كىشىنى ئۆلتۈرگەنىدى». «بۇلارنى قاچماقچى، ئەگەر قېچىپ باشقا ۋىلايەتلەرگە بارسا پىتىنىگە سەۋەب بولىدۇ. بۇلارنى بۇ مەملىكەتتە ساقلاپ قالمىن، قاچالمايدىغان قىلىپ قويۇش كېرەك.» دەپ، بىرنەچچە مىڭ كىشىنىڭ پۈتۈنى كېسىپ تاشلىغانىدى ①.

مىرزا ئابابەكرى ئۆزىنىڭ زالىملىقى، رەھىمسىزلىكى ۋە قانخورلۇقى بىلەن تارىخ بېتىدە «مىرزا ئابابەكرى داباڭ» (موغۇلچە زالىم ئەنسىدە) دەپ نام ئالدى ②. ئۇنىڭ زالىملىقى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنىكى، ئۇنىڭغا چىداش زادىلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. مۇھەممەت شاھ، مېھرىنىڭار خېنىم مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگاننىڭ ئاكىسى ۋە ھەمىشەسى ئىدى. ئۇلار شۇنداقلا مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭمۇ ئاكىسى ھەمىشەسى

① ② مىرزاھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمى.

ئىدى. بۇلار كابۇلدىن بەدەخشانغا كېلىش ۋاقتىدا مىرزا ئابابەكرى لەشكەرلىرىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ. مىرزا ئابابەكرى ئۇلارنى قەشقەرگە ئالدۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇنىڭ خان سۇلتان خېنىم دەيدىغان ھەمشىرىسى بولۇپ، ئۇ ئايال پۈتۈن ئۆمرىدە ئىبادەت بىلەن بولۇپ كۈن ئۆتكۈزگەن ئايال ئىدى. ئۇنى زىندانغا سېلىپ، ئۇنىڭغا بىر مۇددەت ھاراقىتىن باشقا نەرسە بەرمەيدۇ، بۇ ئايال ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈم ھالىغا كەلگەندە، ئۇنىڭغا بىر ئوتلاملا سۇ بېرىدۇ. ئۇ مۇشۇ ئازاب بىلەن قىيىنلىق ئۆلىدۇ. مۇھەممەد شاھنى ئاقتىلار قاتارىدا 15 ياشقىچە ساقلايدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇيرۇق قىلىپ، كاۋاپ پىشۇرىدىغان ئۆيدە كاۋاپ زىخنى مەيدىسىگە قاقىتىدۇ، قېقىلغان زىخ ئۇنىڭ دۈمبىسىدىن تېشىپ چىقىدۇ. ئۇ مۇشۇ ھالدا لەختە - لەختە بولۇپ بەش كۈندىن كېيىن سېسىپ ئۆلىدۇ. ئۆز ھەمشىرىلىرىدىن بېگىم خېنىملارنىڭ جېنىغا زامىن بولىدۇ ... شۇڭا، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھۆكۈم-رانلىقى ئاستىدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەرمىللەت ئەمگەكچىلىرى قوزغىلىپ ئۇنىڭ زۇلمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنى دەپنە قىلىش يولىنى ئىزدىمەكتە ئىدى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ زۇلمى ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى تەكتىدىن تەۋرىتىپ ھالاكەت گىرۋىكىگە ئەكىلىپ قويدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇ تېخىمۇ ئەشەددىيلىشىپ كەتتى. مىرزا ئابابەكرى ئاخىرقى جان تالىشىش مەزگىلىدە خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ۋەيران قىلىپ، ئۇلار ئۈستىدىكى ئازاب - ئوقۇبەتنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئۇزۇن تارىختىن بىرى مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن ئاۋات، گۈزەل قەشقەرنى ۋەيران قىلىپ چۆللۈككە ئايلاندۇرۇۋەتتى. شەھەر ئاھالىسىنى تامامەن دېگۈدەك يەكەنگە كۆچۈرۈپ كەتتى. سەئىدخاننىڭ قەشقەرگە ئەسكەر باشلاپ كېلىۋاتقانلىق

خەۋىرى ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ «قەشقەرنىڭ تۈمەن دەرياسى بويىغا سېلىنغان كونا قەشقەر قەلئەسىنى يېڭىباشتىن سالدۇردى. بۇ قەلئەنىڭ ھەجىمى تولمۇ چوڭ بولۇپ، قەلئە تېمىنىڭ ئېگىزلىكى 30 گەز چامىسىدا كېلەتتى. قەلئە 150 بۇرچەكلىك قىلىپ ياسالغان بولۇپ، ھەر بىر بۇرچەكنىڭ ئەتراپىغا يەنە مۇداپىئە توسۇقى ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. ئەتراپىدىكى ھەرقايسى قەلئە بۇرچەكلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 30 گەزدىن يۇقىرى ئىدى. سېپىلنىڭ كۆپ جايلىرىدا تۆت ئاتلىق ئەسكەر قاتارلىشىپ بىمالال ماڭالايتتى. ئۇ، مۇشۇنداق ھەجىمى چوڭ كاتتا قەلئەنى يەتتە كۈندە تاماملاتقۇزغانىدى.»^① شۇنچە زۇلۇم بىلەن خەلقنىڭ قان بەدىلىگە سېلىنغان بۇ قەلئە «خۇددى سەلنى كۆل، ئوت يالقۇنىنى چاۋا - چاتقال بىلەن توسۇغان» غا ئوخشاش بىر ئىش ئىدى. بۇ قەلئە مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيەتنىڭ ئۈزۈل - كېسىل بەربات بولۇشى يولىدا، چېكىدىن ئاشقان ۋەھشىي زۇلمىنىڭ جىنايەت گۇۋاھچىسى بولۇپ قالدى، خالاس.

4 - بۆلۈم شەيبانىخان ۋە موغۇل خانلىرى

سۇلتان يۇنۇسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا چوڭ ئوغلى سۇلتان مەھمۇدخان ۋارىسلىق قىلىپ خان بولدى. بۇ چاغدا موغۇلىستاندا ئەھمەدخان خان ئىدى. سۇلتان مەھمۇدخان خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان مەزگىلىدە

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدا بىر قەدەر تىنچ، دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان ۋە بۇنداق مۇناسىۋەت كۈندىن - كۈنگە قويۇقلاشقانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان چوڭ قىزى مېھرىنىگار خېنىمنى سۇلتان ئەبۇ سەئىدىنىڭ ئوغۇلى لىرىدىن سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا بەردى. مېھرىنىگار خېنىمنىڭ سىڭلىسى قۇتلۇق نىگار خېنىمنى ھىجرىيە 808 - يىلى (1405 - 1406) ئەبۇ سەئىدىنىڭ ئوتتۇراچى ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا بەردى. بۇ قۇدا - باجلىق مۇناسىۋەت سۇلتان ئەبۇ سەئىد بىلەن موغۇلىستان خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى دۈشمەنلىكنى يۈمشىتىپ، دوستانە مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىتىلىشىغا سەۋەبچى بولدى.

سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى بىلەن ئورناتقان قۇدا - باجلىق مۇناسىۋىتى ئادەتتىكى نىكاھ مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، خانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى. ئىككى خانلىق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت شۇ ئارقىلىق مۇستەھكەملەندى. بۇ ئۆزگىرىش ئىچكى - تاشقى جەھەتتە بىر مەزگىل تىنچ تۇتۇش ۋەزىيىتىنى ياراتتى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سۇلتان مەھمۇدخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى ۋەزىيەتتە مۇنداق ئۆزگىرىش يۈز بەردى:

سۇلتان مەھمۇدخان ئىلگىرىكى مۇقىم ۋەزىيەتنى ئۆز قولىدا مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرالمىدى. ئۇيغۇر خەلق تەمسىلى لىرىدە «مىراس ئالغۇچى مىراسنىڭ قەدرىنى بىلمەيدۇ» دېگەندەك، ئاتىسىدىن قالغان ھاكىمىيەتنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلمىدى. ئۇ تەبىئىي تەختكە چىققان قابىلىيەتسىز بىر شاھزادە ئىدى. ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن،

ئۇنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىنى بىلگەن يامان نىيەتتىكى پىتىنچىلەر ئۇنىڭ قوينىغا كىرىپ ئىلگىرىكى تالانلىق قوماندان، ئىقتىدارلىق ئەمىر، باتۇر لەشكەر بېشى، بىلىملىك ئەربابلار ئۈستىدىن ئوتقۇيرۇقلۇق قىلدى. ئۇلارنىڭ سۇيىقەستلىرىگە ئىشەنگەن سۇلتان مەھمۇد ئاتىسى يۇنۇسخان ھاكىمىيىتى دەۋرىدە سۇلتان يۇنۇسخانغا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خىزمەت قىلغان، بوران - چاپقۇنلاردا سىنالغان ئىقتىدارلىق قوماندان، ئەمىر، خانلىق ئەربابلىرى ۋە بەگلەرنى ئېتىباردىن چىقىرىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى ھېسابلانغان ھەسەتخورلارنى، ياش، تەجىربە بىسىز كىشىلەرنى مۇھىم ئىشلارغا قويدى. ياخشى كىشىلەرنىڭ قەدىرىگە يەتمىدى. ئۇلارنى ھوقۇق، ۋەزىپىلىرىدىن قالدۇرۇپ، ئوردىدىن ھەيدەپ چىقاردى. يامان نىيەتلىك ئادەملەرنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكىتى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

ئۇ «سۇلتان يۇنۇسخان ۋاقتىدا دەپتەر بېشى بولغان بەش چوڭ ئەمىرنى بىگۇناھ ئۆلتۈردى. ئۇ بۇنى بۇزۇقلارنى تازىلاش دەپ تونۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تەجرىبىسىز ئادەملەردىن بەشنى قويدى»^①. بۇ سۇيىقەستچىلەر سۇلتان مەھمۇدقا دۈشمەن گۇرۇھلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، شاھىبەگ خان (شەيبانىخان) دىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك، ئۇنى يېنىمىزغا تارتىپ، قوراللاندىرۇپ رەقىبىلەرگە قارشى قويايلىكى، ئۇ بىز ئۈچۈن سەمەرقەند بىلەن بۇخارانى ئېلىپ بەرسۇن، پادىشاھنىڭ ھەممە ئىشلىرى ئۇنىڭ بىلەن يۈرۈشۈپ كېتىدۇ ئاندىن بىز تاشكەنتتە ئارامخۇدا خاتىرجەم ئولتۇرالايمىز ۋە مەقسىتىمىزگە يېتىمىز دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. سۇلتان مەھمۇدخان بۇ مەسلىھەتكە قوشۇلۇپ، شەيبانىخاننى قوللىدى. بىراق، ۋەزىيەتنى ئالدىن كۆرەلمىك بىلەن كۆزىتىدىغان ئەربابلار بۇ

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ئەسلىھەتنىڭ ئىنتايىن يامان ئاقىۋەتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىكەن
خانلىقىنى ئۇنىڭغا ئېيتقاندا، سۇلتان مەھمۇدخان بۇ پىكىرلەر-
گە زادىلا قۇلاق سالمايدى، ئۇ شەيبانىخاننى قوراللاندىرۇپ،
ئۇنىڭغا مەدەت بەردى. ئۇنى ئەسكەر بىلەن تاشكەنت ئەتراپ-
پىدىكى ئۇترا، ساۋران قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىشقا
ئەۋەتتى. بۇ شەھەرلەر سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ھاكىمىيىتى
ئاستىدا بولۇپ، مۇھەممەت پىرىداتارخان بۇ يەرلەرگە ۋالىي
ئىدى. شەيبانىخان مۇھەممەت پىرىداتارخان بىلەن ئۇرۇشۇپ،
ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ بۇ جايلارنى ئىشغال قىلدى. شەيبانى-
خان مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چېچىلغان ئۆزبېكلەرنى
ئۆز يېنىغا توپلاشقا كىرىشتى.

پەرغانىنىڭ ھۆكۈمدارى مىرزا ئۆمەر شەيخ ئۆز ئەمىر-
لىرى بىلەن دەرھال تەدبىر قوللىنىپ، ئەسكىرىي كۈچنى توپلاپ،
قېيىن ئاتىسى ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىگە ئىنئام قىلغان تاشكەنت-
نى سۇلتان مەھمۇدتىن قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، «ئوشتۇر قەلئەسى»-
گە ھۇجۇم قىلدى.

سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ قوشۇنلىرى بۇ قەلئەنى قاتتىق
قوغداپ قارشىلىق بىلدۈردى. بۇ ئۇرۇشتا مىرزا ئۆمەر شەيخ
نىڭ بىر قىسىم ئەمىرلىرى سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ قولغا
چۈشۈپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇ چاغدا، مىرزا ئەھمەد سۇلتان
مۇ تاشكەنتنى تارتىۋېلىش كويىدا بولۇۋاتقانىدى. ئۇ
15 مىڭ ئەسكەر بىلەن تاشكەنتكە يۈرۈش قىلدى. بۇ چاغدا
شەيبانىخان سۇلتان مەھمۇدخانغا ئاشكارا ئاسىيلىق قىلىپ،
ماۋارائۇننەھرنى ئىشغال قىلىش ھەرىكىتىنى باشلىدى. ھىج-
رىيە 905 - يىلى (1499 - 1500)، شەيبانىخان پۈتۈن
كۈچى بىلەن بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. ماۋارائۇننەھەرگە
بالايىستاپەت كەلتۈرىدىغان بۇ ئىشقا نىسبەتەن
سۇلتان مەھمۇدخان جىددىي تەدبىر قوللاندى.

ئۇ شەيبانىخاننىڭ سەمەرقەندنى بېسىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگان ۋە خان مىرزا قاتارلىق ھەزىرىي قوماندانلار باشچىلىقىدا بىر نەچچە مىڭ ئەسكەرنى شەيبانىخانغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇرۇشتا غەلبە قىلسا، بۇخارانى بېرىمەن دېگەن ۋەدە بىلەن بابۇر مىرزىنىمۇ 2000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن سەمەرقەندكە يولغا سالدى. بۇلار تېخى سەمەرقەندكە يېتىپ بارماي تۇرۇپ، سەمەرقەند ھۆكۈمدارى ئېلى مىرزا شەيبانىخاندىن ياردەم سورىدى. شەيبانىخان بۇخارانى دەرھال قوشۇن باشلاپ سەمەرقەندكە يېتىپ كېلىپ سەمەرقەندنى ئىشغال قىلدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگان، بابۇر مىرزا قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن شەھىرى سەندە (يېشىل شەھەر) گە بېرىپ ئورۇنلىشىپ، سۇلتان مەھمۇدخاندىن ياردەم كۈتۈپ بەش - ئالتە ئاي بىر ئورۇندا تۇرۇپ قالدى، بۇ جەرياندا نۇرغۇن ئەسكەرلەر ئوزۇقتىن قىيىنلىپ ئاچلىقتىن ئۆلدى. ئاخىر مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگان ۋە خان مىرزلار ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىشتى. بابۇر مىرزىنىڭ ئەسكەرلىرى ھەر تەرەپكە قېچىپ چىقىلىپ كەتتى. پەقەت ئۆزى بىلەن 240 ئادىمى قالدى.

شەيبانىخان بۇ ۋەزىيەتنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولۇپ، سەمەرقەندتە 500 كىشىلىك بىر قوشۇننى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى بۇخاراغا قايتتى. بابۇر مىرزا شەيبانىخانغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سەمەرقەندتە مەخپىي ھەرىكەت قىلىپ، ئۆز ئەتراپىغا ئادەم توپلىدى. ئۇ سەمەرقەندكە تېگىش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇدخاندىن ياردەم سورىدى. سۇلتان مەھمۇدخان سەئىد مۇھەممەتنىڭ قوماندانلىقىدا 1500 كىشىلىك قوشۇننى ئۇنىڭغا ياردەمگە ئەۋەتتى. بابۇر مىرزا سەمەرقەندنىڭ سىرتىدا شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشتى.

ئۇرۇشتا شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولدى. بابۇر
مىرزا ئەسكەرلىرى بىلەن شەھەرگە بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ،
شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالدى. ئىككى
ئايدىن ئارتۇق مۇداپىئە قىلغاندىن كېيىن مۇھاسىرىنى يېرىپ
قېچىپ چىقىپ ئۆرە تۆپەگە يېتىپ كەلدى. بابۇر مىرزا ئۆرە
تۆپىدىن تاشكەنتكە قايتتى.

شەيبانىخان ئۆز دۈشمىنى بولغان سۇلتان مەھمۇدخان،
بابۇر مىرزالارنى يەپ تۈگىتىش ئۈچۈن، ئۆز قوشۇنلىرىنى
زور دەرىجىدە كۆپەيتىپ، ئەسكىرى كۈچىنى 50 مىڭغا يەتكۈزۈۋ
دى. ئۆزبېكلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەتراپىغا توپلىدى.
ھىجرىيە 906 - يىلى (1500 - 1501) «شاھى
بەگى (شەيبانى) خان پۈتۈن قوشۇننى ھەرىكەتلەندۈرۈپ،
سۇلتان سەئىدخانغا ھۇجۇم قوزغىدى. سۇلتان مەھمۇدخان
ئىلگىرى شەيبانىخاننى يېنىغا تارتىپ ئۇنىڭغا ياردەم
بەزگەنلىكتىن، ئۇ سەمەرقەند ۋە بۇخارانى بېسىۋالغانىدى.
ئاخىرىدا شەيبانىخان تىخ ئۇچىنى ئۆزىگە قاراتقاندا،
«چارىسىز قېلىپ، نۇرغۇن نادامەت چەككەن بولسىمۇ، پايدا
قىلىمىدى.» سۇلتان مەھمۇدخان شەيبانىخاننىڭ ھۇجۇمىغا
تاقابىل كېلەلمەي ئۆزىنىڭ كىچىك ئۆكىسى سۇلتان ئەھمەد
خاندىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولدى. سۇلتان ئەھمەد
خان ھىجرىيە 906 - يىلى (1500 - 1501)، تاشكەنتكە
بېرىپ سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن ئۇچراشتى. سۇلتان مەھمۇد
خان ئۆز ئوغلى سۇلتان مۇھەممەتخاننى شەيبانىخانغا
ھۇجۇم قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. شەيبانىخاننىڭ ئۇشتۇمۇت
ھوجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ مۇھەممەت ھۈسەيىن
كوراگان بىلەن بابۇر مىرزىنى ئۆرە تۆپىگە ئورۇنلاشتۇردى.
شەيبانىخان ئىككى سەپتە سۇلتان مەھمۇدخانغا قارشى
تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرى ئۇخسى

قەلئەسگە يېتىپ كەلدى. شەيخ بايزىد بۇ قەلئەنى چىڭ ساقلاپ زادىلا تەسلىم بولماي تۇرۇۋالدى. ئۇزاق قالماي، شەيبانىخان 30 مىڭدەك تولۇق قوراللانغان ئەسكەرنى باشلاپ يېتىپ كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، كوچۇم سۇلتان، جانىبەگ سۇلتان قاتارلىق سەركەردىلەر ۋە ئەمىرلەر بار ئىدى.

ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى سەپكە تىزىلىپ، سوقۇش باشلاندى. بۇ سوقۇشتا شەيبانىخاننىڭ قوماندانلىرى كۆپ، ئەسكەرلىرى خىل بولغانلىقتىن، سۇلتان ماھمۇدخاننىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ، سۇلتان ماھمۇد خان ۋە سۇلتان ئەخمەد خان شەيبانىخاننىڭ قولىغا ئەسەرگە چۈشتى. بابۇر مرزا ئامال قىلالماي، شەھەردىن قېچىپ قارا تېكىن ئارقىلىق كابۇلغا كەتتى.

شەيبانىخان بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا تولۇق غەلبە قىلىپ، تاشكەنتنى سۇلتان مەھمۇدخاندىن تارتىۋالدى ھەمدە سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ سىڭلىسى خېنىم خانىنى (يۇنۇسخان قىزى) ئوغلى تۆمۈر سۇلتانغا نىكاھلاپ ئېلىپ بەردى. شەيبانىخان ئايشە سۇلتان خېنىمنى، جانىبەگ قۇتلۇق خېنىمنى ئەمىرىگە ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى خانىنى مۇغۇلىستانغا قايتۇردى.

سۇلتان ئەخمەدخان مۇغۇلىستانغا قايتىپ كېلىپ، ھىجرىيە 909 - يىلى (1503 - 1504) ئۇچتۇرپاندا ۋاپات بولدى. سۇلتان مەھمۇدخان يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يەنە ماۋارا ئۇننەھرگە بېرىش خىيالىدا بولۇپ يۈردى. ئۇ «شاھىبەگ خانغا قىلغان مەرھەمەت ۋە ياردەملىرىمنى نەزەرگە ئېلىپ، ماڭا ياخشىلىق قىلسا ئەجەب ئەمەس» دېگەن ئۈمىد بىلەن، ئۆز بالىلىرى ۋە يېقىن ئىقتىدارلىق بەگلىرىنى ئېلىپ شىنجاڭدىن تاشكەنتكە قاراپ يولغا چىقىپ، چېگرىدىن ئۆتكەندە، شەيبانىخان دەرھال خەۋەر تېپىپ سۇلتان مەھمۇدخاننى

قولغا ئالدى ۋە ئۇنىڭغا: «مەن سېنى بىرىنچى قېتىم تۇتقۇن قىلغاندا، سېنى مېنىڭ ئاتام ۋە تۇغقىنىم دەپ ھېسابلاپ يۈرۈپ تۇرغانغا قايىتۇرغانىدىم. ئەمدى يەنە مەرھەمەت قىلالمايمەن. يەنە مەرھەمەت قىلىش — مۈلۈكنىڭ يوقىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ» دېدى. ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 - 1509)، شايبانى خان ئۇنى بەش نازەسىدە ئوغلى بىلەن بىللە خوجەند دەريا چۆكتۈرۈپ قەتل قىلدى. دېمەك، سۇلتان مەھمۇدخان شەيبانىخاننىڭ خانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەنلىكتىن، ئاخىر مۇشۇنداق پاجىئەلىك ئەھۋالغا قالدۇ. دۆلەتنى مۇنقەرزلىككە ئۇچراتتى.

شەيبانىخان «ئۆزبېكلەر ئارىسىدا 30 مىڭدەك موغۇل بار. ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى بىزگە ئەقىدە بىلەن خىزمەت قىلىمايدۇ. ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا، بىز ئۇلارغا نېمە قىلغان بولىساق، ئۇلارمۇ بىزگە شۇنداق قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ يامىنى مۇھەممەت ھۈسەيىن كوزاگانىدۇر. ئۇ لەشكەر بېشى ئۇنى چوقۇم تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشىمىز لازىم. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش گوپا خانلاردىن بىرىنى ئۆلتۈرگەنگە ئوخشاش بولىدۇ» دەپ ھېسابلايتتى.

مۇھەممەت ھۈسەيىن بىن مۇھەممەد ھەيدەر ھىجرىيە 880 - يىلى (1475 - 1476) تۇغۇلۇپ 12 ياشقىچە سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ تەربىيىسىدە بولدى. سۇلتان مەھمۇد خان ئاتىسى سۇلتان يۇنۇسخان ئورنىغا خان بولغاندىن كېيىن، مۇھەممەت ھۈسەيىن سۇلتان مەھمۇد خاننىڭ خىزمىتىدە بولدى. ھىجرىيە 899 - يىلى (1493 - 1494)، يۇنۇسخاننىڭ چوڭ قىزى خوپ نىگار خېنىمنى نىكاھىغا ئېلىپ يۇنۇسخانغا كۆيۈمگۈل بولغانىدى. شۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇدخان ئۆرە تۆپىنى بارلىق ھودۇدلىرى بىلەن مۇھەممەت ھۈسەيىننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى. ئۇ بۇ ۋىلايەتتە توققۇز يىل

ۋالىيلىق قىلدى. كېيىنكى چاغلاردا شەيبانىخان تەرىپىدىن يېڭىلىپ قېلىپ ئۆرە تۆپىدىن قارا تېگىن تەرەپكە قاچقاندى. ئۇ چاغدا ھېسار، قۇندۇز، بەدەخشان ھۆددەلىكىدە خۇسراۋ شاھ ھۆكۈمران ئىدى.

مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانى خۇسراۋ شاھ بىلەن ئۇرۇپ شۇپ ھېسارغا باردى. بۇ جايدىن يەنە قارا تېگىن تەرەپكە كەتتى. بۇ جاي قىش كۈنلىرى ئىنتايىن قاتتىق سوغۇق بولىدىغان جاي بولغاچقا، قار قېلىن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزى ئورۇنلاشقان دائىرەدىن يۆتكىلىشىگە ئىمكان بولمىدى. كېيىن بۇ جايدىن جان قاينغۇسى بىلەن ئەنجاننىڭ شەرق تەرىپىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ تاغلىرىدىكى «جىراق» دېگەن بىر قوۋم ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ يۈردى. شەيبانىخان مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگانىنى «جىراق» تا تۇتۇپ يوقىتىش ئۈچۈن جەڭ قىلدى. مۇھەممەد ھۈسەيىن بۇ قېتىمقى جەڭدە شايىبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا ئەسەرگە چۈشتى. ئۇ دەرھال شايىبانىخان ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى. شەيبانىخان ئۇنى سەمەرقەندكە ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ باردى. شەيبانىخان خۇسراۋ شەھىتىن ھېسارنى تارتىپ ئېلىپ، خۇراسانغا يۈرۈش قىلغان چاغدا، مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگانى 12 ئادەم بىلەن خۇراسانغا قېچىپ كەتتى. شەيبانىخان، خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپ، ھىجىرىيە 912 - يىلى (1506 - 1507) بۇ يەرنى يەتتە قىلغاندا مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانى يەنە شايىبانىخاننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. شەيبانىخان ئۇنى دەرھال ئۆلتۈرمەسلىكىنى بەلگى ھېلىگەزىگە بىلەن مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگانىغا ھىراتقا قايتىشقا رۇخسەت قىلدى ۋە ئارقىدىنلا ئالچاق ئەۋەتىپ ئۇنى ھىجىرىيە 914 - يىلى (1508 - 1509) خۇراساندا قەتل قىلدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانى ئەمىر ھۈسەيىن سادات مازىرىغا دەپنە قىلىندى.

شەيبانىخان مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگاننى خۇرا-
ساندا ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، مۇھەممەت ھەيدەرنى تۇتۇپ
كېلىش ئۈچۈن كىشى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ تىزىملىكىدە مۇھەممەد
ھەيدەرمۇ ئامۇ دەرياسىدا غەرق بولىدىغانلار قاتارىدا ئىدى.
بۇ ئىش مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ ھەمىشەسىنى نىكاھىغا ئالغان
ئەبەيدۇللا سۇلتانغا تاپشۇرۇلدى. ئەبەيدۇللا سۇلتان بۇ ئىش-
نى ئانچە خالىمىسىمۇ ئەمما شەيبانىخاننىڭ سىزىقىدىن
ئەسلا چىقالمايتتى. شۇڭا، ئۇ مۇھەممەت ھەيدەرنى ئەۋەتىلگەن
كىشىگە تاپشۇرۇپ بەردى ۋە مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگاندىن
قالغان نەرسىلەرنى تىنتىپ بولغاندىن كېيىن ئېلىپ ماڭساڭ-
لار دېگەن باھانە بىلەن بىرنەچچە كۈن كەينىگە سۆرىدى.
دەل مۇشۇ چاغدا مۇھەممەت ھۈسەيىننىڭ ئۇستازى مەۋلانا
مۇھەممەت ئۇنى مەخپىي ھالدا بۇخارادىن كابۇلدىكى تاغىسى
بابۇرنىڭ قېشىغا قاچۇرۇۋەتتى.

5 - بۆلۈم شەيبانىخاننىڭ شاھ ئىسمائىل
بىلەن مەرۋىنىڭ يېنىدا بولغان جەڭدە
پۈتۈنلەي يوقىتىلىشى

ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 - 1508)، شەيبانى-
خان سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن نارەسىدە بەش ئوغلىنى
خوجەند دەرياسى بويىدا ئۆلتۈرۈپ موغۇلىستاندىن كۆڭلى ئازام
تاپقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى ئامۇ دەرياسى-
نىڭ سول تەرىپىدىكى دۈشمەنلىرىگە قاراتتى. شۇ مەزگىللەردە
خۇسراۋ شاھ، بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزانىڭ قول
ئاستىدىكىلىرى مۇستەقىللىك تالىشىپ، ئۆزئارا جەڭگە - چېدەل

چىقىرىشىۋاتقان بولسىمۇ، شەيبانىخاننىڭ تەھدىتىگە ئورتاق تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن يەنىلا ئىتتىپاقلىشىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شەيبانىخان ھەممىدىن ئاۋۋال خۇسراۋ شاھقا قارشى تۇرۇش قوزغىغان بولسىمۇ، لېكىن تەنبەل خان ئىسيان كۆ- تۈرگەنلىكتىن بۇ تۇرۇشنى توختىتىپ ئۆزىگە قارشى ئىسياننى جىمىقتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ تەنبەل خاننى جىمىقتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن خاتىرجەم بولۇپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكىلەرگە ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ ۋاقىتتا بابۇر شاھ خىت لاند ئەك تونۇلغان شاھلارنىڭ بىرى ئىدى. شەيبانىخان پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچى بىلەن خارازىمگە ھۇجۇم باشلىدى. خارازىمگە سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بايقاراننىڭ ئەك سادىق تەرەپدارلىرىدىن بولغان ھەسەن سوپى ھاكىم ئىدى. شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى «بۇ ۋاقىتتا ئامۇ دەرياسىدىن بېسىپ ئۆتۈپ ھەسەن سوپىنىڭ ئەك ئاساسلىق كۈچى بولغان تۈركمەنلەر سېپىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇش ئۇزۇن داۋام قىلدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، ھەسەن سوپى داۋاملىق باتۇرلارچە ئۇرۇش قىلماي ئۇرۇشتىن چېكىنىپ ھېسارغا قاچتى. شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئىز باستۇرۇپ كېلىپ خۇسراۋ شاھقا ھۇجۇم قىلىپ، ئاخىرى ئۇنىمۇ مەغلۇپ قىلدى» ۋە «خۇسراۋ شاھنى 200 دەك سادىق ئەسكىرى بىلەن قوشۇپ تامامەن يوقاتتى. خۇسراۋ شاھنىڭ ھېسار، قۇندۇزدا 25 يىلدىن بېرى توپلىغان خەزىنىلىرىگە ئىگە بولدى». ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ھەسەن سوپىغا ئەۋەتتى. ① ھەسەن سوپى بۇ چاغدا خارازىمنىڭ يېنىدىكى بىر ئەسكىرى گازارىمدا ئىدى. بۇ ئەھۋال ھەسەن سوپىنى قاتتىق ۋەسۋە-

① مىرخاۋەندى يازغان «رەۋزە تۈسەپا» دە: «شەيبانىخان خۇسراۋ شاھنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ ئۇنى بىر ئېشەك قۇيرۇقىغا باغلاپ، قۇندۇز كوچىسىدا ئايلاندۇرۇپ قەتل قىلدى» دېيىلگەن.

سىگە سالغان بولسىمۇ «شەيبانىخاننىڭ ھۇجۇمىغا قارشى 11 ئاي سوقۇش قىلدى. بۇ جەرياندا قەلئەدىكىلەر قامال ئىچىدە قالغانلىقتىن ئاچلىقتىن نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى. قالغانلىرى جەڭ ئىقتىدارىنى يوقاتتى. شەيبانىخان خارەزىم قەلئەسىنى پەتە قىلىپ ھەسەن سوپىنى ئۆلتۈردى.»

شەيبانىخان خارەزىمنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئىككىنچى قەدەمدە ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق دۈشمىنى ھېسابلىغان خۇراسان سۇلتانى ھۈسەيىن مىرزى بايقاراغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. شەيبانىخان بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىدىن پايدىلانغاندىن سىرت، يەنە ماۋرائۇن نەھرىدىكى ھەنەفىيە مەزھىپىدىكىلەردىنمۇ پايدىلاندى.

بۇ ئۇرۇش ھىجرىيە 911 - يىلى (1505 - 1506) پارتلىدى. ئۇرۇش پارتلاپ ئۇزاق ئۆتمەي، سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزى ۋاپات بولدى. سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا مىرزى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بالىلىرى ئىچىدە نىزا باشلىنىپ كەتتى. ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن بىرلىككە كېلەلمىدى. ھۈسەيىن بايقارانىڭ چوڭ ئوغلى بەددىئۇز زامان ئىنسانلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى تۇرماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ مال - دۇنياسىنىڭ ھەلەكچىلىكىدە قالدى. شۇ چاغدا بابۇر مىرزى ئۆزىنىڭ ۋەزىرى جاھانگىر بىلەن كابۇلدا ئىدى. بۇ ۋاقىتتا شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ مورغاپ ئەتراپىغا بېسىپ كەلدى. ئۇ ھىراتتىكى بەددىئۇز زامانغا ۋەكىل ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەسلىم بولۇشىنى تەلەپ قىلدى. ئەمما بەددىئۇز زامان شەيبانىخاننىڭ بۇ تەلەپىگە قاتتىق ھاقارەت بىلەن جاۋاب بەردى. ئۆزبېك قوشۇنلىرى دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، «مەرجاڭ» غىچە ئىلگىرىلدى. ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا شەيبانىخاننىڭ ئوغلى

تېمۇر سۇلتان، شەيبانىخاننىڭ ئىنىسى مەھمۇد سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇللا سۇلتانلار بار ئىدى. ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 - 1508) ھىرات قوشۇنلىرى بىلەن شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ جەڭدە نۇرغۇن قان تۆكۈلدى. ئاخىرىدا شەيبانىخاننىڭ قوشۇنلىرى ئۈستۈنلۈك قازاندى. ئەمىر زۇلنۇن بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ھىرات قوشۇنلىرى تامامەن يېڭىلدى.

ھىرات شەھىرىدىكى سەئىد ئابدۇللا مىرزا مەشھۇرگە قاچتى. ئابدۇل باقى ۋە ئەمىر مۇھەممەت بۇرۇندىق سىبىزۋارغا قېچىپ قۇتۇلدى. بەددىئۇز زامان قەندىھارغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 - 1508) ھىراتنىڭ ئەڭ چوڭ ئۆلىما ۋە ئۇلۇغلىرى شايىبانىخان ئالدىغا چىقىپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن دەرۋازىنى ئېچىپ، شەيبانىخاننى ئەسكەرلىرى بىلەن ھىراتقا باشلاپ كىردى. شايىبانىخان ھىراتنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بايقاراننىڭ 38 يىلدىن بېرى توپلىغان خەزىنىلىرىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈۋالدى ۋە خوتىنەدە ئۆزىنىڭ لەقىمى - «خلىنەلرھىمىن» دېگەننى قوشۇپ ئوقۇشنى جاكارلىدى.

شەيبانىخان ھىراتتىكى ئىشلاردىن قولىنى بوشاتقاندىن كېيىن، بەددىئۇز زامانىنىڭ ئائىلىسىنى ۋە مۇزەپپەر مىرزا ھۈسەيىن مىرزانىڭ خوتۇن - بالا چاقىلىرىنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا ئالدۇردى. مۇزەپپەر ھۈسەيىن مىرزانىڭ 57 ياشلىق خوتۇنىنى ئۆز نىكاھىغا ئالدى. ئۇنىڭ دۇنيا دەپنىلىرىنىڭ ھەممىسىنى، قىممەتلىك تاشلار، ئۈنچە - مارجان، ئالماس، جاۋاھىرلارنى ئۆز دەرگاھىغا ئالدۇردى. شەيبانىخان بەددىئۇل زامانىنىڭ ئائىلىسىگىمۇ نومۇسسىزلا چە مۇئامىلە قىلدى. بۇ

چاغدا بەددىئۇز زامان بابۇر شاھنىڭ ئالدىغا قېچىپ كەتكەنىدى.

شەيبانىخان ماۋارا ئۈننەھرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، يەنە مەرجاڭ سوقۇشىدا غەلبە قازىنىپ پۈتۈن خۇراساننى ئۆز ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئالدى. ئۇ ھىراتنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئوغۇللىرىنى خۇراساندا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە يۈزلەندى، ئۇ بۇخاراغا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن يەنە خۇراسانغا قايتتى.

شەيبانىخان بىر نەچچە مەھلىكەتنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن كېيىن، كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئۈچۈن، قورال كۈچى ئىشلىتىپ ئۆز مەھلىكىتىنىڭ تېررىتورىيىسىنى غەربكە ۋە شەرق تەرەپكىچە كېڭەيتىشكە ھەرىكەت قىلدى.

شەيبانىخان ئىرانغا يۈرۈش قىلىش ھەقىقىتىدە ھەربىي كۈچىنى توپلىدى. ئىسمايىل شاھنىڭ ئىسكەرتىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى پارس ۋە تۈركمەنلەردىن بولۇپ ساپلا دېگۈدەك قىزىل بۆك كىيگەن شەيخلەردىن ئىدى. شۇڭا ئۇلار «قىزىل باشلار» دەپ ئاتىلاتتى. شاھ ئىسمايىل شەيبانىخاننىڭ قوشۇن تارتىپ چىقماقچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تىپىپ، ۋاقتىنى غەنىيمەت بىلىپ ئالدىن ھەرىكەت قىلدى.

شاھ ئىسمايىل سېزۋار، نىشاپور قوشۇنلىرىنى ھەرىكەت-لەندۈرۈپ، مەرۇشاھجانغا يېقىن بىر يەرگە چۈشتى. مەشھەتتە ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى ئۈچ كۈن قاتتىق ئېلىشتى.

شەيبانىخاننىڭ 20 مىڭدەك ئەسكىرى كۈچى بار ئىدى. ئەمما ئۇ ئۆتۈپ كەتكەن بىر مۇستەبىت، زالىم ئادەم بولۇپ، باشقىلارنىڭ پىكىرىنى ئاسانلىقچە قوبۇل قىلمايتتى.

شاھ ئىسمايىلنىڭ قوشۇنلىرى ئۆپىلىكىنى شەيبانى

خاننىڭ ئەسكەرلىرىدىن بۇرۇن ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئېگىز - بەس جايدىن دۆڭلەرگە ياماشتى. ئۆزبېك قاراۋۇللىرى بۇ ھالنى كۆرۈپ، ئۇلار قايتىشقان ئوخشايدۇ دەپ گۇمان قىلىشتى.

بۇ ئۇرۇش ھىجرىيە 916 - يىلى (1510 - 1511) يۈز بەرگەندى. ئۆزبېك ئەسكەرلىرى ئۆزىنى ئوڭلاپ، جەڭگىۋار سېپىنى تۈزەپ بولغىچە، تۈركمەن ئەسكەرلىرى ھۇجۇم قىلدى. شەيبانىخاننىڭ ئەسكەرلىرى تۈركمەن قوشۇنلىرىنىڭ ئۆزىدىن چىقىلىقىنى كۆرۈپ، قېچىشقا باشلىدى. شەيبانىخاننىڭ لەشكەر باشلىقلىرى ھەر قانچە جانبازلىق قىلىشقان بولسىمۇ، تۈركمەن ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسى بىلەن ھالاكەت تەرەپكە يۈزلەندى.

ئۆزبېك ئەسكەرلىرى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەندىن كېيىن، شەيبانىخان ئۆزىنىڭ بىر نەچچە ئىشەنچلىك قەھرىمانلىرىنىڭ ھىمايىسىدە تۈركمەن قوشۇنلىرىنىڭ سېپىنى بۇزۇپ، مۇھاسىرىدىن چىقىپ كېتىشكە تىرىشتى. ئەمما ئاخىرى تۈركمەنلەرنىڭ قۇلىغا ئەسىرگە چۈشتى. شاھ ئىسمائىل ھىجرىيە 916 - يىلى (1510 - 1511)، شەيبانىخان قاتارلىق ئەسىرلەرنى بوغۇپ ئۆلتۈردى. ئۇ بۇ چاغدا 61 ياش ئىدى. ئۇ پۈتۈن ماۋارائۇننەھرىگە ئون نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى ۋە قورال كۈچىگە تايىنىپ نەدەخشان، خۇراسان، خارەزىم ۋە ھەتتا ئىران چېگرىسىغا قەدەر بولغان جايلارنى بېسىۋالغانىدى. بۇ مەزگىللەردە كۆپلىگەن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ، «ھەججاج II» دەپ نام ئالغانىدى. «زوراۋانلىق قىلغۇچىلار: زوراۋانلىق ئاستىدا ئۆلىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە، ئۇنىڭ ھاياتىمۇ باشقىلارنىڭ قولىدا ئاخىرلاشتى.

6 - بۆلۈم غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى

غەربىي يۇرت ① مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە ئۇزۇندىن بۇيان، دۇنيانىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ كەلدى. ئۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. غەربىي يۇرت دۇنيادا تارىخى ئۇزۇن رايونلارنىڭ بىرى. بۇ زېمىندا ياشغۇچى خەلقلەر ئەڭ قەدىمكى تاش قورال دەۋرىدىن تارتىپ، ھەر- قايسى تارىخىي دەۋرلەردە دۇنيا پەن - مەدەنىيىتىنىڭ خەزىنىسىگە ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشۇش بىلەن كېيىنكى ئەۋلادلارغا پارلاق مەدەنىيەت قالدۇرۇپ كەلگەنىدى.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە - ئەڭ دەسلەپكى زور ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ يۈز بېرىشىگە ئەگىشىپ غەربىي يۇرتتا دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كەلدى ۋە راۋاجلاندى.

غەربىي يۇرت - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ۋە ياۋروپا بىلەن ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا، 3000 نەچچە يىلدىن بۇيان ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ تۈزلۈك مەدەنىيەتلىرىنى

① غەربىي يۇرت - بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، تارىختا كىشىلەر بۇ ئۇقۇمنى كەڭ ۋە تار مەنىدە قوللىنىپ كەلدى. كەڭ مەنىدىكى غەربىي يۇرت ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلىرىنى ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن سېلىق سۈۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىنى (ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان ۋە تۈركمەنىستان ۋە قازاقىستاننىڭ جەنۇبىنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەن بۇ يەردە «غەربىي يۇرت» دېگەن ئۇقۇمنى كەڭ مەنىدە قوللاندىم.

ئۆزىگە مۇجەسسەملىدى ۋە جايلارنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا ئاساسىي كۆۋرۈك بولۇپ كەلدى. غەربىي يۇرت ئۆزىنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتى بىلەن شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى. مىلادىدىن II ئەسىر قەدىمكى دەۋردە «يىپەك يولى» ① نىڭ ئېچىلىشى ئەينى زاماندا جۇڭگو بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپانى تۇتاشتۇرغانىدى. «يىپەك يولى» نىڭ مەركىزى بولغان غەربىي يۇرتتە تارىخى ئەسەرلەر- دە خۇددى «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ تۆت كوچا ئېغىزى» دېيىلگەندىكى ئوخشاش، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ بىر - بىرىگە ئۆتۈشۈش ئېغىزى بولۇپ كەلگەنىدى. پارلاق جۇڭگو مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى دەل مۇشۇ جايدا بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشكەنىدى. ئۇيغۇر، قارۇشتى، رونىك، تۈرك، سوغدى، سانىك مەرت، توخرى، ئەرەب، خەنزۇ، موڭغۇل، مانجۇ يېزىقلىرى بۇ رايوندا كەڭ قوللىنىلغانىدى. شۇنداقلا ئۈچ بۈيۈك تىل سىستېمىسى (يەنى ئالتاي تىللىرى، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى، خەنزۇ - تىبەت تىللىرى سىستېمىسى) دەل مۇشۇ «تۆت كوچا ئېغىزى» دا ئۇچراشقانلىقتىن، قەدىمكى زاماندا غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشىنى ئالغا سۈرگەنىدى. مەسىلەن، جۇڭگونىڭ تاۋار - دۇردۇن، فار - فور قاچا قاتارلىق قىممەتلىك تاۋارلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ يەرلىك سانائەت بۇيۇملىرى بىلەن بىللە ئوتتۇرا

① «يىپەك يولى» دېگەن ئاتالغۇ XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا، نېمىس سەيياھى رېچت خوفېن تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئالدىدا «بىرونزا يولى» «شاھراي ئەبرىشم» «كارۋان بۈيۈك» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. بۇ ھەقتە ۋەلىنىڭ «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» 1985 - يىلى 11 - ئۆكتەبىردىكى سانىغا بېسىلغان «يىپەك يولى. قوزۇق چىيەمى ۋە باشقىلار توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسىغا قارالسۇن.

ئاسىيا ۋە باشقا رايونلارغا ئۈزۈلمەي ئوشۇپ تۇرۇلۇشى، غەربنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا، مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىن غەربىي يۇرت ئارقىلىق جۇڭگوغا كىرگۈزۈلگەن نەرسىلەردەمۇ ئوخشاشلا جۇڭگو ئىقتىسادىغا ۋە مەدەنىيىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەنىدى. بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنىغا ئوخشاش دىنلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگوغا غەربىي يۇرت ئارقىلىق كىرىپ كەلگەنىدى. شۇنىڭدەك، دىن بىلەن بىللە بۇددىزم پەلسەپىسى، مۇزىكا، سەنئەت، ھەيكەلتراشلىق، تېرىقچىلىق ئۇسۇلى قاتارلىقلارمۇ بىللە كىرىپ كەلگەنىدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، قەدىمكى دەۋرلەردە غەربىي يۇرتتا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار ھەم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ئىشلىرىغا ماھىر ئىدى، ھەم ئۇلار ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچقا، تۈرلۈك دىن ۋە سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇرغۇنلىغان سەنئەت بۇيۇملىرىنى، قەدىمىي كلاسسىك ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەنىدى. نۇرغۇنلىغان دىنى ۋە قەدىمىي ئەسەرلەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، ئۇيغۇردىن كۆپلىگەن ئەدىبلەر، پەيلاسوپلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، سەنئەتكارلار، ئاسترونوملار، تىببىي شۇناسلار، ھەربىي ئالىملار مەيدانغا كەلگەنىدى.

مىلادى VII ئەسىردە ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىنى ئىستېلا قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن، بۇ رايوننىڭ مەدەنىيىتى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئەرەب تىلى - يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان نۇرغۇن ئالىملار مەيدانغا كەلدى.

ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنىنى شۇكى. IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە دۇنيا مەدەنىيىتىدە ئورۇن ئالغان مەشھۇر ئالىملارنىڭ بىر قىسمى غەربىي يۇرتتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئالىملار ئىدى.

سامانىيلار خانلىقى (مىلادى 874 - 999 - يىللار) دەۋرىدە جەمئىيەت بىر قەدەر تىنچ بولغاچقا، دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى مۇسۇلمان ئالىملىرىمۇ مەدەنىيەت تەرەققىي تاپقان غەربىي يۇرتقا كۆپلەپ كەلگەنىدى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تېز گۈللەندى. بۇ ھەقتە تارىخنىڭ شاھىدى قىلىپ بىر نەچچە مىسالنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. مەسىلەن: مەشھۇر ماتېماتىك ئەبۇ جاپپار، مۇھەممەت ئىبنى مۇسائىل خارەزىمى، ئۇلۇغ ماتېماتىك ۋە ئاسترونوم ئەخمەت ئەلى پەرغانى، پەيلاسوپ، غەربىي يۇرت ئارىستوتېلى ھەم مەشھۇر مۇزىكىشۇناس ئەبۇ ناسىر فارابى (870-950)، ئاتاقلىق تىببىي ئالىم ئەبۇ ئىبنى ئىبنىسنا (981 - 1037)، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت - ئەبۇرەيھان بىرونى (973 - 1048) قاتارلىقلار دەل مۇشۇ غەربىي يۇرتتا ئۆتكەنىدى. تارىخشۇناس گەردىزى (1050 - ؟) نىڭ «زەينۇل ئەخبار» (گۈزەل خەۋەرلەر ئەسىرى)، نىزا-مۇلىۈلكىنىڭ «سىياسەتنامە» سى ۋە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» قاتارلىق كۆپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلىرى دەل مۇشۇ جايدا مەيدانغا كەلدى.

قارا خانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە يەتتىنچى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايونلاردا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە يېڭىلىنىش ۋە يۈكسەلىش بارلىققا كەلدى. دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا تەرەققىي قىلدى. ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان چوڭ شەھەر-

لەر بارلىققا كەلدى. بۇ شەھەرلەردە تۈرلۈك پەنلەر ئوقۇلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى. مەسىلەن: قەشقەردىكى «ساجىيە»، «مەھمۇدىيە» مەدرىسىلىرى ۋە چوڭ كۈتۈپخانىلار، جامە، كارۋان سارايلىرى بىنا قىلىنغانىدى.

قارا خانىيىلار دەۋرىدە نۇرغۇن ئالىم ۋە ئۆلىمالار ئەدىب، شائىر، تىلشۇناس، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، ئاگرانوملار، ھۆكۈمات تېۋىپلار، ھەربىي ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلدى. X ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى ۋە ئونىڭ ئۇستازى ھۈسەيىن، ئىبنى خەلىپە قەشقەرى، تارىخشۇناس ئابدۇجاپپار قاتارلىق ئالىملار ئەنە شۇ دەۋرنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئەھمەت يۈكەن كىنىڭ «ئەتەبەتۇل ھەقايق» (ھەقىقەتلەر بوسۇغىسى) ناملىق داستانى، يۈسۈپ سەككاكىنىڭ «مۇپتاھىل ئۇلۇم» (ئىلىمىلەر ئاچقۇچى) ناملىق ئەسىرى، ئەبۇلفۇتوھ ئابدۇجاپپار ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسىرى ۋە «موجە ئۇششۇاخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق قىممەتلىك ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجلىرىدۇر. بولۇپمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئەسەرلەر ئۆز تەپەككۈرىنىڭ ئۈستۈنلۈكى، بەدىئىيلىكى جەھەتتىكى يۈكسەكلىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر.

چوڭ لۇغەت شۇناس جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئوبۇل پازىل ئىبنى مۇھەممەت) بالا ساغۇنلۇق بولۇپ، ئال جالسىقتا تۇغۇلغان. ئۇ ھىجرىيە 681 - يىلى قەشقەردە «ساجىيە» مەدرىسىنىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان «ئەسھاھ

فەلۇغەت» ناملىق تۆت جىلدلىق كىتابنى «سۇرراخ» (ھەققى-
تولۇق دېگەن مەنىدە) نامىغا ئۆزگەرتىپ، ئەرەبچىدىن پارىسچىغا
تەرجىمە قىلىپ، ئەرەبچە ئىلاۋە بىلەن «مولھە قاتۇس سۇرراخ»
دېگەن مەشھۇر لۇغەتنى تۈزۈپ چىققان. مەشھۇر ھېكىم ئىبا-
دۇدىن قەشقەرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى قانۇن» (قانۇنلار
شەرھىسى) ناملىق ئەسەرنى يېزىپ چىقتى. مۇھەممەت ئىبنى
ئەللىكاتىپ سەمەرقەندنىڭ تاۋغاچ قىلىسچىخان مەسئۇد ئىبنى
ئەلى (1095 - ؟) غا بېغىشلانغان «ئەغرازۇ سىياسىنى ئىلمىي
سىياسى» ناملىق ئەسىرى، مەجىدىدىن مۇھەممەت ئىبنى
ئەدناياننىڭ تاۋغاچ ئىبراھىم ئىبنى ناسىرغا بېغىشلانغان
«چىن تارىخى» ناملىق ئەسىرى، ئوبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى
ھۈسەيىن بەيھىتى (999 - 1039) نىڭ 30 توملۇق ئەسىرى،
مۇھەممەت ئەلئەۋھىنىڭ ھىجرىيە 625- يىلى (1227 - 1228)
تاۋغاچ ئىبراھىم خانغا بېغىشلاپ يازغان «جامىئۇل ھېكايەت»
ناملىق ئەسىرى قاتارلىقلار دۇنياغا كەلدى. بۇ مەشھۇر
ئەسەرلەر ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشۇلغان ئۇلۇغ تۆھپە
بولۇپ، بۇ تەرەققىي تاپقان قارا خانىيلار مەدەنىيىتىنى دۇنيانىڭ
ھۈرمىتىگە سازاۋەر قىلدى.

يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلاردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى،
ئەگەر II ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان قاراخانلار دەۋرىنى
غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەدەنىيەت ئويغىنىشى
دېسەك، ئۇ ھالدا XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە داۋام
قىلغان ئەمىر تېمۇر ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرى ياشىغان دەۋرنى
يەنە بىر قېتىمقى يۇقىرى پەللىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى،
«چىڭگىزخاننىڭ ماۋارا ئۈننەھىرگە يۈرۈش قىلغاندا، خارابىيلارغا
ئايلىنىپ، ئىمارەتلەردىن بىر مۇ پۈتۈن خىش قالمىغان شەھەرلەر،
ئەمىر تېمۇر زامانىسىغا كەلگەندە، يېڭىباشتىن ئاۋاتلىشىپ،

سەلتەنەتلىك شەھەرلەرگە ئايلاندى. ① ھەممىگە ئايانكى، چىڭگىزخاندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈچلۈك بىر فېئوداللىق ئىمپېرىيىنى قۇرۇپ چىققان ئەمىر تېمۇر چاغاتاي خان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا پارچىلىنىش يۈز بېرىش بىلەن تەپىرقىچى ھاكىمىيەتلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيانى 1370 - يىلى سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈردى.

ئەمىر تېمۇر سەمەرقەندنى ئۆزىگە پايتەخت قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ سەمەرقەندنى پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك مەركىزىگە ئايلاندۇرۇش پىلانى بويىچە جاھان مەدەنىيىتىنىڭ پېشىۋالىرى دەپ تونۇلغان مۇنەۋۋەر ئەدىب، ئالىملارنى «ئاسراپ، ئۇلارنى قەدىرلەپ ۋە ھۈرمەتلەپ» سەمەرقەندگە تەكلىپ قىلىپ كەلدى. سەمەرقەندنى دۇنيادا ئەڭ مەدەنىيەتلىك، ئەڭ يۈكسەك ۋە ئاۋات، باياشات، ئىلىم - پەن مەركىزى قىلىپ قۇرۇپ چىقىشقا بەل باغلىدى. ئۇ «سەمەرقەندتە نۇرغۇن چوڭ مەدرىس، خانىقا، لازىنى بىنا قىلغۇزدى. مەدرىسلەرنىڭ گۈمبەزلىرىنى مەرمەردىن پۈتتۈرۈپ، نەقىشلىرىنى خۇددى تىللا بىلەن زىننەتلىگەندەك ئىشلەت-كۈزدى. مەدرىس چۆرىسىگە بېھىش گۈلزارىدىن بېشارەت بېرىدىغان بىنالارنى قىلدۇردى». ئەمىر تېمۇر ئىلىم - پەن، بىلىم يۇرتلىرىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن زور كۈچ سەرپ قىلىش بىلەن قالماستىن بەلكى شەھەرنى گۈزەللەشتۈرۈشكە بەك ئەھمىيەت بېرىتتى. ئۇ شەھەرنىڭ جەنۇبىغا «باغۇ شامال» ناملىق بىر باغ ياساتقانىدى، باغنىڭ ھەر تەرىپىگە ئايلانمىسى 1500 گەز كېلىدىغان بىردىن قەسىر ياساتقۇزدى. بۇ قەسىرلەرنىڭ ئەتراپلىرىغا، ئىچى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن تاشلار ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئەڭ ئۈستۈن ماھارىتى بىلەن شۇنداق سىلىق قاراشلانغانىكى، باشقا جايلاردا كىشىلەر ياغاچ، پىل چىشى

① مىرخاۋەندى: «رەۋزە تۈسۈپا» قوليازما.

قاتارلىقلارغىلا ئەنە شۇنداق نازۇك نەقىشلەرنى قىلالايتتى ... ①
 «ئەمىر تېمۇر سۇغىرىش سىستېمىلىرىنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن،
 ئېرتىش دەرياسىدىن ئۇزۇنلۇقى بەش پەرسەخ، كەڭلىكى 15
 گەز كېلىدىغان بىر ئۆستەك ئالغۇزغانىدى». ②. ئەمىر تېمۇر
 پەن - مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە قولايلىق شەرت - شارائىت
 ئىتلارنى ھازىرلاش ئۈچۈن، پايتەختتە چوڭ بىر ھەشىمەتلىك
 ساراي سالدۇرغان. «بۇ ساراينىڭ ئالسىملىرىنى تەكلىپ قىلىپ
 كېلىپ، ئۇلارنى تۈرلۈك مۇئەسسەسەلەرگە مەسئۇل قىلىدى» ③
 بۇ ئىلىمى مۇئەسسەسەلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا، كۆپلىگەن
 مەشھۇر ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا قەدىمكى يۇنان ۋە رىم
 ئاپتورلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى چاغاتاي تىلى (ئۇيغۇر ئەدىبىي
 تىلى)غا تەرجىمە قىلىش، تەتقىق قىلىش، ئۇنى شەرق
 ئەللىرىدىكى پەن - مەدەنىيەت نەتىجىلىرى بىلەن زىچ
 بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا يېڭى تۆھپىلەرنى يارىتىشتەك يۈكسەك
 ۋەزىپىلەرنى قويدى. سەمەرقەندتە گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە، جۇغرا-
 پىيە، ماتېماتىكا، تارىخشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك
 ئەدەبىي سەنئەت قاتارلىق ساھەلەردە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر مەيدانغا
 كەلدى. ئەدەبىيات - سەنئەت، مېمارچىلىق، رەسساملىق بويىچە
 نۇرغۇن نادىر ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى.

سەمەرقەندتىكى ئەمىر تېمۇر ئوردىسىغا ئىلگىرى - كېيىن
 بولۇپ توپلانغان كىشىلەر ئىچىدىن بىر مۇنچە ئالىملار
 مەيدانغا كەلگەنىدى.

بۇ ئالىملار ئىچىدە مەۋلانا شەرەپىددىن ئەلى يەزدى
 1424 - يىلى پارسچە يېزىپ چىققان ئەمىر تېمۇرنىڭ

① مىرخاۋەندى يازغان «رەۋزە توساپا» قوليازما.
 ② ③ گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارا تۇننەر تارىخى»
 1924 - يىلى، موسكۋا ئۇيغۇرچە نەشرى.

تەرجىمىھالى — «زەپەرنامە»، تارىخشۇناس ئابدۇرازاقنىڭ «تېمۇرىيلەر تارىخى» ناملىق ئەسىرى، مىرخاۋەندىنىڭ پارسچە يازغان «رەۋزەتوسساپا» دېگەن ئەسىرى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە مەۋلانا سەئىددىن مەسئۇت ئىبنى ئۆمەر (1322 — 1395) قاتارلىقلار ۋە تېمۇرنىڭ «تەرجىمىھالى» نى شېئىر بىلەن يېزىپ چىققان داڭلىق ساراي شائىرى خوجا ئابدۇللا ئاتىپ، خەتتاتلىقتا داڭق چىقارغان ھاجى بەندى كورد تەبرىزىنىڭ ئوغلى شەيخ مۇھەممەت قاتارلىق مەشھۇر ئەدىب — شائىرلار بار ئىدى. بولۇپمۇ مۇ «ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر نەققاش — رەسسام كا-مالدىن بېمىزات تەسۋىرى سەئىتەتنىڭ ئۈستىسى بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا ئۇنىڭ رەسىملىرى نەپىسلىكى، يارقىنلىقى، رەڭگى جەھەتتىن شەرقنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن سەئىتەتتە مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن» ئىدى ①. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نەققاشچىلىقتا ۋە رەسساملىقتا پىر سەئىد ئەخمەت، خوجا غيا-سىددىن قاتارلىقلار خېلى مەشھۇر بولۇپ خەلق ئارىسىدا تونۇلغانىدى.

ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە باشقا ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاشلا كۆي — مۇزىكىمۇ ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى. مۇزىكا ئىقتىسادىدا ئىچىدە قۇل مۇھەممەت، خوجا ئابدۇللا شەيخنى، ھەسەن ئودىلار خەلق ئىچىدە ئالاھىدە نام چىقارغان سازەندىلەر ئىدى. خوجا يۈسۈپ بۇرھانىدىن ئۆز زامانىسىنىڭ داڭلىق مۇزىكىنتى بولۇپ، ئۇ كومپوزىتورلۇق نەزەرىيىسى توغرىسىدا ئەسەرلىرى بىلەن تونۇلغانىدى.

ئەمىر تېمۇر ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا (1346 — 1476) ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ،

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋاراتۇننەھىر تارىخى»، مۇسكۇ، 1924 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

ھىرات شەھىرىنى پايتەخت قىلىدى. بۇ مەزگىلدە خۇراسان مەدەنىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. شاھرۇخ مىرزا ئۆزى ھەم شائىر، ھەم ئالىم بولۇپ ئۇيغۇرچە، پارىسچە شېئىرلارنى يازاتتى. ئۇ ئىلىم - مەرىپەت ئىگىسى بولغانلىقتىن، ئاتىسى تېمۇرنىڭ پەن - مەدەنىيەت ئىشىغا ۋاسىلىق قىلىپلا قالماستىن، يەنىلا قەدىمكى مەدەنىيەت ئاساسىدا ئۆز زامانىسىنىڭ پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى. ھىرات، سەمەرقەند پۈتۈن غەربىي يۇرت بولمىچە، قۇرۇلۇشى ئەينى زاماندا يۈكسەك تەرەققىي قىلغان ھەممەتلىك شەھەرلەر بولۇش بىلەن ئەمىر تېمۇر دەۋرىدىكىگە نىسبەتەن ئىلىم - مەرىپەت ئەھلى تېخىمۇ جۇغلانغان مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. «شاھرۇخ مىرزا دەۋرىدە بۇ جايلاردا ئاتاقلىق مېمارچىلىق ئۇستىلىرىدىن مۇھەممەت سەبىزى قەبىرىدىن تەرىپىدىن سېلىنغان ئومۇمىي بىنالارنىڭ سانى بىر نەچچە مىڭغا يەتكەن»^① ئىدى. شاھرۇخ جۇڭگوغا ئىككى قېتىم ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. بۇ ئەلچىلەر ئىچىدە غىياسەت دىن ناملىق رەسساممۇ بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە جۇڭگونىڭ رەسساملىق سەنئىتى ۋە مۇزىكىسى ھەققىدە نۇرغۇن مەلۇمات بەرگەن. جۇڭگودىنمۇ ھىراتقا بىرقانچە ئەلچىلەر ئۆمىكى كەلگەنىدى. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەمىر تېمۇر دەۋرىدە بەرپا قىلىنغان خانلىق ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوغلى شاھرۇخ مىرزا زامانىسىغا كەلگەندە، ھىراتنى مەركەز قىلغان شاھرۇخ خانلىقى بىلەن سەمەرقەندنى مەركەز قىلغان ئۇلۇغبەگ (يەنى شاھرۇخنىڭ ئوغلى مۇھەممەت تورغاي، مىلادى 1409 - 1449 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان) خانلىقى دەپ كەن ئىككى خانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. بۇ خانلىق دەۋرىدە

① گىسرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخود ماۋارائۇننەھر تارىخى»، موسكۋا، 1924 - يىل. ئۇيغۇرچە نەشرى.

لىزىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت راسا
 گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. بۇ يەردە ئۇلۇغپەنگىنىڭ
 مەدەنىيەت تارىخىدا ئوينىغان رولىنى، تۆھپىسىنى تىلغا ئېلىش
 قا ئەرزىيدۇ، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 40 يىل ئىچىدە سەمەرى-
 قەند ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەرىپەت ماياكىغا ئايلانغانىدى.
 بابۇر ئۇلۇغپەنگ دەۋرىدە سەمەرقەندگە سېلىنغان شۇنچە
 كۆپ ئوردا سارايلار، خانىقا - مەسچىتلەر، مەكتەپ - مەدرىس
 لىرىنىڭ كۆركەم ھەم ھەشەمەتلىكىنى كۆرۈپ ھەيران قالغانىدى ①.
 ئۇلۇغپەنگ شۇ زاماننىڭ ئالىمى ۋە تەرەققىيپەرۋەر كىشى-
 سى بولغانلىقتىن، بۇ دەۋردە ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىياتىغا
 كۆڭۈل بۆلگەنىدى. ئۇلۇغ ئاسترونوم ئۇلۇغپەنگ ئۆز ئەتراپىغا
 قازىزادە رومى، غىياسىدىن جەمشىد، مۇھىتىدىن كاشانى، ئەلار
 مىدىن ئىبىن مۇھەممەت قۇشچى قاتارلىق مەشھۇر ئاسترونوملارنى
 توپلىغانىدى.

ئۇلۇغپەنگ «دۇنيا بويىچە ئەڭ ئالىي بىر خانىقا مەدرىسىنى
 بىنا قىلىشنى» پىلانلاپ، بۇ مەدرىسىنى ھىجرىيە 828 - يىلى
 (1424 - 1425) دا پۈتتۈردى. بۇ مەدرىسىنىڭ تاملىرىنىڭ
 ئىچكى تەرىپىگە ھەر خىل رەڭدىكى زىننەتلىك كاھىش - كې-
 سەكلەر يېپىشتۇرۇلغان. مەدرىسىنىڭ تۆت ەۋنارىسى بولۇپ، كۆ-
 رۇنۇش خانىسىنىڭ تاملىرىغا مەرمەر تاشلار قويۇلغان. بۇ مەد-
 رىسىنىڭ ئايرىم باغچىلىرى، رەسىمخانىلىرى بولۇپ، بۇنىڭ
 تاملىرى جۇڭگودىن تەكلىپ قىلىنغان رەسساملار تەرىپىدىن
 زىننەتلەنگەن. ئۇلۇغپەنگ ئۆزى سالدۇرغان مەدرىسى ئۈستىگە
 «بىلىمگە ئىنتىلىش ھەرىسەر مۇسۇلمان ئەر - خوتۇن، ئوغۇل -
 قىزىلارنىڭ بۇرچىدۇر» دېگەن ھەدىسىنى نەقىش بىلەن ئويۇپ
 يازدۇرغانىدى. بۇ ھەدىس ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئاياللارنىڭ ئور-

① خانىدا ئاكى: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 1985 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 182 - بەت.

نى غەربىي يۇرت خەلقلىرىدە ئەزەلدىن ئەرەب - ئىران خەلقلىرىگە قارىغاندا يۇقىرى ئىدى، دېگەن مەنە تامايان قىلىنغان. شۇ دەۋرلەردە بۇخارا ۋە سەمەرقەندتە قۇرۇلغان مەكتەپ - مەدرىسەلەر يېقىن ئەتراپتىكىگە قارىغاندا كۆپ ۋە چوڭ ئىدى. سەمەرقەند يېتىدا ئۇلۇغبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بىر مەشھۇر رەسەتخانا قۇرۇلغانىدى. بۇ بىنانىڭ قۇرۇلۇشى ھىجرىيە 832 - يىلى (1428 - 1429) باشلانغانىدى. بۇ قۇرۇلۇش شۇ قەدەر ئۇزۇن داۋاملاشقاندىكى، بۇ قۇرۇلۇشقا ئۆلىما، ئالىملار - دىن قازىزادە رۇمى، غىياسىددىن جەمىشە مۇھىددىن كاشانى ۋە بىن ئىسرائىل سالاھىددىن قاتارلىق كىشىلەر قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بۇنىڭ پۈتكەنلىكىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىغانىدى. شۇ مەزگىللەردە «بىنانىڭ پەقەت ئوبسېرۋاتورىيە قىسىمىلا پۈتكەن بولسىمۇ، بۇ رەسەتخانىنىڭ پۈتكۈل بىناسىنى ئۆلىما، ئالىم ئېلى قۇشچى تاماملىغانىدى» ① بابۇرنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە گىرمان ۋامبىرنىڭ «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھىر تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ رەسەتخانىسى تۈرلۈك بۇرج دەۋرلەر قىسمى، ۋاقىت جەدۋىلى قىسمى، سەييارىلەرنىڭ ھەرىكىتى قىسمى، باشقا قىسىملار بولۇپ جەمئىي تۆت قىسىمغا بۆلۈنگەن، ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى.

بۇ دەۋردە بۇ ئىككى مەدەنىيەت مەركىزىگە توپلانغان ئالىملار ئەمدى بۇرۇنقىدەك ئەرەب تىلىنى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر تىلى دەپ ھېسابلىمايدىغان، پارس تىلى بىلەنمۇ چەكلەنىپ قالمىغان ھالدا چاغاتاي تىلىنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەدەبىي تىلى قىلىپ قوللىنىدىغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى.

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھىر تارىخى»، موسكۋا، 1924 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

بۇ دەۋردە ئىلغار مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، مەۋلانە، سەئىددىن كاشىغەرى، مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى، ئەلىشىر ناۋائى قاتارلىق ئەدىبلەر، ئالىملار ئەنە شۇ مەركەزدە ياشاپ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلدى.

تارىخىي رەشىدىدە كۆرسىتىلىشىچە: شاھروخ زامانىسىدا ماۋارا ئۇننەھر بىلەن خۇراساندا «خەمىسە مۇتەھەبىرە» (ھەيران قاتارلىق بەش كىشى) دەپ ئاتىلىدىغان بەش كىشى بار ئىكەن، بۇلار: مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى، مەۋلانە داۋۇد ھىيسارى، مەۋلانە شەيخ ھۈسەيىن مۆھتەسىپ، مەۋلانە شەمشىدىن، بەھرى ئابارى، مەۋلانە بۇرھانىدىن قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىكەن. خۇراساندا يەنە ئەدىب، ئۇيغۇر باخشىسى ئەلىشىر ناۋائى (مىلادى 1441—1505 - يىللار)، مەۋلانە پاسائىددىن (1514—؟)؛ مەۋلانە ئابدۇراخمان گارىتگەر، بابا ئىلى شاھ شەيخ، ھاجى مۇھەممەت قۇجانى، مەۋلانە شەمىسى مۇھەممەت مورغانى، مەۋلانە سەئىددىن، مىرسەئىد شەرىپ جۇرجانى قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدە تونۇلغان ئالىم، شائىرلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەۋلانە سەئىددىن شەيخ، شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلغان ئاتاقلىق ئالىم ئىدى.

مەۋلانە سەئىددىن تەپقازان شەيخنىڭ ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىشتىكى تۆھپىسى تارىخ كىتابلىرىدا مۇنداق دەپ تەسۋىرلەنگەنىدى: «خۇراساندا نۇرغۇن يېتىلگەن ئالىملار بۇ كىشىنىڭ شاگىرتى ئىدى. بۇلار شاگىرتلىق بىلەن پەخىرلىنەتتى. شەيخۇلئىسلام ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان مەۋلانە ھېسامىددىن ئىبراھىم، مىر مۇھەممەت، مىر يۈسۈپ، شەمشىدىن مۇھەممەت، بەھرى ئابارى قاتارلىق 25 دانىشمەن بىلەن بىللە مۇتالىئە قىلىشاتتى، كىتابلارنى تەھسىل قىلىشاتتى، نەقىل كەلتۈرۈشەتتى. مەجلىستە (مۇھاكىمە يىغىنىدا) مۇنازىرە قىلىشاتتى. بەزىدە دانىشمەنلەر ئىككى تەرەپ بولۇپ

قالاتتى، ئەرز قىلىشاتتى. بەزىدە شۇنداق ئەھۋاللارمۇ كۆرۈ-
 لەتتىكى، شەيخۇلئىسلام ھېچقايسى تەرەپ بولماي، ئۈچىنچى
 بىر تەرەپ بولۇپ پىكىر بايان قىلاتتى. مەجلىس ئەھلىنىڭ
 ئۇنىڭ پىكىرىنى تولۇق قوبۇل قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.
 ئۇلار تاشقىرىغا چىققاندىن كېيىن «يران قېلىشىپ، مۇشۇنداق
 دائىشەن كىشىلەرمۇ بولىدىكەن، دېيىشەتتى. ئۇلارنىڭ دەرسى
 24 يىل مۇشۇ تەرىقىدە بولۇپ، دائىشمەنلەر ھەرگىز شەيختىن
 بىناھەت بولالمىدى. ① دېيىلگەن. بۇ خىلدىكى ئەركىن
 ئىلمىي مۇھاكىمە دەرىجىسى ئارقىلىق، نۇرغۇن ئىلمىي مەسىلىلەر
 دىكى چىكىشلەر ھەل قىلىنىپ، بۇ مۇھاكىمە دەرىجىسىنىڭ دا-
 ۋاملىشىشى ئارقىلىق نۇرغۇن ئىختىساسلىق كىشىلەر يېتىشىپ
 چىقتى. نۇرغۇن ئەسەرلەر، داستانلار، دىۋانلار، شېئىرلار توپلىمى
 مەيدانغا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە خېلىل مىرزىنىڭ تۈركچە
 يازغان «دىۋانى»، (سەئىد ئەخمەت مىرزىنىڭ «لەتاپەتنامە» نام-
 لىق دىۋانى)، قاسىم ئالانۇر (1435-؟) نىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق ھەق-
 قىدىكى ئەسىرى، شائىر باياڭنىڭ «غەزەللەر دىۋانى»، سۇلتان
 ئىسكەندەر شىرازىنىڭ «تۈركچە، پارسچە شېئىر دىۋانى»، مەش-
 ھۇر شائىر خوجا ئىسمەت بۇخارىنىڭ (1441-؟) شېئىر دىۋانى
 ۋە ئۇنىڭ مۇزىكا شۇناسلىق ھەققىدىكى ئەسىرى، بابۇر مىرزى-
 نىڭ تۈرك تىلىدا يېزىلغان «بابۇرنامە» ناملىق ئەسىرى، خود-
 جا ئابدۇللا ئاسپىننىڭ تېمۇزنىڭ تەرجىمىھالىنى شېئىر بىلەن
 يازغان ئەسىرى، مەۋلانە ھەسەن كېراينىڭ حاللىدىن رۇمىنىڭ
 مەسنەئىسىگە يازغان شەرھى، مۇھەممەت سالىخ يازغان «شەيبان-
 ئىنامە» دېگەن ئەسىرى، تۈركىي تىلىدا يازغان «لەيلى -
 مەجنۇن» ناملىق ئەسىرى، مەۋلانە ئابدۇغوپۇر ھاجىنىڭ
 (1560-؟) «ھوقۇق ئىلمى» ھەققىدىكى ئەسىرى بار ئىدى.

① مىرزا ھەيدەر كوراگاننى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمىسى.

بىز تۆۋەندە مەۋلانە سەئىددىن كاشىغەرى ئۈستىدە قىسقا قىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

مەۋلانە سەئىددىن كاشىغەرى ھىجرىيە 778 - يىلى (1376 - 1377) ئۆپچۆرىسىدە قەشقەردە بىر ئوقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. «ئۇلارنىڭ جەمەتىدە ئالىملار، ئەھلى تەقۋادارلار، سالىقلار، ئەۋلىيالار بولغان» ① ئىدى.

مەۋلانە سەئىددىن كاشىغەرى ياشىغان دەۋردە نۇرغۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سەمەرقەندگە توپلانغان ئىدى. دەل مۇشۇ چاغلاردا مەۋلانە سەئىددىن كاشىغەرىمۇ ئىلىم ئىزدەش ئىشتىياقى بىلەن ئۆز پەرزەنتى مىرسەئىد ئەلنى ئېلىپ سەمەرقەندگە بېرىپ قەشقەرلىق مەۋلانە مۇھەممەت خەتتاد بىلەن بىللە ئىلىم تەھسىل قىلدى. كېيىنچە، ئۇ خۇراب سانغا بېرىپ «مەۋلانە نىزامىدىنى ئۆزىگە پىر ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن پۈتۈن ئەنئەنىۋى بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆگىنىپ زامانداشلىرى ئارىسىدا زور ئاتاققا ئىگە بولدى.» ② مەۋلانە سەئىددىن كاشىغەرى كۈچلۈك تەسىر قوزغاپ پەخىرلىك ئورۇنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن خۇراساندا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا سالىدۇرغان «مەلكان» مەدرىسىدە مۇدەررىس بولۇپ نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈردى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدە شائىر مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى، مەۋلانە ئەلائىدىن، مەۋلانە شەمسىدىن رۇمى قاتارلىق ئالىملار يېتىشىپ چىققان ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇ يازغان ئەسەرلەر زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىدى. مەۋلانە سەئىددىن كاشىغەرى ھىجرىيە 860 - يىلى (1455 - 1456) 82 يېشىدا خۇراساندا ۋاپات بولدى. ئابدۇراخمان جامى ئۆزىنىڭ ياشلىق دەۋرلىرىدە مەۋ-

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى»، قوليازما.

② مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى: «نەبھا تولىئونىس»، قوليازما.

لانە) سەئىدىن كاشىغەرىدىن بىلىم تەھسىل قىلغانىدى. كېيىن، مەخدۇمى نۇر خوجا شىھابىدىن ماھمۇد (خۇجاخاۋەندى مەھمۇد دەپ مەشھۇر بولغان) نى ئۆزىگە پىر - ئۇستاز تۇتۇپ پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى، پىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى بو- لۇپ يۈكسەك پەخىرلىك ئورۇنغا ئىگە بولغانىدى.

مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ھاياتىنىڭ ئەڭ مۇۋاپپەقىيەت- لىك يىللىرى شاھروخ دەۋرى (1409 - 1449) بىلەن خۇ- راساندىكى سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا دەۋرى (1438 - 1505) ئىدى. مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە خۇرا- سان ۋە پارس خەلقلىرى ئارىسىدا ھۈرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئۇنىڭ نامى پۈتكۈل ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق ئورۇن ئىگىلىگەنىدى.

ئابدۇراخمان جامىنىڭ تۆھپىسى تۈركى تىللار ئەدەبىياتىدا، جۈملىدىن پارس ئەدەبىياتىدا مەشھۇر. ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغاندىن باشقا، «ئۇنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر باخشىلىرىدىن بولغان...»^① ئەلىشىر ناۋائىسىغا ئوخشاش شانلىق نامايەندە ۋە ئىلىم سەركەردىلىرىنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

شائىر ۋە سىياسەتچى ئەلىشىر ناۋائى ھىجرىيە 845 - يىلى (1441 - 1442) ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ھىرات شەھىرىدە دۇنياغا كەلدى. ناۋائىنىڭ ئائىلىسى شۇ زاماننىڭ مەرىپەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ئەھلى بىلەن يېقىن ئالاقىدار ئىدى.

ناۋائى كىچىكىدە مىرزا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن دوست ۋە ساۋاقداش ئىدى. ئۇ ئىلىم - مەرىپەتكە ۋە ئەدەبىياتقا ئىشتىياق باغلىغانىدى، ناۋائىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتى توغرىدا

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

سېدا ھاجى مۇھەممەت ھېچكىم بىننى سەئىد مەسۇم خاننىڭ «مىتەزلىپ ئالتوۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، ئۇ سۇلتان ئەبۇ سەئىد (1424 - 1469) ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر بىلەن سۇلتان ئەھمەد مىرزا (1493 - ؟) دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئالىملاردىن بىلىم ئېلىپ كامالەت تاپقانىدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چېچەن ئاتىقىرىدىن بولغان مەۋلانە سەككاكى (1393 - 1449)، مەۋلانە لوتفى (1366 - 1465) لار ① ئۇنىڭ زامانداشلىرى ئىدى. ناۋائى ئۇيغۇر تىلىدا گۈزەل ئەسەرلەرنى يازغانىدى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا يازغان شېئىرلىرى مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىڭ پارس تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدەك مەشھۇر ئىدى. ناۋائى شۇ دەۋرنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئەرەب - پارس ئەدەبىياتىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئۆگەنگەنىدى. پارس ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن فىردەۋسى، ئۆمەر ھەييىام، شەيخ سەئىدى، ھافىز شىرازى، خۇسراۋ دېھلەۋى (1242 - 1325) ۋە مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى بېرىلىپ ئۆگەنگەن ۋە ئۆزىمۇ پارس تىلىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى يازغانىدى. ئۇنىڭ «پارس ئەدەبىياتىدا تەخەللۇسى فانى» ② ئىدى. ئۇ خوجا ھاپىزنىڭ دىۋانىغا پارسچە جاۋاب يازغانىدى. ئۇ «خۇسراۋ دېھلەۋىدىن كېيىن قەسئە ساھەسىدە ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلگەن ئەمەس» ③ ئىدى.

① ئەلىشىر ناۋائى: «غەزەللەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

② ③ مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىمىدى» قوليازمىسى.

ناۋائى ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان جاسارەت بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پارس ئەدەبىياتىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى ئۆز ئىجادىيىتىدىكى جاپالىق ئەمگەك بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىپ، ئۇيغۇر تىلىنى پارسچىلاشتۇرۇش شامىلىغا قارشى تۇرغانىدى. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بىباھا قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغانىدى.

ھەممىگە مەلۇمكى، چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھازىرقى شىنجاڭ بىلەن ئامۇ دەرياسى ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بىر مۇنچە خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان چاغاتاي تىلى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. بۇ تىل ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەرگىچە ھازىرقى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەممە خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي تىلى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلدى. بۇ تىل قوللىنىلغان ئەدەبىي تىمۇ «چاغاتاي ئەدەبىياتى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى. ناۋائى ئەنە شۇ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تۈپ تايانچىسى بولغان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ساپلىقىنى قەيسەرلىك بىلەن قوغدىدى ۋە بۇ تىلدىن چەتنەشكە بولمايدىغانلىقىنى، ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشنى دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ شانلىق، ئۆچمەس ئەسەرلەرنى ئۆز ئانا تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سەمىمىي مۇھەببىتى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كورگانى ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەشىدى» دېگەن ئەسىرىدە ناۋائى ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭغا «... ئىلگىرى ئۆتكەنلەر ۋە ئۆز زامانداشلىرى ئىچىدىنمۇ ۋە كېيىنكىلەر ئىچىدىنمۇ ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭلىشەلمىگەن ئەمەس. شۇ چاغلاردا خەلق ئارىسىدا پەيدا بولغان ئەھلى - فازىلانىڭ

ئولسى ئۇنىڭ سەۋەبى بىلەن يېتىشىپ چىققان، شۇ دەۋردە
 يېتىلگەن ئەھلى پازىلاردىن ئۇنىڭ تەربىيە - ياردىمىنى
 كۆرمىگەن كىشى يوق» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەنىدى.
 ناۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ
 باي، چوڭقۇرلۇقى، مەنىق كۈچىنىڭ كۈچلۈكلۈكى، تەپەككۈر
 نىڭ ئۆتكۈرلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك دەرىجىدە
 ئىدى. ئۇنىڭ بەدىئىي جەھەتتە يۈكسەك ماھارەتكە ئىگە
 ئىكەنلىكى ئۆزى ياشىغان دەۋردىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن
 كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىلغا ئېلىنىپ
 كەلمەكتە. شۇڭا ناۋائى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنىڭ
 تۆھپىكارلىرىدىن بىرى دەپ ئېيتالايسىز. ئۇ يېزىپ قالدۇرغان
 ئەسەرلەر ئىچىدە: «خەمىسە ئى ناۋائى»، «بەدا ئىيول ۋە سەت»،
 «بەدا ئىيول بەدايى»، «ئەربە ئۇنى ھەدىس مەنزۇم»، «ئەلئەنبىيائىي»،
 «مۇلكى ئەجەم»، «ئەسسالاتىن»، «ھەيىرە ئولئەبىرار»، «سانوق
 تەپىر»، «خەمىسە تۇل ھوتە ھەپىرىن»، «سەئىبە ئى ساپىيار»،
 «سادى ئىسكەندىرى»، «غەپىرايىسەبۇس سىغەر»، «پەرھاد -
 شېرىن»، «نەۋائىدو كىبەر»، «ئەللۇغە تونەۋئىيەۋ ئىتتىشھادا
 تولچىغا تايىگە»، «لوغاتى ناۋايى»، «مەجالسۇن نەفائىس»،
 «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «مەھبۇ بۇلغۇلۇپ»، «مۇناجاتى»،
 «مىرزا نۇلئەۋزان»، «نەسايىمۇل مۇھەممەد»، «فەزىمۇلجەۋائىر»،
 «نەۋادىر شىشە باب»، «ۋىخىن نامە مەدىسە ئىخلاسسىيە»،
 «مۇھاكىمە توللوغە تەپىن»، «تەزكىرە تولئەۋلىيا» قاتارلىقلار
 بار.

ئۆز زامانىسىدا مەشھۇر بولۇپ تونۇلغان ئەدىب -
 شائىرلاردىن يەنە نەركىسى، مىر مۇھەممەت سالىخ شەھىدى،
 شەھۇدى، گۈل غەتى، گولشەنى، خوجا ئوبۇل بەركە، فىسراق،
 ھەيدەر كىچىك قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن.
 خەتتاتلىق ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى تەرەققىي قىلغان

ئىدى. چاغاتاي يېزىقىنىڭ قوليازما شەكىللىرىدىن «خەتتى مۇھەقق»، «خەتتى سولۇس»، «خەتتى نوسۇغ»، «خەتتى روقائى»، «خەتتى نەستەئىلىق»، «جەللى دىۋان»، «رەيھانى»، «كۇفى»، «سىياقەت» گە ئوخشاش بىر نەچچە خىل شەكىللىرى بارلىققا كەلگەنىدى.

«خەتتى نەستەئىلىق» شەكلىنى مىر ئەلى تىبىرىزى ئىجاد قىلغان بولۇپ، بۇ كىشى شۇ دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر خەتتاتلارنىڭ ئۇستازى ئىدى.

مىر ئەلى تىبىرىزى خەتتاتلىق ئىلمىدە مەۋلانە جەپەرنى «خەتتى نەستەئىلىق» شەكلىدە ئەڭ چىرايلىق گۈزەل يازالايدىغان ئۇستا قىلىپ يېتىشتۈردى. «خەتتى سولۇس»، «خەتتى نوسۇغ»، «خەتتى روقائى»، «خەتتى مۇھەقق» شەكىللىرىنى يېزىشتا داڭق چىقارغان مەۋلانە ئابدۇللامۇ بۇ شەكىللىرىدە ئۇستاز بولۇپ تونۇلدى. ئۇ يەنە ھافىز پوتى، مۇھەممەت كاتىپ سەمەرقەندى، مىر ئابدۇللا، مەۋلانا ھەزىزەر، مەۋلانا شەيخ، ئابدۇللا خارەزىمى، مەۋلانا شەيخ مەھمۇدى، ھەنىفى قاتارلىق مەشھۇر خەتتاتلارنى يېتىشتۈرۈپ چىققانىدى.

ھىرات شەھىرىدىكى كۈتۈپخانىدا قويۇلغان قەدىمىي قوليازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرى خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، قەدىمىي قول يازمىلارنىڭ ماۋزۇلىرى، رەسمىي قەيىدلىرى ۋە لەۋھەلىرى كۆپرەك «خەتتى نەستەئىلىق»، «خەتتى سولۇس»، «خەتتى نوسۇغ» نۇسخىلىرىدا يېزىلغانىدى.

شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، «ھىرات كۈتۈپخانىسىنىڭ كۆچۈرۈش تۈزۈمى» بويىچە، ھىرات كۈتۈپخانىسىدا قويۇلدىغان قەدىمكى قوليازما ۋە قوليازمىلارنىڭ ئەسلى نۇسخىسى خەتتاتلار تەرىپىدىن بىر نەچچە نۇسخىدا كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار مەخسۇس خەتتاتلار تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ

بېكىتىلەتتى. خەتتاتلار يازمىغان، ئەسلى ئۇسخا بىلەن سېلىشتۇرۇلمىغان، مەخسۇس كىشىلەرنىڭ باھالىشىدىن ئۆتمىگەن قول يازمىلار ئېتىراپ قىلىنمايتتى.

ھىرات كۈتۈپخانىسىغا قويۇلدىغان قوليازىمىلارنىڭ ئىچكى - تاشقى مۇقاۋىلىرى نەپىس رەسىملەر بىلەن بېزەپ چىقىلاتتى. كىتاب مۇقاۋىلىرى ناھايىتى كۆركەم ئىدى. كىتابلارغا ئاجايىپ نەپىس قىستۇرما رەسىملەر سىزىلاتتى. رەسساملق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەسۋىرىي سەنئىتىدە ئالاھىدە ئورۇن ئىگىلىگەنىدى. شۇ دەۋرلەردە رەسساملق سەنئىتىدە تۆھپە ياراتقان شاھ مۇزەپپەر بەگزادە، قاسىم ئەلى مەھمۇت، دەرۋىش مۇھەممەتلەرنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. شۇ دەۋردە ياشىغان، رەسساملارنىڭ سەردارى دەپ ئاتالغان دەرۋىش مۇھەممەت نەپىزە تۇتقان بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ سۈرىتىنى سىزغانىدى.

شۇ دەۋردە يەنە مۇزىكىچىلىق (نەغمىچىلىك) ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى. بىز بۇ يەردە ھىراتتا مۇزىكا پىرى دەپ ئاتالغان ھافىز بەسىرنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. ئۇ خۇش ئاۋازلىق، ئاتاقلىق مۇزىكانت ۋە پېشىقەدەم شائىر ئىدى. «تارىخى رەشىدى» دە: «ئۇنىڭ بىر باغچىسى بولۇپ، باھار پەسلىدە بۇ باغچىدا مۇزىكا بىلەن شېئىر ئوقۇغاندا پاختەك، بۇلبۇل، تۇمۇچۇققا ئوخشاش قۇشلار ئۇنىڭ باش ۋە مۇرىلىرىگە قونۇپ ئۇلارنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ سايزار ئىدى» دېيىلگەن.

قىسقىسى، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان مەدەنىيەت گۈلزارلىرىدىن بىرى ئىدى.

ئىككىنچى باب

سۇلتان سەئىدخان ۋە يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى

XVI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا زور تارىخىي ئۆزگىرىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 - 1515) سەئىدخان قەشقەردە يېرىم ئەسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان. مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يەكەندە يېڭى ھاكىمىيەت قۇردى. بۇ ھاكىمىيەت تارىختا سەئىدخاننىڭ نامى بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

«مۇجمە ئوتتاۋارىخ»، «زەپەرنامە»، «تارىخى رەشىدى»، «قەشقەر تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەردە كۆرسىتىلىشىچە: «سۇلتان سەئىدخان: بىن سۇلتان ئەھمەدخان، بىن يۇنۇس خان، بىن شىرئەلخان، بىن مۇھەممەدخان، بىن خىزىر-خوجىخان، بىن تۇغلۇق تېمۇرخاندىن تاكى يافەس، بىن نۇھ ئەلەيھىسسالامغىچە» دېيىلگەن. يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا 166 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. سەئىدىيە خانلىقى ئەڭ قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردە، ئۇنىڭ چېگرىسى پۈتكۈل تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى،

ئىسسىق كۆل رايونى، پەرغانە ئويمانلىقى، بەدەخشان، كەش
مىر، تىبەتنىڭ بىر قىسمى قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆزىنىڭ
ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي
قىسمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە غايەت زور ئىجابىي رول
ئوينىدى.

1 - بۆلۈم سەئىدخاننىڭ كەچۈرمىشلىرى

ھىجرىيە 907 - يىلى (1501 - 1502) سۇلتان
ئەھمەدخان ئاكىسى سۇلتان مەھمۇد خانغا
ياردەم بېرىش ئۈچۈن، تاشكەنتكە بارغاندا،
ئوغلى سەئىدخاننى بىللە ئېلىپ باردى. شۇ يىلى سۇلتان
مەھمۇدخان، سۇلتان ئەھمەدخانلار شەيبانىخان بىلەن ئوخ
سىدا ئۇرۇشقاندا، سەئىدخان ئاتىسى سۇلتان ئەھمەدخانغا
ھەمراھ بولۇپ، بابۇر مىرزا (1483 - 1530) بىلەن بىللە
ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ.

بۇ قېتىمقى جەڭدە سۇلتان مەھمۇدخان، سۇلتان ئەھمەد
خانلار شەيبانىخاننىڭ قولىغا ئەسر چۈشىدۇ. جەڭدە سەئىد
خانغا ئوق تېگىدۇ ۋە ئېغىر يارىدار بولغانلىقتىن، قېچىشقا
ئىمكان بولماي ئۇمۇ ئەھمەدبەگ تەنبەلىنىڭ قولىغا ئەسر
چۈشىدۇ.

شەيبانىخان بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن، تېزلا تاشكەنتكە
قايتىدۇ. سەئىدخاننى ئوخسى ھاكىمى شەيخ بايزىدغا تاپ
شۇرۇپ بېرىدۇ. سەئىدخان ئوخسىدا بىر يىل قاماقتا
ياتىدۇ.

ئىككىنچى يىلى، ئەھمەد تەنبەل ئىسيان كۆتۈرگەندە، شەيبانىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. جانىبەكنى ئەنجان ۋىلايىتىگە ۋالىي قىلىپ سەئىدخاننى ئۇنىڭغا تاپشۇرىدۇ. جانىبەك ئوخسىغا كېلىپ، سەئىدخاننى قاماقتىن بوشىتىپ، ئۇنىڭغا ئاتلارچە شەپقەت كۆرسىتىپ ئۇنى ساقلاپ قالىدۇ ۋە تاكى ئۇ قۇندۇز قورغاننى ئالغانغا قەدەر ئۇنى ئۆزىنىڭ يېنىدا تۇرغۇزىدۇ. ھىسار ئېلىنغاندىن كېيىن، مەھمۇد سۇلتان قولدىكى قۇندۇزنىڭ ئېلىنغانلىق خەۋىرى كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سەئىدخان موغۇلىستانغا قېچىش ئۈچۈن 17 كىشى بىلەن مەخپىي ھەرىكەت قىلىدۇ. سەئىدخان بىر قانچە ئادىمى بىلەن قېچىپ قۇندۇزغا كەلگەندە، مەھمۇد سۇلتان كېسەل بىلەن ساقىيالىماي ۋاپات بولىدۇ. سەئىدخان 17 ئادىمى بىلەن مەخپىي يوسۇندا، قورال - ياراغ، ئاتلارنى تەييارلاپ، سەمەرقەندتىن خونۇكى يولى بىلەن سايرامغا قېچىپ كېلىدۇ. بۇ يەردە ھايال بولمايلا، ئۇزۇن ئەھمەد يولى بىلەن 17 كۈن يول يۈرۈپ تەپتكەنتكە يېتىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ تاغىسى مەھمۇدخان بۇ چاغدا ئىسسىق كۆل بويىدا ئىدى. مەھمۇدخان يارامسىز، ئەلنى ئىدارە قىلىشنى بىلمەيدىغان، دۆلەتنىڭ غېمىنى يېمەيدىغان دۆت پادىشاھ ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن سەئىدخان ئۇنىڭدىن يەتتىسۇغا بېرىش ئۈچۈن رۇخسەت سورىغاندا، سۇلتان مەھمۇدخان رۇخسەت بەرمەيدۇ. سەئىدخان سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ يېنىدا تۇرۇپ، ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى يېنىغا تارتىدۇ ۋە بىر تەشكىلات قۇرۇپ، 211 دىن ئارتۇق ئادەمنى قوراللاندىرۇپ، مەخپىي ھەرىكەت قىلىدۇ. ئۇ، سۇلتان مەھمۇدخاننىڭ نازارەتنى بوشاشتۇرۇپ قويغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز ئادەملىرىنى ئېلىپ قىرغىزلار رايونىغا كېتىپ قالىدۇ.

سەئىدخان قېچىپ ئۈچ كۈنلۈك يولغا بارغاندا، ئارى قىسىدىن قوغلاپ كەلگەنلەر يېتىپ كېلىپ، ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىدۇ. جەڭ ناھايىتى قاتتىق داۋام قىلىدۇ. سۇلتان مەھمۇدخان نەرەيتىن قوغلاشقا ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەر ئىچىدە مەخسۇت ئېلى ناملىق بىرى سوقۇشتا بەك باتۇرلۇق كۆرسىتىپ سەئىدخانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. سەئىدخانمۇ ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىدۇ. مەخسۇت ئېلى بىر دۆڭنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ سەئىدخانغا ئوق ياغدۇرىدۇ. بىر پاي ئوق سەئىدخاننىڭ سول تاغىقىغا سانجىلىپ، تاغاقنى سۇندۇرۇپ تاشلايدۇ. سەئىدخان مۇشۇنداق ھالدا تۇرۇپمۇ، دۈشمەننىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىپ يۈرۈپ، ئاخىر قۇتۇلۇپ قالىدۇ. مۇشۇ قېتىمقى جەڭدىكى زەخمىلىنىش بىلەن سەئىدخاننىڭ ئوڭ كۆزى، قۇلتقى ئىككى يىل كارغا كەلمەي قالىدۇ. مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە ھېلىقى مەخسۇت ئېلى سەئىدخاننىڭ باتۇرلىرىغا ئەسىرگە چۈشىدۇ. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى مەخسۇت ئېلىنى سەئىدخاننىڭ يېنىغا تىرىك ئېلىپ كېلىدۇ. سەئىدخان ئۇنىڭغا ياخشى سۆزلەر بىلەن تەربىيە بېرىدۇ. ئۆزىنىڭ ئۇچىسىدا بىرلا تونىدىن باشقا تونى يوق تۇرۇقلۇق، ئۆز تونىنى ئۇنىڭغا سېلىپ بېرىپ، بىرنەچچە ئات ئىنئام قىلىدۇ. ئەسىر چۈشكەن مەخسۇت ئېلى سەئىدخاننىڭ كەڭ قورساقلىقىدىن قاتتىق تەسرلىنىدۇ.

سەئىدخان يارىدار ھالەتتە كۆرمىگەن كۈننى كۆرۈپ، ئۆز ئىنىسى خېلىل سۇلتاننىڭ يېنىغا بېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ھىجرىيە 913 - يىلى (1507 - 1508) سەئىدخان ئۆز ئىنىسى، يەتتىسۇ ۋالىمىسى خېلىل سۇلتان بىلەن ئۇچرىشىدۇ. سەئىدخان ئىنىسى خېلىل سۇلتان بىلەن قېرىنداشلارچە ئۆتىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەئىدخان ۋە خېلىل

سۇلتانلار بىلەن سۇلتان مەھمۇدخان ئوتتۇرىسىدا تىزىلار پەيدا بولىدۇ. سەئىدخان كۆڭلىگە بۈككەن پىلان بويىچە سۇلتان مەھمۇدخاننى يوقىتىپ، ھاكىمىيەتنى مۇنقەرز بولۇش تىن ساقلاش مەقسىتىدە تەييارلىققا كىرىشىدۇ. بۇ جەرياندا ئىككىنچى ئوتتۇرىسىدا چوڭ سوقۇشلار بولۇپ، ئىككى تەرەپتە نۇرغۇن چىقىم بولىدۇ. بۇ سوقۇش تاكى ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 - 1509) غىچە داۋام قىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان مەھمۇدخان ئاجىزلايدۇ. ئاخىر مەغلۇپ بولۇپ، موغۇلىستاندا تۇرالماي، شەيبانىخاندىن پاناھ تىلەش خىيالى بىلەن تاشكەنتكە قېچىپ بارىدۇ، لېكىن شەيبانىخان سۇلتان مەھمۇدخاننى ئۇنىڭ بەش ئوغلى بىلەن بىللە غوجەند دەريا يېنىغا چۆكتۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بۇ ۋەقە ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 - 1509) يۈز بەرگەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تىيانتاننىڭ شىمالىدىكى يەتتىسۇ ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرى ئەمدىخان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئاكا - ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدا يەنە نىزا پەيدا بولىدۇ. مەنسۇرخان سەئىدخان بىلەن خېلىل سۇلتاننىڭ يەتتىسۇ ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپىنى بېسىۋالغانلىقىغا قارشىلىق بىلدۈرۈپ، بۇ جايلارنى ئۇلاردىن تارتىپ ئېلىش ئۈچۈن ئۇرۇش ئېلان قىلىدۇ. سۇلتان سەئىدخان بىلەن سۇلتان خېلىل خانلار ھەممە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ «چالۇن چالاك» دېگەن جايدا يېتىپ كېلىدۇ، بۇ ئۇرۇش موغۇلىستاننىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بولغان ئەۋلىيا ئاتا (ھازىرقى ئالمۇتا) يېنىدا بولىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا مەنسۇرخان غەلبە قىلىدۇ. سەئىدخان ۋە خېلىل خانلار مەغلۇپ بولۇپ، ھەربىي كۈچىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. سەئىدخان ئالمۇتىدىن قاچىدۇ. خېلىل سۇلتان ئالمۇتىدىن قېچىپ شەيبانىخاننىڭ يېنىغا پاناھلىق تىلەپ ئوخسغا كەلگەندە، جانىبەگ تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئوخ

سى دەرياسىغا چۆكتۈرۈپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

سەئىدخان ئالمۇتىدىن 50 نەچچە ئادىمى بىلەن قېچىپ 17 كۈن يول يۈرۈپ «دولان» ① غا كېلىدۇ. سۇلتان سەئىدخان ئادەملىرىنى ئەتراپلارنى چارلاشقا ئەۋەتىدۇ. شۇ كۈنى سەئىدخاننىڭ ئادەملىرى بىر تىل تۇتۇپ كېلىدۇ، سەئىدخان ئۇنىڭدىن گەپ سورىغاندا، ئۇ: «بۇ جايدىن ئۈچ كۈنلۈك يىراقلىقىدا «ئورۇق» دېگەن بىر قەبىلە خەلق ياشايدۇ. ئۇلار مىرزا ئابابەكرىگە قوشۇلۇش ئۈچۈن، قەشقەرگە يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرماقتا، مەن ئۇلاردىن قېچىپ قىرغىزلارغا كېتىۋاتمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. سەئىدخان خوجا ئېلى باتۇرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ ھېلىقى ئادەملەر بار جايغا يېتىپ بارىدۇ. خوجا ئېلى باتۇر خاننى ئۇلارغا تونۇشتۇرىدۇ. ھېلىقى ئادەملەر: «بىزگە خاننىڭ نېمە لازىمى!» دەپ، سەئىدخاننى ئۆز ئادەملىرى تەرىپىگە ھەيدىۋېتىپ، خوجا ئېلى باتۇرنى ئېلىپ قالىدۇ. سەئىدخان بۇلاردىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ئادەملىرى يېنىغا كېتىۋاتقاندا، «سەئىدخان دۈشمەن قولىغا چۈشۈپ كەتتى، ئۇ ئەمدى قايتىپ كەلمەيدۇ» دېگەن سۆزلەر تارقالغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئادەملىرى ئۈمىدسىزلىنىپ چىچىلىپ كەتكەنىدى. سەئىدخاننىڭ سەردارلىرىدىن ئۆچكۈ مۇھەممەد مىرزا، شاھرەك، ئۆزبېكلەر پاناھلىنىش ئۈچۈن مەنسۇرخاننىڭ يېنىغا — تۇرپانغا كەتكەنىدى. قارا قۇلاق مىرزا يەنە بىر بۆلۈم ئادەملەرنى ئېلىپ ئەنجانغا كەتكەنىدى. كۆكلەش ئېزىز بەردى باشچىلىقىدىكىلەر قەشقەردىكى — مىرزا ئابابەكرىنىڭ يېنىغا كەتكەنىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن سەئىدخان نېمە قىلىشنى بىلمەي قالىدۇ. ئۇ جاندى

① دولان — USmitarim ئوسى — تارىم دەرياسى بويىدىكى جايلارنىڭ نامى.

ئالدا جاڭگال باتۇرى بولۇپ بىر مەزگىل گېيىك گۆشىنى
ئوزۇق قىلىپ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ ھايات كەچۈرىدۇ. بىر
كۈنى تاڭ ئاتقاندا خوجا ئېلى باتۇر قېچىپ كېلىپ سەئىد
خان بىلەن ئۇچرىشىدۇ. سەئىدخان خوجا ئېلى باتۇرنى
ئېلىپ داۋاملىق يۈرۈش قىلىدۇ. سەئىدخاننىڭ ئاۋۋالقى ئادەم
لىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قايتىپ كېلىپ بۇلارغا قوشۇلىدۇ.
سەئىدخان: «بىز بىرقانچە يىل مۇنداق ئۆتۈمىز. ئالەمدىن
خەۋەر ئېلىپ تۇرىمىز، ھامان ئۆز ئىشىمىزنىڭ بېشىغا بارىمىز.
بىز ئۈمىدۋار ۋە مەردانە بولۇشىمىز كېرەك» دەپ ئۆز ئادەملىك
رىنى روھلاندۇرىدۇ. سەئىدخاننىڭ ئادەملىرى ئۇنىڭ بۇ سۆز
ىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خۇشال - خۇرام ئارام ئېلىشىدۇ. سەئىد
خان بىرنەچچە كېچىدىن بۇيان ئۇخلىمىغان، ئارام ئالماي،
كۆپ يول ماڭغانلىقى ئۈچۈن ھېرىپ - چارچاپ كەتكەنىدى.
ئۇ بىر كۈنى بېشىنى قويۇش بىلەنلا ئۇخلاپ كېتىدۇ،
شۇ ئەسنادا: «ئۇر، سوق، ئال!» دېگەن ۋارقىراشلار ئاڭلىنىدۇ.
سەئىدخان ئورنىدىن تۇرۇپ، دۈشمەننىڭ ياتاقلىرىغا ئوت قوپ
غانلىقىنى كۆرىدۇ - دە، تېزىدىن ئوقدانىنى باغلاپ تەييار
بولىدۇ ۋە ئوق ئېتىشقا باشلايدۇ. ئۇلار ئاتلىق ئىدى. سەئىد
خاننىڭ ئادەملىرى پىيادە ئىدى، قاراڭغۇلۇقتا ھەر ئىككى
ياقنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. سەئىدخانغا ھۇجۇم قىلغان
بۇ دۈشمەنلەرنىڭ مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئادەملىرى ئىكەنلىكى
مەلۇم بولىدۇ. ئۇلار مىرزا ئابابەكرى تەرىپىدىن موغۇلىستان
سەھراىلىرىدا كىمىنى تاپسا شۇنى تۇتۇشقا ۋە ئۆلتۈرۈپ
بۇلاپ - تالاشقا بۇيرۇلغان لەشكەرلەر ئىدى. مىرزا ئابابەكرى
نىڭ بۇ لەشكەرلىرى ھەممە يەرنى داۋاملىق ئاستىن - ئۈستۈن
قىلىپ، كەڭ سەھرالارنى پارا كەندە قىلاتتى. سەئىدخان بۇ
لار بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئاخىر، سەئىدخان بالا - چاقىلى
رىنى ئاتقا مىندۈرۈپ يولغا سالماقچى بولىدۇ، بۇ چاغدا

تاڭمۇ ئاتىدۇ. ئۇنىڭ مۇشۇ ئىككى - ئۈچ ئايالىدىن باشقىلار
نىڭ ھەممىسى دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. سەئىدخان
ئاياللارنى ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۆزى ئارقىسىدا ماڭىدۇ. دۈشمەن
ئۇنىڭ ئارقىسىغا چۈشۈپ ئۈزۈنغىچە قوغلايدۇ. خان ھامان
زەربە بىلەن ئۇلارنى ئارقىسىغا قايتۇراتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال
ئاستىدا سەئىدخان قايسى تەرەپكە مېڭىشنى بىلەلمەي قالىدۇ.
ئۇ جاڭگاللاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈپ قوراللىرىنى يوقىتىدۇ.
بىر ساغداقتا بىر تاللا يۇلغۇن ئوقىدىن باشقا ئوق
قالغانىدى. جاڭگالدا ئوقسىز مۇنداق ياشاش ئەسلا مۇمكىن
كىن ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ، موغۇل خانلىرىنىڭ ئامان
گاھى بولغان دەشت قىپچاققا بېرىشىمۇ ئويلايدۇ. بۇنىڭ
دىمۇ ئوقسىز ماڭماق قىيىن ئىدى. قەشقەرگە بېرىش ئۇنىڭ
ئۈچۈن ئۆز پۇتى بىلەن گۆرگە بېرىش ئىدى. مەنسۇرخان بىر
لەن تېخى يېقىندىلا جەڭ قىلىشقان، ھەممە بالانىڭ مەنبەسى
مەنسۇرخان ئىدى. ئەنجانغا ئىسلا بېرىش مۇمكىن ئەمەس
ئىدى. شەيبانىخان موغۇل سۇلتانلىرىنى چوقۇم يوقىتىدىغان
ئادەم ئىكەنلىكى ئۇنىڭغا ئاللىقاچانلا مەلۇملۇق ئىدى. شۇنداق
تىمۇ سەئىدخان پەرغانە ھاكىمى جانىبەك سۇلتاننىڭ قېشىغا
بېرىش قارارىغا كېلىدۇ.

سەئىدخان ئەنجانغا بېرىپلا بىر ئاددىي ئايالنى ئۆز نىكاھىغا
ھىغا ئېلىپ خىزمىتىگە سالىدۇ ۋە ئىنجان تەۋەسىدىكى «سۇ-
لات كەنت» كە كېلىپ ئۆز نامىنى ۋە نەسەبىنى يوشۇرۇپ
مەھمۇت سۇلتان، خېلىل سۇلتانلارنىڭ ئەھۋالىنى تىڭلاپ
دۇ. پۇقرالاردىن بارلىق موغۇل خانلىرىنىڭ يوقىتىۋېتىلگەنلىكىنى
كىنى ئۇقىدۇ. بۇ چاغدا ئەنجانغا شەيبانىخاننىڭ ئېشەنچىلىك
ئادەملىرىدىن خوجا ئېلى بانۇر دېگەن كىشى ھاكىملىق قىلىپ
ۋاتقاندى. خوجا ئېلى باتۇر ئادەم ئەۋەتىپ سەئىدخاننى
تۇتۇرۇپ كېلىپ، ئەنجان سېپىلى دەۋرۋازىسىنىڭ ئۈستىدىكى

بىر ھۇجرىغا قاماپ قويىدۇ، كېيىن خوجا ئېلى باتۇر سەئىدخاننى كىشەنلەپ ئوخسىغا جانىبەك قېشىغا ئەۋەتىدۇ، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا جانىبەك سۇلتان ئاتتىن يېقىلىپ چۈشۈپ يارىلىنىپ قالغانىدى. بۇ ئەھۋال سەئىدخاننىڭ تىرىك قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

جانىبەك سەئىدخاننى كۆرۈپ: «مەن كىشىنىڭ جېنىغا زامىن بولىدىغان جاللات ئەمەسمەن» دەپ تۇيۇقسىز قاتتىق ۋارقىراپ سالىدۇ ۋە دەرھال خوجا ئېلى باتۇرغا: «موغۇل سۇلتانى كەلگەن بولسا ھېچ كىم ئۇنى ماڭا كېيىلىكىگە بەرگەن ئەمەس، ئۇنىڭ قېنىنى تۆكۈش توغرىسىدا بۇيرۇقمۇ يوق. ئۇنى ئامانلىق سەھراسىغا قويۇپ بېرىڭلار. خالىغان جايىغا كەتسۇن» ① دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئەتىسى سەئىدخان سولاقتىن بوشىنىپ چىقىپ، بابۇر شاھنىڭ قېشىغا قاچىدۇ. سەئىدخان قارا تېكىن يولى بىلەن مېڭىپ، ئاخىر بەدەخشان خانى مىرزا خاننىڭ قول ئاستىدىكى «قەلئە زۇپەر» دېگەن جايغا يېتىپ كېلىدۇ.

سەئىدخان «قەلئە زۇپەر» دە 18 كۈن تۇرۇپ ئۆزىنى سەل-پەل رۇسلىۋالغاندىن كېيىن يەنە يولغا چىقىپ كابۇلغا يېتىپ بارىدۇ. بۇنىڭدىن 18 كۈن ئىلگىرى مىرزا ھەيدەر (تا-رىخىي رەشىدىنىڭ ئاپتورى) مۇ بابۇر شاھنىڭ يېنىغا يېتىپ بارغانىدى.

سەئىدخاننىڭ كابۇلغا كەلگەن ۋاقتى ھىجرىيە 914 - يىلى (1508 - 1509) ئىدى. بابۇر شاھ تاغىسى سەئىدخاننى ئىنتايىن ئەزىزلەپ كۈتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا چوڭ ھۆرمەت - ئىكراملارنى بىلدۈرىدۇ.

سەئىدخان بابۇر شاھ قېشىدا تاكى شەيبانىخان شاھ

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخىي رەشىدى» قولىيازما.

ئىسمايىل شاھنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر، يەنى ھىچ
رىيە 916 - يىلى (1510 - 1511) رامزان ئايلىرىغىچە
تۇردۇ. مۇشۇ مەزگىللەردە سەئىدخاننىڭ ئايالىنىڭ ئوغۇل
تۇغقانلىق خۇش خەۋىرى يېتىپ كېلىدۇ. بابۇر شاھ بۇ خە-
ۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن سەئىدخانغا: «ئوغۇلنىڭ نامىنى
ئابدۇرېشىتخان قويۇڭ، سەئىدخان بىلەن قاپىيە بولسۇن»
دەيدۇ. بۇ ۋاقىت ھىجرىيە 915 - يىلى (1509 - 1510)
ئىدى.

مۇشۇ مەزگىللەردە ماۋارا ئۇننەھرىدىن شەيبانىخاننىڭ
ئىسمايىل شاھنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمران-
لىقىدىكى بىرمۇنچە جايلارنىڭ ئىسمايىل شاھ تەرىپىدىن
بېسىۋېلىنغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ كېلىدۇ. ۋەزىيەت
تىكى زور ئۆزگىرىش بابۇر شاھنىڭ ماۋارا ئۇننەھرى تار-
تىمۇپلىش قارارىغا كېلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئۇ قۇندۇزغا قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ.

يەنە بىر بۆلۈك كىشىلەر سەئىدخانغا بىر مەخپىي مەك-
تۇپنى يەتكۈزىدۇ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «شاھ ئىسمايىل
شەيبانىخاننىڭ كاللىسىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆزى بېكەلەر پاتى-
پاراق ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە بابۇر شاھنىڭ
بۇ جايلارنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشى تۇرغان گەپ. شۇ
ۋەجىدىن، بىز مىرشەبىرەم، قۇلنەزەر مىرزا، جاھان-
گىر مىرزا، يادىكار مىرزا، قۇتلۇق مىرزا شۇنداق
مەسلىھەت قىلىدۇكى، بۇ جايلارغا ئۇ ھۆكۈمران بولغاندىن
كۆرە، سىزنىڭ ئىگە بولغىنىڭىز تۈزۈك. بىز 20 مىڭدەك ئا-
دەمنى سىزگە ياردەمگە تەييار قىلىپ قويدۇق. بۇنىڭغا رازى
بولسىڭىز، بىز بىلەن بىللە ھەرىكەت قىلىڭ. سەئىدخان
ئۇلارنىڭ پىكىرىنى رەت قىلىپ، «شەيبانىخان دەۋرىدە، ھەممە
جاينى قارا تۈتەكلەر قاپلاپ كەتكەن. كۈرمىگىلىغان موغۇل

مۇسۇلمانلىرى تۇتقۇن قىلىنىپ، شەھىد قىلىنغان. ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى خالىغانچە خارلىنىپ، سەرگەردان بولۇپ كەتكەن، ئۆزۈممۇ ئەنجاندىن قېچىپ كاپۇلغا كېلىپ بابۇر شاھ بىلەن كۆرۈشتۈم، ئۇ مېنى ئىززەتلەپ، كۆپ ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ۋاپادارلىقىغا ۋاپاسىزلىق بىلەن جاۋاب بەرسەم، موغۇلىستان خەلقىگە قايسى يۈزۈم بىلەن قارىيالايمەن؟ بابۇر شاھنىڭ ھاكىمىيەت ئىگىلىشىنى پۈتۈن ۋۇجۇدۇم بىلەن قوللايمەنكى، ئۇنىڭغا ھەرگىز ئاسىيلىق قىلمايمەن» دەپ جا-ۋاب بېرىدۇ ھەمدە بۇ ئەھۋالنى بابۇر شاھقا مەلۇم قىلىدۇ. سەئىدخاننىڭ ئاڭكۆڭۈللۈكىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن بابۇر شاھ ماۋارا ئۇننەھرنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتلانغاندا، سەئىدخاننى بىرمۇنچە ئەسكەر بىلەن ئەنجانغا ئاتلاندۇرىدۇ. سەئىدخان ئەنجانغا يېتىپ بارغاندا، سەئىد مۇھەممەت مىرزا (مىرزا ھەيدەرنىڭ تاغىسى)، پەرغانىنى قايتۇرۇۋېلىشتا زور قەھرىت جانلىق كۆرسەتكەن سۇلتان ئېلى مىرزا، بەگچەك بەكرى مىرزا، ئىشتاچى مىرزا قاتارلىقلار سەئىدخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ. سەمەرقەندتىكى ئۆزبېكلەر سەئىدخاننىڭ ئەنجاننى تايانچ بازار قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، جانىبەك سۇلتان، سۈيۈنچىلىك سۇلتان قاتارلىقلار ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ ئەنجانغا يۈرۈش قىلىدۇ. سەئىدخان ئەنجانغا تېخى ئەمدىلەتمەي كەلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قوشۇنىنى تېخى تولۇق تەشكىللەپ بولالمىغان بولسىمۇ، جانىبەك سۇلتانلارنىڭ ئەنجانغا يۈرۈش قىلغانلىقى خە-ۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، دەرھال ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىشقا كىرىشىدۇ. سۇلتان ئېلى مىرزا قوماندانلىقىدىكى بىر قو-شۇنى كاسان قەلئەسىنىڭ مۇداپىئەسىنى چىڭىتىشقا ئەۋەتىدۇ. دېگەندەك، ئۇلارمۇ ھەربىي كۈچىنى ھەممىدىن ئاۋۋال كاسان قەلئەسىنى ئېلىشقا قاراتقاندى.

سەئىدخان يەنە بىر بۆلۈك ھەربىي كۈچىنى دەرھال كا-
سان تاغلىرىغا بۆكتۈرمە قىلىپ قويىدۇ. سەئىدخاننىڭ بۇ
تاكىكىسى جانىبەك سۇلتانلارنى زور دەرىجىدە ھودۇقتۇرۇپ،
ئالاقزادە قىلىۋىتىدۇ. بۇ ھال كاسان قەلئەسىدىكىلەرگە
بىرئاز قوۋۋەت بېرىدۇ. سەئىدخاننىڭ جانىبەك سۇلتان بىلەن
كاسان قەلئەسى ئەتراپىدا ئۇرۇش قىلغانلىق خەۋىرى قەشقەر-
دىكى مىرزا ئابابەكرىگە يېتىدۇ. ئۇمۇ پەرغانىگە ئۇزۇندىن
بېرى كۆز تىكىپ كەلگەچكە، مۇشۇنداق ئەپلىك ۋەزىيەتتىن
پايدىلىنىپ، قەشقەردىن زور قوشۇن تەشكىللەپ پەرغانىگە
يۈرۈش قىلىدۇ ۋە پەرغانىنىڭ مەشھۇر ۋىلايەتلىرىدىن بولغان
ئۆزكەند بىلەن ئوش شەھەرلىرىنى بېسىۋالىدۇ.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنلىرى ئۆز كەند بىلەن ئوشنى
ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، دەرھال ئەنجانغا يۈرۈش قىلىپ
ئەنجان قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىۋالىدۇ. بۇ خەۋەر سەئىدخان
غا يەتكەندىن كېيىن، كاسان قەلئەسىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان
بىر بۆلۈك كۈچنى ئەنجانغا ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. دەل مۇشۇ
چاغدا جانىبەك سۇلتانلار كاسان قەلئەسىگە ئومۇمىي ھۇجۇم
باشلاپ، كاسان قەلئەسىنىڭ مۇداپىئەسىنى يىمىرىپ تاشلايدۇ.
قەلئەدىكىلەر بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئاخىرى ئۇلار قۇرۇقلۇق
تەرەپتىكى دەرۋازىدىن قېچىشقا باشلايدۇ. قەلئەدە قالغانلىرى
تامامەن ئۆلتۈرۈلىدۇ. قەلئەدىن قېچىپ چىققان كىشىلەر سە-
ئىدخان قايتا ئەۋەتكەن ياردەمچى قوشۇن بىلەن قوشۇلۇپ
ئەنجانغا چېكىنىدۇ. سەئىدخاننىڭ قوشۇنلىرى «تومبۇق» دې-
گەن جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مىرزا ئابابەكرىنىڭ
قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ جەڭدە سەئىدخان
نىڭ قوشۇنلىرى مىرزا ئابابەكرىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ
قىلىدۇ.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئۈچ مىڭدەك ئەسكىرى سەئىدخاننىڭ

قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندۇ، سەئىدخان ئەسىر-
 لەرنى ئۆلتۈرمەسلىك ھەققىدە ئەسكەرلىرىگە پەرمان چۈشۈرىدۇ،
 ئۇنىڭ پەرمانىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «مىرزا ئابابەكرنىڭ
 ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قەشقەرلىك ئۇيغۇرلاردۇر.
 ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش قەشقەرنى قەتلىئام قىلغانلىق بولىدۇ.
 ئۇلارنى ئۆلتۈرمەي، ساقلاپ قېلىش، ئالدىمىزدا قەشقەرنى
 ئېلىشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. شۇڭا، ئۇلارنى ساقلاپ
 قېلىش بىزگە يەنىلا پايدىلىق.» ① سەئىدخاننىڭ
 مىرزا ئابابەكرى قوشۇنىدىن ئەسىرگە ئېلىنغان
 لارغا قوللانغان ھۆكۈمىنى قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە
 چوڭقۇر تەسىر قوزغايدۇ. سەئىدخان مىرزا
 ئابابەكرنىڭ ھۇجۇمىنى ئۈزۈل - كېسىل
 تازىمار قىلغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 917 - يىلى
 (1511-1512) جامادىيەل ئاۋۋال ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەنجاندىن
 يۈرۈپ ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ چوڭىراقى بولغان سۈيۈنچىلىك
 خانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. سەئىدخاننىڭ قوشۇنى بەشكەنت
 دېگەن جايدا سۈيۈنچىلىك خانىنىڭ قوشۇنى بىلەن قاتتىق
 ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ جەڭدە سەئىدخان سۈيۈنچىلىك
 خانداننى يېڭىلىپ قېلىپ ھىجرىيە 918 - يىلى ماھى رەجەپ
 ئېيىدا (1512 - 1513) پەرغانىگە چېكىنىدۇ.

سەئىدخان بۇ مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئەنجان قەلئەسىنى
 سەئىد مۇھەممەد مىرزاغا، ئوخشى قەلئەسىنى مىرغۇلى بارلاسقا،
 مەرغىلان قەلئەسىنى مىرايم ئېلىگە تاپشۇرۇپ، كۈچىنى ئەن-
 جان ۋىلايىتىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلارغا يۆتكەپ كېتىپ،
 بىر قەشنى خاتىرجەم ئۆتكۈزىدۇ. سۈيۈنچىلىك خانمۇ سەئىد-
 خان ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ.

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ھىجرىيە 918 - يىلى (1512-1513) باھاردا، ئۆزبېكلەر ماۋارا ئۈننەھرنى قايتا بېسىۋالدى. كىرىي خاننىڭ ئوغلى بۇرۇندۇق خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قازاقلار خانى قاسىم خان دەشتى قىپچاقنى ئىگىلىپ، لەشكەر سانىنى ھەسسەلەپ ئاشۇرۇپ، بۇرۇندۇق خان ئىگىلىۋالغان جايلارنى بېسىۋالدى ۋە زور قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ئۆزبېك خانى سۈيۈنچىلىك خانغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى تاشكەنت قەلئەسىگە قوغلاپ كېلىدۇ. سۈيۈنچىلىك خان تاشكەنت قەلئەسىگە قامىلىپ قالىدۇ. قاسىم خان تاشكەنتنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ سايرامغىچە بارىدۇ. سەئىدخان بۇ ۋاقىتتا تاشكەنتنىڭ مۇھىم جايى ھېسابلانغان «ئاھاڭگىرات» دېگەن جايىنى ئىشغال قىلىۋالدى.

سەئىدخان سۈيۈنچىلىك خاننىڭ قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن يەنە تاشكەنتكە ئاتلىنىپ «كوندەرلەك» قىشلىقىغا يېتىپ كەلگەندە، قاسىم خاننىڭ قايتقانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئوخشىغا كېلىدۇ. سەئىدخان سۈيۈنچىلىك خانغا تەلتۈكۈس زەربە بېرىش ئۈچۈن قازاقلار خانى قاسىم خان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىتىدە موغۇلىستاننىڭ مۇھىم شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان جۇدەگە يېتىپ بارىدۇ. بۇ چاغدا قاسىم خاننىڭ يېشى 70 كە يېقىنلاپ قالغان بولۇپ، سەئىدخان 36 - 37 ياشتىكى قىران يىگىت ئىدى.

سەئىدخاننىڭ جۇدەگە كەلگەنلىكى خەۋىرىنى ئاڭلىغان قاسىم خان سەئىدخاننى چوڭ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالىدۇ. قاسىم خان دەشتى قىپچاقنىڭ خانى بولۇپ، ئۇ 30 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ئىگە ئىدى. قاسىم خان يېشى چوڭدەپ قالغانلىقتىن، سەئىدخاننىڭ ئالدىغا چىقالمىغانلىقىغا ئۆزى ئېيتىپ خاندەش خان، غىش خان، مائاش خان، جان ھەيدەر سۇلتان، قارشى سۇلتان قاتارلىق ۋە جۇجى خان

ئەسەبىدىكى سۇلتانلاردىن 40 سۇلتاننى سەئىدخاننىڭ ئالدىغا چىقىرىدۇ. سۆھبەتتە، ھەر ئىككى خان ھازىر شەيبە-نەخان ئۈستىگە يۈرۈش قىلىش ۋاقتى ئەمەس، يازنى ئوبدان ئۆتكۈزۈش، قىشنىڭ تەييارلىقىنى پۇختا قىلىش لازىم، دېگەن پىكىرگە كېلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى خان ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت ئاخىرلىشىدۇ. قاسىم خان سەئىدخاننى قازاق خەلقىنىڭ ئادىتى بىلەن كاتتا كۈتۈۋېلىپ، خانغا قايتىش رۇخسىتىنى بېرىدۇ. سەئىدخان قاسىم خاندىن رازى بولۇپ، ئەنجانغا قايتىپ كېلىدۇ. ئالىي بارگاھنىڭ ئالىملىرىدىن بىرى بۇ ۋەقەنى «ئاشىتى قازاق» (قازاق دوستلۇقى) جۈملىسى بىلەن سالنامىگە پۈتۈپ قويغان، بۇ ۋەقە ھىجرىيە 913 - يىلى (1507-1508) بولغانىدى (ئەبجەت ھېسابىدا ئىلىپ بىر، ش - 300، ت - 400، ي - 10، ق - 100، ز - بىر، ئېلىپ - بىر، ق - 100، جەمئىي 913 بولىدۇ). سەئىدخان قازاقلار خانى قاسىم خان بىلەن ئۇچرىشىپ قايتقاندىن كېيىن، مىرزا ھەيدەرگە ئۆز ھەمىشەرىسىنى بېرىپ ئۇنى كۈيئوغۇل قىلىدۇ. ھىجرىيە 919 - يىلى (1513-1514) دىن باشلاپ، مىرزا ھەيدەرگە «كورائان» (كۈيئوغۇل) لىق مەرتىۋىسى بېرىلىدۇ. سەئىدخان بۇ توي مۇرا-سىمىنى ئوخشى تەۋەسىدىكى «سەھران» دېگەن جايدا ئۆتكۈزىدۇ. بابۇر شاھ 2 - قېتىم سەمەرقەند سەلتەنەتىدە سەككىز ئاي ئولتۇرۇپ، ئاخىرى ئۆزبېك سۇلتانى ئۈبەيدۇللاخان بىلەن «كۆل مەلىك» دېگەن جايدا بولغان بىر قېتىملىق سوقۇشتا يېڭىلىپ قېلىپ ھېسارغا چېكىنىدۇ ۋە ئۇ يەردىن قۇندۇزغا ماڭىدۇ. ئارقىسىدىن ئۆزبېكلەر ھېسارنى ئىگىلەيدۇ. شاھ ئىسپايىلمۇ ئىراققا قايتىدۇ. قاسىم خانمۇ ئۆز جايىغا قايتىدۇ. بابۇر شاھ قۇندۇزدىن كابۇلغا قاچىدۇ. ماۋارا ئۈننەھردە بولغان بۇ چوڭ ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن سەئىدخان

ئۆزبېكلەرگە يالغۇز تاقابىل تۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ.
ھىجرىيە 920 - يىلى (1513-1514) ئۆزبېك
سۇلتانلىرى پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ ئەنجانغا يۈزلىنىپ،
سەئىدخان بىلەن ئېلىشماقچى بولىدۇ. سەئىدخاندا ئۆزبېك
سۇلتانلىرىغا تاقابىل تۇرالغۇدەك كۈچ بولمىغانلىقتىن ئەمدى
شەيبانىخان زېمىنىدا داۋاملىق تۇرۇۋېرىشكە بولمايدىغانلىقىنى
چۈشىنىدۇ - دە، دەرھال قەشقەرگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا
كېلىپ، پەرغانىدىكى پۈتۈن چاغاتاي ئەۋلادىغا مەنسۇپ
كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، 4 مىڭ 700 دەك ئەسكەرنى
ئېلىپ، ھىجرىيە 920 - يىلى (1514-1515) نارىنغا يېتىپ كېلىدۇ.
شۇ يىلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتى
نىڭ مۇستەھكەم قەلئەسى ھېسابلانغان يېڭىسار قەلئەسىنى،
كېيىن قەشقەر، يەكەننى ئىشغال قىلىدۇ.

ھىجرىيە 907 - يىلى (1501-1502) دىن تاكى
ھىجرىيە 920 - يىلى (1514-1515) غىچە بولغان 12 يىل
ئىچىدە يۈز بەرگەن ۋە قەلەر جەريانىدا سەئىدخان ئۆز بېشىدىن
كەچۈرگەن سان - ساناقسىز قىيىنچىلىقلار ئۇنى ھەر جەھەتتىن
چىنىقتۇرىدۇ. ئۇنى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكىلەر
بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، ھۆكۈمران
سىنىپلارنىڭ ھەر خىل زوراۋانلىقلىرى، توختىماستىن جەڭگى -
جېدەل قىلىپ، تەپرىقچىلىك قىلىشى نەتىجىسىدە دۆلەتنى
مۇنقەرز بولۇش گىردابىغا ئەكىلىپ قويغانلىقىنى ئۆز كۆزى
بىلەن كۆرىدۇ؛ ئۇ ئېغىر جاپالىق كۈرەشلەرنى بېشىدىن
ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق چىداملىق، قابىل تەشكىلاتچى ۋە تالانت
لىق ھەربىي قوماندان بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ. مانا بۇلار -
نىڭ ھەممىسى كېيىنكى مەزگىللەردە سەئىدخاننىڭ سەئىدىيە
خانلىقىنى بەرپا قىلىپ چىقالىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول
ئوينايدۇ.

2 - بۆلۈم سەئىدخاننىڭ قەشقەر، يەكەننى

تارىخىي پىلىشى

سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 919 - يىلى (1513-1514)، ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، پەرغانىنى بوشتىپ، ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىغا چېكىنىدۇ. ئۆزبېكلەر تاشكەنتكە يۈرۈش قىلىدۇ. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە سۇلتان سەئىدخان يەنە پەرغانىدىن قەشقەرگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇ مەزگىلدە قەشقەردە مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيەتنىڭ زۇلۇمى چېكىدىن ئاشقان بولۇپ، ئۇ ئاللىقاچان خەلقىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ئاساسى ئاجىزلاپ قالغانىدى. شۇڭا، سەئىدخان ئۆز كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تىخ ئۇچىنى قەشقەردىكى مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇش تەرىپىگە قارىتىدۇ. مۇشۇنداق قىلىش ۋەزىيەتكە تامامەن ئۇيغۇن ئىدى. ھىجرىيە 920 - يىلى (1514-1515) سەئىدخان قەشقەردىكى يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. مىرزا ئابابەكرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال سەئىدخانغا قارشى پۈتۈن كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىدۇ.

ئۇ قەشقەردە يېتەرلىك ئەسكەر كۈچى ۋە نەچچە يىللىق ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى تەييارلىتىپ، ئۆزىنىڭ ئوغلى يۈسۈپنى بۇ قەلئەنى قوغداشقا مەسئۇل قىلىپ، قوماندانلارنى ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن يېڭىسارغا باردى. يېڭىسار قەلئەسىنىمۇ نەچچە يىل يەتكۈدەك ئوزۇق - تۈلۈك ۋە

قورال - ياراغ بىلەن تولدۇردى. ① مېرزا ئابابەگىنىڭ نەزەردە يېڭىسار قەلئەسى قەشقەر قەلئەسىدىنمۇ مۇھىمراق، مۇستەھكەم قەلئە بولغانلىقتىن ئاقلىق ئەمىرلەرنى، ئوردا بەگلىرىنى ۋە ھەربىي جەھەتتىمۇ ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچىنى يېڭىسار قەلئەسىگە توپلىغانىدى. ئۇ «يېڭىسار قەلئەسىنى قوغداش ئىشىغا ئىمىن دورغا دېگەن ئوردا بېگىنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلىدى». ② ئۇنىڭغا قوماندانلاردىن خىتان ھەسەن، ئاختا مىرۋەلى، شاھدانە مۇھەممەد بەگ قاتارلىق قوماندانلارنى مەسئۇل قىلىپ، ئاندىن يەكەنگە قايتىپ كەتتى.

يەكەندە ئۇ پۈتۈن ھەربىي كۈچىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇش مەقسىتىدە، ئەسكەر ئېلىش، قورال - ياراغ تەييارلاش ئىشىنى باشلايدۇ. ئۇ كابۇللۇق ئۈستى ئابدۇل شەيخنى يېڭىدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى مەشىق قىلدۇرۇپ، قورال - ياراغ تەييارلاشقا مەسئۇل قىلدى. سەئىدخاننىڭ مېرزا ئابابەگىگە قارشى ھەربىي يۈرۈشتە گە ئورۇنلاشتۇرغان ئەسكىرى 4700 بولۇپ، سانى كۆپ بولمىسىمۇ، خىلانغان، ھەربىي جەڭلەردە تەجرىبىگە ئىگە، ئۇرۇش قىلىش ماھارىتىگە ئىگە ئەسكەرلەر ئىدى. بۇ ئەسكەرلەرگە جەڭلەردە سىنالغان، تەجرىبىلىك، باتۇر سىيىت مۇھەممەد مېرزا، قارا قۇلاق مېرزا، شاھ نەزەر مېرزا، مېرزا ھەيدەر قاتارلىق ئەمىرلەر قوماندانلىق قىلاتتى. سەئىدخان ئۆزى ئىقتىدارلىق ۋە ھەربىي قوماندانلىق سەنئىتىگە ئىگە كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەرگە يۈزلىنىش تىن ئىلگىرىلا قەشقەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋە ھەربىي سىتزا-

① مېرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشتى» دېگەن كىتابقا قوليازما.

② شاھ ماھمۇد جۇراسى: «تارىخ» قوليازما.

تېگىيلىك ئورنىغا قاراپ ھەربىي كۈچنى - ئوڭ ۋە سول قانات قىسىم، دۈشمەن ئەھۋالىنى چارلايدىغان ئايغا قىچى قىسىم دەپ ئۈچ چوڭ قىسىمغا بۆلگەنىدى. ھىجرىيە 920 - يىلى (1514-1515) ئەتىيازدا، سەئىدخان قەشقەر تەۋەسىدىكى ئاتۇشنى ئىشغال قىلدى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەمىر - ئەسكەرلىرى سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرىنى يىراقتىن كۆرۈپ، 15 مىڭ كىشى دەپ قىياس قىلىپ ئالاقزادە بولۇپ كېتىشتى. بۇ خۇددى كىشىلەر تارىختا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلاردا دۈشمەن قىياپىتىنى تەسۋىرلىگەندە، «كىمكى ۋەھىمە بىرلە لەشكەر سانار، بىرى يۈز، يۈزى مىڭ بولۇپ تۇيۇلار» دەپ يازغىنىدەك بىر ئىش ئىدى.

سەئىدخان «ئۈچ بۇرھان» ئارقىلىق قەشقەر تەۋەسىدىكى خوجا قۇتبىدىن ھازىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، سەمەن كېچىكى ئارقىلىق تۈمەن دەرياسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ ساغان توقىدىكى (ھازىرقى سۇللۇق تەرەپ) سۇلتان ئابابەكرى مىرزا ياساتقان باغقا چۈشتى، سەئىدخاننىڭ چارلىغۇچىلىرى قەشقەر قەلئەسىنىڭ يېقىن ئەتراپىغىچە كېلىپ چارلاپ، قەلئەنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى، ھەربىي سىتراتېگىيىلىك ئورنىنى كۆزەتتى. دۈشمەن ئەھۋالىنى چارلاش ئارقىلىق بىلگەندىن كېيىن، ئوڭ - سول قانات قىسىملىرىنى ھەربىي ھۇجۇمغا ئورۇنلاشتۇردى. شۇ يىلى كۈزدە قەشقەر قەلئەسى ئەتراپىدا سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن قەلئەنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان يۈسۈپ بەگنىڭ ئەسكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىملىق جەڭ باشلاندى.

سەئىدخاننىڭ جەڭگە ئاتلانغان ئوڭ - سول قىسىملىرىدىكى ئەسكەرلەر كۈندۈزدىن كېچىگىچە جاسارەت بىلەن جەڭ قىلدى. ئەتىسى سەئىدخاننىڭ سول قانات قىسىملىرى ھەممىدىن ئاۋۋال ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يۈسۈپ بەگ قوماندانلىقىدىكى

قوشۇنغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. بۇ ۋاقىتتا يۈسۈپ بەگنىڭ قوشۇنى ئېرىق - ئۆستەڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ جەڭ قىلدى، سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى ئېرىق ئىچىگە يوشۇرۇنغانلارنى تازىلاش ئۇرۇشى ئېلىپ باردى. سەئىدخاننىڭ قىسىملىرىدىكى خۇزاسان ئۇيغۇرلىرى جەڭدە باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، يۈسۈپنىڭ قوشۇنىنى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. يۈسۈپنىڭ قوشۇنلىرىنى قەشقەر قەلئەسىگىچە قوغلاپ - سۈرۈپ نۇرغۇن ئەسكەر-لىرىنى يوقاتتى. قالغانلىرى قەشقەر قەلئەسى ئىچىگە قېچىپ كىرىۋالدى. سەئىدخان قەشقەر قەلئەسىنى ئىشغال قىلىشنىڭ ئاچقۇچى يېڭىسار قەلئەسىنى ئېلىش دەپ ھېسابلىدى. مىرزا ئابابەكرىمۇ ئۆزىنىڭ كۆپرەك ھەربىي كۈچىنى يېڭىسار قەلئەسىگە قويغانىدى. يېڭىسار قەلئەسىنى قوغداش - قوغدىيالماسلىق مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش - تۇرالماسلىقىغا ئالاقىدار مەسئۇل ئىدى. سەئىدخان دۈشمەننىڭ بۇ مۇھىم قەلئەسىنى تارتىۋېلىش قارارىغا كەلدى. سەئىدخاننىڭ قوشۇنلىرى يېڭىسارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن قەشقەرنىڭ توققۇزاق ۋە قارا تازغۇن سۈيىدىن ئۆتۈپ «ئوتتۇرا تېرەك» دېگەن جايغا ئورۇنلاشتى. سەئىدخان بىر قىسىم ھەربىي كۈچىنى بۇ جايغا ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، قالغان زور ئەسكەرىي كۈچىنى يېڭىسار قەلئەسىنى مۇھاسىرە قىلىشقا قاراتتى.

يېڭىسار قەلئەسىنىڭ قوماندانى ئىمىن بەگ مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىدىن ئىدى. سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىسار قەلئەسىنى ئىككى ئايدىن كۆپرەك مۇھاسىرە قىلدى. بۇ ۋاقىتتا قىرغىزلارنىڭ باشلىقى مۇھەممەت قىرغىز ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ سەئىدخانغا كېلىپ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدخاننىڭ كۈچى تېخىمۇ زورايىدى. سەئىدخان بىر تەرەپتىن ئەسكەرلىرى ۋە قوماندان

لىرىدىن قەھرىمانلىق ھەم جۈرئەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۆزىنىڭ ئەسكەر كۈچى ئەھۋالىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. ئۇ ئالدى بىلەن قارشى تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، مۇھەممەت قىرغىزنى يەكەنگە ماڭغۇزدى. ئۇلار يەكەنگە ئىككى پەرسەخ كېلىدىغان يەردىكى «ئارسلان باغ» ① قا چۈشۈپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى ھەرىكىتىنى چارلاش ئارقىلىق مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى پۇقرا، باغۋەنلەردىن مەجبۇرىي ئەسكەر توپلاۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ توپلىغان ئادەملىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنىڭ ناھايىتى تۆۋەن ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدى. ② سەئىدخان بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن، ۋەزىيەتنى مۇنداق تەھلىل قىلىپ: «مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندىكى ھەرىكىتىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئەسەر ۋە ئەسكەرلىرىدىن ئاللىقاچان ئايرىلىپ قالغان، ئۇنىڭ تەختى لىڭشىپ قالغان، ئۇنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنى يوق بولغانلىقتىن، ئالدىراپ - تېنەپ كۈچ توپلاشقا تىرىشقانلىقتىن، ھازىرچە يېڭىسار قەلئەسىگە ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتەلمەيدۇ. شۇڭا، بىز مىرزا ئابابەكرىنى تېخىمۇ پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن بىر قىسىم كۈچىمىز بىلەن ئۇ ياقىتىن شەپە بېرىپ، بۇ ياقىتىن زەربە بېرىش تاختىكىسىنى قوللىنىپ مىرزا ئابابەكرىنى يەكەنگە بەند قىلىپ قويۇشىمىز كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاساسىي كۈچىمىزنى يېڭىسارنى

① «ئارسلان باغ» مىرزا ئابابەكرىنىڭ يەكەندە بىنا قىلدۇرغان چار بېشى بولۇپ، يەكەن شەھىرىگە يېقىن بىر يېزىغا جايلاشقان. ھازىر «ئارسلان باغ» دەپ ئاتىلىدۇ.

② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ئىگىلەشكە قارىتىپ، يېڭىسار قەلئەسىنى تېزلىكتە ئېلىشىمىز لازىم» دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ بىلەن، سەئىدخان قوماندانلىرىغا قەلئە ئەتراپىدىن لەخمە كولاپ، قەلئەنى پارتلىتىشقا بۇيرۇق بەردى.

سەئىدخان يېڭىسار قەلئەسىنى ئېلىشقا ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن، قەلئە ئەتراپىدىن لەخمە كولايدىغان زەربىدار قىسىملارنى ئورۇنلاشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قەلئە ئەتراپىغا ئوت ئاچقۇچى قىسىملارنى، نەيزىۋاڭلارنى ئورۇنلاشتۇردى.

يېڭىسار قەلئەسى ئېگىز بىر جىرا ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، شىمال تەرىپى تام - سېپىل بىلەن ئېگىزلىتىلگەن، جىرادىن لەخمە كولاش ئەپسىز ئىدى، لەخمە كولىغاندىمۇ قەلئەگە چوڭ تەسىر كۆرسىتەلمەيتتى. قەلئەنىڭ ئەتراپىغا چوڭقۇر خەندەك كولاغانلىقتىن قەلئەگە چىقىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سەئىدخان ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 - 1515) يازدا يېڭىسار قەلئەسىگە ھۇجۇم قوزغىدى. سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى بەش كېچە - كۈندۈز قەلئە ئاستىدىن لەخمە كولاپ، ئوت تەرەپتىن لەخمىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن پىلتىگە بىر - بىرلەپ ئوت ياقىتى. شۇ ئەسنادا قەلئەنىڭ بىر قىسمى تىترەشكە باشلاپ قەلئە ئۆلى بىر - بىرىدىن ئاچراپ يىقىلىشقا باشلىدى. مۇستەھكەم قەلئە دېيىلگەن يېڭىسار قەلئەسى يەر بىلەن يەكسان بولۇپ ئۆرۈلۈپ چۈشتى. قەلئە، سەئىدخاننىڭ باتۇرلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. ئىمىن بەگنىڭ قوشۇنى پۈتۈنلەي ئەسەرگە چۈشتى. ① يېڭىسار قەلئەسىنىڭ ئېلىنىشى مىرزا ئابابەكرى

② مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ھاكىمىيىتىنىڭ قەشقەر، يەكەندىكى ھەربىي كۈچىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئىنتايىن زور تەسىر كۆرسەتتى. مىرزا ئابابەكرى يېڭىسار قەلئەسىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، يەكەن ئاھالىسىدىن مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە ئېلىنغان 60 مىڭ كىشىنى باشلاپ يېڭىسارغا ئالدىراپ - تېنەپ يولغا چىقتى. بۇ ئەسكەرلەر قىلچىمۇ ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالمىغان، قىلىچ - نەيزە تۇتۇپ جەڭ قىلىپ كۆرمىگەن، ھەتتا ئات مەشقىسىمۇ كۆرۈپ باقمىغان كىشىلەر بولغاچقا، يېڭىسار قەلئەسىگە قاراپ ئاتلىنار - ئاتلانمايلا تۇرۇپ، ئالدىنقى قىسىمنى قېچىشقا باشلىدى. دەل شۇ كۈنى يېڭىسار قەلئەسى قولىدىن كەتتى دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مىرزا ئابابەكرى تېخىمۇ قورقۇپ ئىككى قولىنى چىشىلەپ يەكەنگە چېكىندى. يېڭىسار قەلئەسىنىڭ سەئىدخان قولىغا چۈشكەنلىكى، مىرزا ئابابەكرىنىڭ يېرىم يولدىن يەكەنگە قايتقانلىق خەۋىرى «قەشقەر خەلقىگە ئاڭلىنىش بىلەن ئەمىرلەرمۇ قەشقەر قەلئەسىنى بىكار قىلىپ بەدەر تىكۈپ تىشكە مەجبۇر بولدى.» ① مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىدىن بىزار بولۇپ پۇرسەت كۈتۈپ كەلگەن «قەشقەر خەلقى مىرزا ئابابەكرىگە قارشى كۆتۈرۈلدى» ②.

سەئىدخان قەشقەردە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال شۇ يىلنىڭ ماھى رەجەپ ئېيىنىڭ (7 - ئاي) ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى. خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالغان يۈسۈپ بەگ قەشقەر قەلئەسىدىكى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ سەئىدخانغا تەسلىم بولدى. سەئىدخان قەشقەرنى بېسىۋېلىپ، قەشقەر ۋەزىيىتىنى

① ② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما

مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، يەنە يەكەنگە يۈرۈش قىلدى. مىرزا ئابابەكرى سەئىدخاننىڭ يەكەنگە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، «يەكەننى چوڭ ئوغلى جاھانگىر مىرزاغا بېرىپ، خوتەن ئارقىلىق تىبەتكە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.»^① مىرزا ئابابەكرى يەكەندىن ئۇرغۇن دۇنيا - دەپنىلەرنى ئېلىپ، خوتەنگە قاچتى. جاھانگىر مىرزا يەكەن تەختىدە ئىلگىرى - ئاخىر بەش كۈن ئولتۇرالىدى. ئۇ سەئىدخاننىڭ يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ قېچىش تەييارلىقىغا كىرىشتى. ئۇ پۈتۈن خەزىنە - ئامبارلارنى ئېچىپ، كۆتۈرۈش مۇمكىن بولغانلىرىنى ئۆزى ئېلىپ، «كىم نېمىنى خالىسا شۇنى ئالسۇن دەپ، قالغىنىنى بۇلاپ ئېلىشقا ھۆكۈم قىلدى.»^② ئۇ سانجۇغا قېچىپ بېرىپ تاغنىڭ ئىچىگە بېكىنىۋالدى.

جاھانگىر مىرزا يەكەندىن قېچىپ كېتىپ تۆت كۈندىن كېيىن سەئىدخاننىڭ قوماندانى خوجا ئەلى باتۇر يەكەنگە يېتىپ كەلدى ۋە شەھەرنى ئۇرۇشىز ئىشغال قىلدى. ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 - 1515) شەئىبان ئېيى (8 - ئاي) دا سەئىدخان يەكەنگە تەنتەنە بىلەن كىرىپ ئورۇنلاشتى. مىرزا ئابابەكرىگە قوغلاپ زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئەمىر - لەشكەر دائىم ئەلى بىلەن بەگ مۇھەممەدنى خوتەنگە دەرھال ماڭغۇزدى. ئارقىدىنلا يەنە قارا قۇلاق مىرزا، ھاجى مىرزا، سۇلتان ئەلى مىرزا، نەزەر مىرزا، قەمبەر مىرزا، بەكرىم قۇل ئەلى، تاغايى بەگ باشلىق يەتتە باتۇرنىمۇ يېتەكلىك ئەسكەر بىلەن ماڭدۇردى. ئۇلار خوتەنگە

① مولىلا مىرسالىخ كاشغەرىنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ.

② مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمىسى.

يېتىپ كېلە - كەلمەيلا، مىرزا ئابابەكرى خوتەن قەلئەسىنىمۇ
بوشتىپ قاراڭغۇ تاغقا تىكىۋەتتى. سەئىدخاننىڭ قوماندىن ۋە
ئەمىرلىرى مىرزا ئابابەكرىنىڭ خوتەندىكى قالدۇق كۈچلىرىنى
ئۈزۈل - كېسىل تار مار قىلىپ خوتەننى ئىشغال قىلدى.
خوتەن خەلقى مىرزا ئابابەكرىنىڭ زۇلمىنى يېرىم
ئەسىردەك تارتىپ، جېنىدىن جاق - جاق تويغانىدى. بالايىت
ئابابەكرىنىڭ يىلتىزى بولغان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خوتەندىن
قاراڭغۇ تاغقا قاچقان خەۋىرىنى ئاڭلىغان خوتەن خەلقى،
دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، سەئىدخاننىڭ قو-
شۇنىنى تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالدى. خوتەن ئاھالىسى
سەئىدخاننىڭ قوماندىن - ئەمىرلىرىنى قىزغىن قارشى
ئېلىپ، خوتەن خەزىنىسىدە ساقلىنغان مال - مۈلۈك، ئالتۇن -
كۈمۈشلەرنى ۋە يىلقا - چارۋىلارنى ئۇلارغا تاپشۇردى. دائىم
ئەلى بەگ، بەگ مۇھەممەد باشچىلىقىدىكى قوماندىلار خوتەن
ۋە زىيىتىنى مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن، بىر بۆلۈم ئەسكىرىنى
كۈچىنى باشلاپ مىرزا ئابابەكرىنى قوغلاپ، قاراڭغۇ تاغقا
يېتىپ باردى. مىرزا ئابابەكرى دەرھال قاراڭغۇ تاغدىن
قېچىپ يولغا چىقتى. «قاراڭغۇ تاغنىڭ يولى ئىنتايىن
خەتەرلىك ۋە تار بولغانلىقتىن، مىرزا ئابابەكرى ئېلىپ
ماڭغان ئېغىر يۈكلىرىنى بولۇپمۇ 900 خېچىسىغا ئارتىپ
ئېلىپ ماڭغان ماللىرىنى ئېلىپ ماڭالمى، دېشۋارچىلىق
ئىچىدە قالدى. ئۇ ھەممە ماللىرىغا ئوت قويۇۋەتتى» ①. يۈز
نەچچە خۇرچۇن، تۇلۇم - تاغلارغا قاچىلانغان ئالتۇن -
كۈمۈش، تاۋار - دۈردۈن، كىمخاب، كىيىم - كېچەك، روم ۋە
جۇڭگونىڭ داڭلىق رەختلىرى ۋە مەرۋايىت قاتارلىق قىممەت-
لىك جاۋابىر، زىبۇ - زىننەتلەر پاك - پاكىز كۆيدۈرۈ-

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ۋېتىلىدى. ئارقىدىن قوغلاپ بارغۇچىلار بۇ كۈل دۆۋىلىرىنى
ئاختۇرۇپ ئۇنىڭ ئىچىدىن نۇرغۇن ئالتۇن، تىللالارنى پىغىپ
ئېلىشتى.

مىرزا ئابابەكرى ئوزۇقىنى ئېلىپ تىببەتكە قاراپ
قاچتى. ئۇ تىببەتكە بارغاندىن كېيىن، ئالدىن ماڭىدۇرغان
ئوزۇق - ئاشلىقلارنىڭ چېچىلىپ كەتكەنلىكىنى، تىببەت
قەلئەسىگە يېتىپ بارغاندا نەرسىلىرىنىڭ تامامەن تىببەت
قەلئەسىنى ساقلىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن
لىكىنى كۆردى. مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋىرلەردە،
قىلغان شۇملۇق ۋە زوراۋانلىقى ئۇنىڭغا شۇنداق ئېچىنارلىق
ئاقىۋەتنى كۆرسەتتىكى، تىببەتتە تۇرۇشقا ئامال تاپالمىدى
ياكى ئۇ جايدىن ھىندىستانغىمۇ كېتەلمىدى.

مىرزا ئابابەكرى ئاخىر تەقدىرگە تەن بېرىشكە مەجبۇر
بولدى. ئۇ: «مەن قايتىشقا مەجبۇر بولدۇم. ھامان مېنى
ئۆلتۈرەر، ئەگەر شۇنداق بولسا مېنىڭ جەستىمنى ئۆتكەن
كىلەر مازارىغا قويۇڭلار. ئۆلتۈرمەي قالسا، بىر ئامال بولار»
دەپ بالا - ۋاقىلىرى بىلەن خوشلىشىپ نېپە بولسام، ئۆز يۈر-
تۇمدا بولاي دەپ يەكەنگە قايتىشقا قارار قىلىپ يەكەنگە
قاراپ يولغا چىقتى. سەئىدخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ
ئالدىغا كىشى ئەۋەتتى. سەئىدخاننىڭ ئادەملىرى مىرزا
ئابابەكرى بىلەن يولدا ئۇچراشتى. مىرزا ئابابەكرى «مېنى
خاننىڭ قېشىغا - سەئىد مۇھەممەدنىڭ قېشىغا تىرىك
ئېلىپ بېرىڭلار (مىرزا ئابابەكرى بىلەن سەئىد مۇھەممەد
مىرزا ئانا بىر، دادا بۆلەك تۇغقان ئىدى)، نېپە قىلسا شۇ
قىلىسۇن، دەپ ئىلتىماس قىلدى»^①. سەئىدخاننىڭ ئادەملىرى
ئۇنى خاننىڭ ئالدىغا تىرىك ئېلىپ بېرىشقا ۋەدە قىلدى.

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمى.

ئۇلار بىرلەپچە كۈن ماڭغاندىن كېيىن، بىر قولىدا شۇغۇغا چۈشتى. «ئۇيغۇ ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى» دېگەندەك، ھەممە ئۇيغۇغا كەتكەندە، ئۇلار خاننىڭ ئالدىغا مىرزا ئابابەكرىنىڭ بېشىنى ئېلىپ بېرىشقا كېلىشتى - دە، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ خاننىڭ قېشىغا ئېلىپ باردى. كىم خەلىققە زۇلۇم تىغىنى كۆتۈرسە، زۇلۇم تىغى كۆتۈرگۈچىنىڭ بېشىغا تېگىدۇ. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئاقىۋىتىمۇ ئىنە شۇنداق بولدى. «سەن ياشا ئاندا قۇتۇلغايىسەن ئۆلۈپ، ياشماي ئۆلسەڭ قۇتۇلغاي باشقىلار». قاراڭغۇ تاغدىن قايتقان ئەمىرلەرنىڭ ھەربىرى «بىرمەن» ① ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق كېلىدىغان «ئالتۇن قاچا، ئالتۇن - تىلالارنى سەئىدخانغا تارتۇق - پىشكەش قىلىشتى». سەئىدخان يەكەن خانلىقىنىڭ تەختىدە ئول تۇرۇپ، يەكەننى تىنچىتىۋالدىن كېيىن، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئوغلى جاھانگىرنىڭ سانجۇدا بېكىتىلگەنلىكى خەۋىرى كەلدى. سەئىدخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قانداق يول بىلەن بولسۇن ئۇنى ئېلىپ كېلىشنى سەئىد مۇھەممەد مىرزاغا تاپشۇردى. سەئىد مۇھەممەد مىرزا سانجۇغا دەرھال يېتىپ باردى. مىرزا جاھانگىر سەئىد مۇھەممەدنىڭ ئالدىغا چىقىپ، نۇرغۇن تارتۇق - پىشكەشلەرنى قىلىپ شۇنداق دەپ ئېيتتىكى: «ئاتامنىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە مەن ھەمىشە قورقۇنچ ۋە ۋەھىمە بۇلۇڭىدا بولدۇم. ئۆزى ھالاكەتكە يۈزلەنگەندە مېنى بۇلۇڭدىن تارتىپ چىقىرىپ تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مەن 42 يىل قورقۇنچنى ئوتلاپ كەلگەن تۇرسام قانداق قىلىپ بۇ كىچىككىنە سەلتەنەتتە ئۇنىڭغا تىكىلىنىپ تۇرالايمەن. ئەگەر ئۇنى قوبۇل قىلىنسام، ئۇ ماڭا شىرۇبۇنىڭ خۇسراۋغا قىلىغىنىنى ياكى

① بىر مەن — ئەنجاننىڭ ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكىدە 64 چارەك ئالتۇن بولۇپ، ھەربىر چارەككى 400 مىسقال كېلەتتى.

ئابدۇلپىشىپ مىرزىنىڭ ئۇلۇغبەگ مىرزىغا قىلغىنىنى قىسلاشنى،
ئۇ خاراب قىلىپ كەتكەن سەلتەنەتنى مەن قانداق قىلىشىپ
ئاباد قىلالايمەن، ئۇنىڭ ھەممە ئىشىدىن مېنىڭ خەۋىرىم
يوق. زۇلۇم ئاتامدىن يەتكەن. مېنى گۇناھكار قىلسا، ئاتام
نىڭ گۇناھىغا تارتىلىمەن، شۇڭا، سەئىدخان خىزمىتىدە
ئىشلىش بىلەن قالغان ھاياتىمنى ئۆتكۈزۈسەم.»
سەئىد مۇھەممەد مىرزا جاھانگىرنى سەئىدخان
ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇ سەئىدخاننىڭ قې
شىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، سەئىدخان جاھانگىر
مىرزا بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى مىرزا ئابابەكرىنىڭ قىلىشىپ
رىنى پەرقلىنىدۇ. سەئىدخان جاھانگىر مىرزىنى خىزمەتكە
قويدى. كېيىن ئۇ يېڭىساردا بىر كېچىدىلا كىشىلەر تەرد
پىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ئىشنىڭ كىم تەرىپىدىن قىلىنغانلىق
قىنى ھېچ كىشى بىلمىدى. ئېھتىمال مىرزا ئابابەكرىدىن
قىساس ئالغۇچىلار تەرىپىدىن قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ جاھانگىر مىرزىدىن باشقىمۇ
پەرزەنتلىرى بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن
مەزگىللىرىدە ئوغۇللىرىغىمۇ ھەر خىل جىنايەت ۋە بەدىئىلارنى
چاپلاپ، ۋەھشىيلەرچە قاتتىق ئازابلاپ ئۆلتۈرگەنىدى. ئەمما،
مىرزا ئابابەكرىنىڭ مەھمۇدىنىڭ قىزىدىن بولغان يەنە ئىككى
ئوغلى بولۇپ، بىرىنىڭ ئىسمى تۇرئەنگىز، يەنە بىرىنىڭ
ئىسمى بوستانگىر ئىدى.

سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنى يوقاتقاندىن كېيىن
ئۇنىڭ تىبەتتىكى خوتۇنىنى ئالدىردى. ئۇنىڭ خانزادە
بېگىم دېگەن خوتۇنى چوڭ ئوغلى تۇرئەنگىزنى قەشقەرگە
ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەلدى. تۇرئەنگىز مۇ ئۇزۇن
ئۆتمەي كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تۇرئەنگىزنىڭ
ئىسمى بوستانگىر ئانىسى خانزادە بېگىم بىلەن قەشقەرگە

كەلمەي تىبەتتىن كەشمىرگە قاچتى. ئۇ كەشمىردىن يەنە ھىندىستانغا بېرىپ، ئۇ يەردىنمۇ تۇرالماي، بەدەخشاندىكى تاغىسى مىرزاخاننىڭ قېشىغا كەتتى. ئەمما مىرزاخاننىڭ مىرزا ئابابەكرى بىلەن قاتتىق ئاداۋىتى بولغانلىقتىن، بوستانگىر مىرزاغا تاغىلىق ھۆرمىتى بىلەن مۇئامىلە قىلمىدى. بوستانگىر مىرزا بەدەخشاندىن قېچىپ، ئۆزبېكلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئۆزىنى ئاتتى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاقىۋىتىمۇ ئاتىسى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھالاكەتلىك تەقدىرىگە ئوخشاش ئۆلۈم ۋە سەرگەردانلىق بىلەن تاماملاندى. ①

3 - بۆلۈم سەئىدىخاننىڭ بىرلىككە كەلگەن سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشى

سۇلتان سەئىدىخان ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 - 1515) يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇپ، يەكەن شەھىرىنى خانلىقنىڭ پايتەختى قىلدى. سۇلتان سەئىدىخان مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كۆزىشىدە غەلبە قازانغاندىن كېيىن يەكەن خانلىقى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئاسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا بىر قاتار ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى. سۇلتان سەئىدىخان سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سەئىدىيە مۇھەممەد مىرزانى ئەمىركىيىر (سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى)، قوشۇمچە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ۋە قەشتەرنىڭ ۋالىيى

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

سى قىلىپ تەيىنلىدى. يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئىسسىق كۆل ئەتراپى ۋە يەتتىنسىۋىلايەتلىرىگە ۋالىي ۋە ھەربىي ئەمەلدار، ئوردا بېگى، ۋەزىر، ياساۋۇل، مىراپ، مۇتەۋەللى، تۇغ بېگى، ئەمىر قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى. بۇ مەزگىلدە كۆچمەن چادىن قۇمۇل، بېشىبالىق ۋە غۇلجىغىچە سوزۇلغان رايونلار سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ ھاكىمىيىتى ئىلكىدە بولۇپ «ئۇيغۇر تۇرپان خانلىقى» نامى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

مەنسۇرخان دەسلەپتىلا سەئىدىيە خانلىق ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلماي، دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ كەلگەنىدى چۈنكى، مەنسۇرخان سەئىدخاننىڭ كىچىك ئىنىسى سۇلتان خېلىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە، سەئىدخاننىڭ قاماققا چۈشۈشى ۋە قاماقتىن قېچىپ كېلىشىگە بېرىش قاتارلىق ئىشلارغا سەۋەبچى بولغانىدى. ئىلگىرى مەنسۇرخان بىلەن سۇلتان سەئىدخان ئوتتۇرىسىدا مۇشۇنداق نىزا - ماجىرالار، سۈركىلىش ۋە جەڭلەر بولغانلىقتىن، ئۇ سۇلتان سەئىدخاننى بۇ كونا ئۆچىنى ئەلۋەتتە مەندىن ئالىدۇ دەپ جەزىم قىلغانىدى. لېكىن سەئىدخان «بىر تۇغقانلار بىر تۇغقان بولمىسا پارە بولۇر، بو ھەممە دۈشمەندىنمۇ دېشۋارچىلىقى يامان ئىش» دېگەننى تونۇپ يەتكەچكە، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئىچكى ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىش، مەسىلىنى ئۇرۇش يولى بىلەن ئەمەس، ئەكسىچە تىنچ، سۇلھ يولى بىلەن ھەل قىلىپ تەپىرقىچى ھاكىمىيەتلەرگە خاتىمە بېرىپ ئۇنى بىرلەشتۈرۈشنى قۇۋەتلىدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ تەشەببۇسى بۇتۇنلەي غەربىي يۇرتنىڭ تىنچلىقىنى، خەلققە قەدەدىنى رۇسلىق بىلىش پۇرسىتىنى بېرىشتەك مەركىزىي ۋەزىيىتى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۇرۇشتىن سۇلھنى مۇھىم بىلىدى. سەئىدخان چوڭ ئاكىسى مەنسۇرخانغا

ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن «ئۇچرىشىشنى تەلەپ قىلدى». ① «مەنسۇرخانىمۇ سەئىدخاننىڭ خانلىقىنى قۇرغان ۋاقتىدىكى بىر قاتار سىياسىتىنى تونۇپ دەرھال بىرلىشىش مەقسىتى بىلەن ئۆز ئىسمىنى خوجا سۇلتاننى سەئىدخاننىڭ قېشىغا ئەۋەتتى» ②. بىر بۆلۈك ھەربىي كۈچىنى كۇچادا قويۇپ، سەئىدخاننى سىناش ئاساسىدا، ئەلچى ماڭدۇرۇپ بولۇپ، ئەگەر سەئىدخان ئۇنىڭغا تاجاۋۇز قىلىدىغان بولسا، مۇداپىئە قىلىشقا بۇيرۇپ تۇرۇش ھالىتىدە تۇرغۇزدى. ئەمما ئىمىن خوجا سۇلتان بېرىپ ئاكىسى سەئىدخان بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ خۇشال بولۇپ يېنىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆتكەن داغلارنى يېڭىلاندى.

سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 921 - يىلى (1516 - يىلى) نىڭ ئاخىرىغىچە دەرھال مەنسۇرخانىغا قارشى تۇرۇش ياكى سۈلھى تەدبىرىنى قوللانمىدى. ئۇ مەنسۇرخانىنىڭ ئەلچىسى ئىمىن خوجىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىشقا ھەرىكەت قىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىتىنى ئۇنىڭغا چۈشەندۈردى. ئۇ: «بىز خىزمەت ئۆتەشتە، ھەرىكەت قىلىشتا كەمچىلىك نۆتكۈز-دۇق. بىز قۇدرەت تاپقان چاغدا كەمچىلىكىمىزنىڭ ئورنىنى شۇنىڭغا لايىق خىزمەت بىلەن يۇيۇشىمىز كېرەك»، «چوڭ ئاكىمىزنى ئاتا ئورنىدا كۆرىمىز» دېدى. ③ ئۇنىڭ بۇ سۆزى ئىمىن خوجىنى تەسىرلەندۈردى.

ئىمىن خوجا ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن زىيارەت ئۈچۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەنگە كەلدى. سۇلتان

① مېرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

② شاھ مەھمۇد جۇرراسى: «تارىخى» قولىيازما.

③ مېرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

سەئىدخان ئىمىن خوجىنى ئاقسۇ ۋە كۇچا ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئاكىسى ئەۋەتكەن ئەلچىلەرگە بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىشلىگەندىن كېيىن، مەنسۇرخانغا ئەلچىلەرنى ئارقىمۇ ئارقا ئەۋەتىپ تۆھپىلەرنى تەقدىم قىلدى. «جان نېۋىگە، ئىمان تىلغا كېلەي دەپ قالغان» مەنسۇرخان بۇنى ئاڭلاپ چەكسىز خۇشاللىققا چۆمدى ۋە ئىككى ئاكا - ئۇكا قېرىنداش (ئىككى خان) ئۇچرىشىش ئارقىلىق ئىشنى ھەل قىلىشقا قارار قىلىشتى. مەنسۇرخان تۇرپان، كۇچانى بېسىپ ئۆتۈپ بايىغا كەلدى. ۋە مىر جاپپارنى ئالدىن سۇلتان سەئىدخان قېشىغا ئەۋەتتى. سۆھبەت نەتىجىسىدە «ئاباب چول» دە ئۇچرىشىش قارارلاشتۇرۇلدى.

سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق ئەربابلىرى بىلەن بىر قىسىم قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ھىجرىيە 922 - يىلى (1516) ھوشۇر ئېيىدا ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى ۋە قەشقەر ئارقىلىق ئۈچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى. ئىمىن خوجا سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ داغدۇغا بىلەن قارشى ئالدى. ئاندىن ئاقسۇدىن ئۆتۈپ جامغا كەلدى. مەنسۇرخانمۇ بىر بۆلۈك ئەسكەرىي كۈچى بىلەن ئاتلىنىپ جامغا كېلىپ چېدىر قۇردى. سەئىدخان جامدىن ئاۋاتقا كەلدى. بۇ چاغدا مەنسۇرخاننىڭ قېشىدىن جاپپار بەردى بەگ يېتىپ كېلىپ قەدىمكى قائىدە - يوسۇن بويىچە، ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەسكەر بېشى تەييار تۇردىغان، ھەر ئىككى تەرەپتىن بەلگىلەنگەن كىشىلەر كېلىپ لەشكەرلەر ئارىسىدا تۇرىدىغان، ئىككى خان ھەرقايسىسى 30 كىشى بىلەن كېلىپ سەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىدىغان بولۇپ كېلىشىنى. مۇشۇنداق جايلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن سۇلتان سەئىدخان تەرەپتىن مىرزا ھەيدەر

كوراگانى باشلىق دۆلەت ئەربابلىرىدىن بىرنەچچە كىشى مەنسۇرخان ئالدىدا بارمىتاي (كاپالەت ئۈچۈن) سۈپىتىدە تۇرىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن مىرزا ھەيدەر كوراگانى قاتارلىق كىشىلەر مەنسۇرخاننىڭ ئالدىغا يېتىپ باردى. مەنسۇرخان تەرەپتىن جاپپار بەردى بەگ مەنسۇرخاننىڭ قېيناتىسى دەۋلەت بېگىم، مەنسۇرخاننىڭ ھەم شىرىسى ماھىم خانىم باشلىق 30 ئادەمنى ھەمراھ قىلىپ سەئىدخان ئالدىدا بارمىتاي بولۇش ئۈچۈن، ئۇچرىشىش بەلگىلەنگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. مەنسۇرخانمۇ تەييار قىلىنغان سايۋەن ئاستىغا بېرىپ چۈشتى. ئاندىن سەئىدخان كېلىپ ئۇچرىشىدىغان جايىدىن سەل يىراقراق بولغان بىر مەھەللىگە چۈشتى.

ھەر ئىككى خان كۆرۈشۈشكە يېقىن بارغاندا، خانلارنىڭ كۆرۈشۈش قائىدىسى بويىچە بولۇپمۇ ئويغۇرلارنىڭ قەدىمىدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدىسى بويىچە، سۇلتان سەئىدخان سالام بېرىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن تىزلاندى. بۇ ۋاقىتتا مەنسۇرخان دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، سۇلتان سەئىدخاننى قۇچا قىلدى. سەئىدخانمۇ مەنسۇرخاننىڭ قولىنى تۇتۇپ تەخت تەرەپكە يۈزلەندى. مەنسۇرخان تەختتە ئولتۇرغاندا سەئىدخان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاۋۋال تىزلانغان ئورۇنغا بېرىپ، ئالتۇن تاج، ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن تون، كەمەر، سىرغا، كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن يۈگەنلىك ئاتلار، ئالتۇن قاپلىق شەمشەرلەرنى تارتۇق - پىشكەش ئورنىدا مەنسۇرخانغا سوۋغات قىلدى. مەنسۇرخان تەقدىم قىلىنغان سوۋغاتلار قوبۇل قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ئېھتىرام بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ قولىنى قوشتۇرۇپ تۇردى. ئىككى خان تەختلىرىدە ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن، سۇلتان سەئىدخان: «توقۇنۇش ۋە ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە كۆرگەن ئاچچىق جاپا، دەردلىرىمىزنى

بۇ بىرلىكىمىز ئۇستۇلدۇرۇپ كېتىدۇ» دېدى. مەنسۇرخانىمۇ جاۋابەن سۆز قىلىپ: «گەرچە ياشتا مەن سىزدىن چوڭ بولساممۇ، مەرتىۋىدە سىز مېنىڭ ئاتامدۇرسىز» دېدى. ئىن تايىن مەنىلىك سۆز بىلەن باشلانغان سۆھبەت مانا مۇشۇنداق سەمىمىيلىك بىلەن داۋام قىلدى. سۇلتان سەئىدخان «مۇھىمى بۇ بىرلىكىنى تەرغىب قىلىشتا دوستلۇق زەنجىرلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۇرۇش» دەپ تەكىتلىدى. ھەمدە خوتېنى ئونىڭ نامىغا ئوقۇيدىغانلىقىنى، ئونىڭ نامىدا پۇل قۇيدۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مەنسۇرخان سۇلتان سەئىدخاننى پۈتۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چوڭ خانى دەپ ئېتىراپ قىلدى ۋە سىياسەت توغرىسىدا ئۆزىنىڭ ئەۋلادىنىڭ دائىم سەلتەنەت مەركىزىگە تەۋەلىك بىلدۈرۈشكە ۋە ۋاپادار بولۇشقا قەسەمىياد قىلىپ مۇناسىۋەتنى چىڭىتىشقا ئەھد قىلدى. سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخاننى پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلىق (ھوقۇقلۇق) ئومۇمىي ۋالىي سۈپىتى بىلەن كۇچادىن قۇمۇل، بېشبالىق ۋە غۇلجىغىچە سوزۇلغان شەرقىي جايىلارنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ تونۇدى ۋە بۇ ھۆكۈمدارلىق مەنسۇرخاننىڭ ئەۋلادىنىڭ ھەقىقىي (مىراسى) بولۇپ قېلىشىنى، مەزكۇر ئۆلكىلەرنىڭ پۈتۈن ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىقتىسادىي ئىشلىرىدا مەنسۇرخان ۋە ئونىڭ ئەۋلادىنىڭ مۇستەقىل بولۇش ھەققىدىكى شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدى.

كۈن ئاخىرلاشقاندا، مەنسۇرخان سۇلتان سەئىدخانغا تاللانغان ياخشى ئاتلار ۋە 100 تۈگىگە لايىق تۈرلۈك ئېسىل ماللارنى تارتۇق قىلدى. سەئىدخان بۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈردى. سۆھبەت ئاخىرلاشقان، ھەر ئىككى خان خوشلاشقان چاغدا، يەنە بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ، ئېلىپ كەلگەن

سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ شاھلىق تونلىرىنى بىر - بىرىگە كىيدۈرۈپ، مېنىپ كەلگەن ئاتلىرىنى بىر - بىرىگە مىندۈرۈشتى. مەقسەتلىرى راۋا ھالدا دوستانە بىر - بىرىدىن ئايرىلىشىپ، ھەر ئىككىسى ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتتى. ۋاقىتلىق بارىمتايلىققا قويۇلغان ھەر ئىككى تەرەپتىكى خانلىق ئىربايلىرى ئۆزئارا قايتۇرۇلدى. مەنسۇرخان سەئىدخاندىن ئايرىلىپ تۇرپانغا قاراپ قايتتى. سۇلتان سەئىدخان ئاقسۇغا كەتتى ①.

ھىجرىيە 923 - يىلى (1517)، سۇلتان سەئىدخان ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقاندىن كېيىن، لەشكەر توپلاشقا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئىسكەرلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ ئەنجاندىكى سۈيۈنچىلىك خانىدىن ئىنتىقام ئېلىشقا تەييارلىق كۆردى. سۇلتان سەئىدخان ھەممە ئەسكىرىنى كۈچىنى قەشقەرگە توپلىدى. قەشقەردىن يۈرۈپ ئاتۇشنىڭ تويۇن بېشىغا بارغاندا، ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە شىكارنى ھەربىي مەشق بىلەن ماسلاشتۇرۇپ مانېۋر قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شىكاردىن بوشىغاندىن كېيىن، تويۇندىن مېھنىپ چېدىر كۆلگە كېلىپ چۈشكۈن قىلدى. ئىسسىق كۆل ئەتراپلىرىدا ساياھەت قىلىپ ئوۋ ئوۋلاش شەكلى بىلەن پەرغانە چېگرىسىغا يېقىن جايلارنى چارلاپ ئۆزبېك سۇلتانلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپتى. دەل بۇ چاغدا، باباچاق سۇلتان (سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئىنىسى، ئوخشاشلا مەنسۇرخاننىڭمۇ ئاتا بىر، ئانا بىر ئىنىسى) نىڭ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئاڭلاندى. سۇلتان سەئىدخان مەنسۇرخان بىلەن ئۇچراشقاندا، ئۇ مەنسۇرخاننىڭ لەشكەر گاھىدا باش بولۇپ كېلەلمىگەنىدى. ئۇ مەنسۇرخاندىن ئىجازەت ئېلىپ كۇچادىن يولغا چىقىپ قەشقەرگە كەلگەندە، سۇلتان سەئىد

① مرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

خان ئۆزبېك سۇلتانى سۇيۇنچىلىك خان بىلەن سوقۇشۇش ئۈچۈن ئەنجانغا ماڭغان خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئارقىسىدىن تېز يۈرۈپ چېدىر كۆلىدە ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدى.

ھىجرىيە 924 - يىلى (1518)، سۇلتان سەئىدخان قىشنى يەكەندە ئۆتكۈزۈپ، ئەتىيازدا خوتەنگە قايتىپ بېرىپ چەرچەن - چاقىلىقنىڭ ئاھالىسى بولغان سېرىق ئۇيغۇرلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن بىر بۆلۈك ھەربىي كۈچنى ئەۋەتتى. قەدىمكى چاغلاردا سېرىق ئۇيغۇرلار جۇرجانلار دېيىلەتتى. بۇلار يېرىم كۆچمەن چارۋىچى بىر خەلق بولۇپ، تېخى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغانىدى. ئۇلار مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇنمايتتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەسكەرلىرى يېتىپ بارغىچە سېرىق ئۇيغۇرلار مال - چارۋىلىرىنى ئېلىپ يىراق تاغلارنىڭ ئىچىگە، جاڭگاللىقلارغا قېچىپ كەتكەچكە، سۇلتان سەئىدخان تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئەمىر ۋە ئەسكەرلەر ئىككى ئاي ماچىن چۆلىرىدە يۈرۈپ سېرىق ئۇيغۇرلاردىن ھېچ نام - نىشان تاپالماي، بىر قىسىم ئولجىلىرىنى ئېلىپ يەكەنگە قايتىپ كەلدى. سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 924 - يىلى (1518) تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە نارىن، بارسخان (ھازىرقى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى قاراقۇل) قاتارلىق جايلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، بۇ يايلاقلارغا ماكانلىشىپ قالغان قىرغىزلارغا مۇھەممەت قىرغىزنى ۋالىي قىلىپ قويغانىدى. دەل سۇلتان سەئىدخان خوتەندىكى كۈنلىرىدە، «مۇھەممەت باشچىلىقىدىكى قىرغىزلار تۈركىستان ۋە تاشكەنت، سايراملارغا پات - پات ھۇجۇم قىلىپ تۇردى»^① سۇلتان سەئىدخان قەشقەر، يەكەنلەرنى ئىشغال قىلىش

(76) ئاكادېمىك بار تولدىنىڭ «يەتتۇ تارىخىدىن ئوچىرىكلار» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

تىكى جەڭگە ئاشۇ مۇھەممەت قىرغىزمۇ قاتناشقاندى. يەكەن
 ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، سەئىدخان ئۇنى قىرغىزلارنى
 ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئۆز جايىغا قايتۇرغانىدى. سۇلتان
 سەئىدخان ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشكەن
 مۇھەممەت قىرغىزنىڭ ئۆزبېك خانلىرى بىلەن «دوستلۇق»
 ئورناتماقچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭ ئەدىبىيىتى
 بېرىش ئۈچۈن جازا يۈرۈش قارارىغا كەلدى.

ھىجرىيە 924 - يىلى (1518)، سۇلتان سەئىدخان
 قەشقەردىن ئەسكەر باشلاپ يولغا چىقتى. «يەزىك» (ئالدىنقى
 قاراۋۇل) قوشۇنىغا خوجا ئېلى باتۇرنى قوماندان قىلدى.
 ئوڭ ۋە سول قىسىملارغا ئىسىن خوجا سۇلتانلارنى قوماندان
 قىلدى. قوشۇن يۈرۈش قىلىنىپ ئاقسۇغا بېرىپ ئۇ يەردىن
 سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بارىس قاۋۇن
 يولى بىلەن مېڭىپ بارىس قاۋۇن داۋىنىدىن ئۆتكەندە،
 ئىككى قىرغىزنى تۇتۇۋالدى ۋە ئۇلاردىن ئالدىدىكى «قىرغىز-
 لارنىڭ بارىس قاۋۇن داۋىنى ئاستىدىكى سايدا خاتىرجەم
 تۇرغانلىقى» نى ئاڭلاپ «ھىجىدە» دېگەن ئېغىزغا كېلىپ
 چۈشتى. سۇلتان سەئىدخان بىر قانچە ئەمىرلەر بىلەن ئالدىن
 قى سەپكە بېرىپ قىرغىزلارنىڭ جايلىشىش ئورنى، ھەربىي
 كۈچى ۋە چېدىر - بارگاھلىرىنى كۆزەتتى. جەڭنى ئورۇنلاش-
 تۇردى. تاڭ سۈزۈلەر - سۈزۈلمەي، جەڭگە بۇيرۇق بېرىلىۋىدى،
 بىردىنلا ناغرا - كاناي چېلىنىپ جەڭ باشلاندى. سۇلتان
 سەئىدخاننىڭ ئەسكەرلىرى قىرغىزلارنى مۇھاسىرە
 قىلىپ قولغا چۈشۈردى. خوجا ئېلى باتۇر مۇھەممەت قىرغىزنى
 باغلاپ سۇلتان سەئىدخان ئالدىغا ئېلىپ كەلگەندە، سەئىد-
 خان «سېنى تۆرە قاندىسى بويىچە ئۆلتۈرۈش لازىم بولسىمۇ،
 لېكىن مەردلىك يۈزىسىدىن رەھىم قىلدىم، دەپ بەند (قاماق)

قا تارتىپ سەئىد مۇھەممەد مىرزىغا ئاپشۇرۇپ بەردى. ① مۇھەممەتنىڭ قەبىلىسىنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. ئاندىن ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى قويۇپ بەردى. سۇلتان سەئىدخان ئۇلارنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقمايدىغان دەرىجىدە جازالاپ، مۇھەممەت باشلىق ئاسىيلارنى ئەسىر ھالەتتە بىلەن ئېلىپ كېلىپ شۇ يىلى قىشتا يەكەنگە قايتىپ كەلدى.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، ئۇ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلارنى ئۆز تەسىر رولىغا ئالغاندىن كېيىن، قەشقەر ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغان ۋىلايەت سۈپىتىدە بەدەخشاننى ئىمىر مىربەك مۇھەممەتكە سۈيۇرغال قىلىپ بەردى، ئۇ بەدەخشانغا ماڭماقچى بولغاندا بەدەخشان خانى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ يەكەن خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىدى.

ھىجرىيە 925 - يىلى (1519) تومۇزدا سۇلتان سەئىدخان ئاسىيلارنى جازالاش ئۈچۈن بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ، مىرزاخاننىڭ لەشكەرلىرىنى تارمار قىلىپ تاشلىدى. ئاخىرى مىرزاخان «زۇپەر قەلئەسى» گە كىرىپ بېكىنىۋالدى. «مىرزاخان سەئىدخاننى قولىنى قولىنىڭ ئارقىدا سىنى پۇشايما چىشى بىلەن چىشلەپ»، سۇلتان سەئىدخانغا تەسلىم بولدى. سۇلتان سەئىدخان بەدەخشاننى ئىدارە قىلىشقا ئۆز ئەمەلدارلىرىنى بەلگىلىدى ۋە بەدەخشان مەسلىھەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پايتەخت يەكەنگە قايتتى.

ھىجرىيە 925 - يىلى (1519) نىڭ تومۇز ئېيىدا

① ئاكادېمىك بار تولىدىنىڭ «يەتتىنچى تارىخىدىن ئوچىرلار» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

سۇلتان سەئىدخان ئاقسۇغا يېتىپ باردى. سۇلتان مەنسۇرخان مۇئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سۇلتان سەئىدخان بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەش تەدبىرلىرىنى بىر-بىر قۇر مۇزاكىرە قىلىشقاندىن كېيىن مەنسۇرخان تۇرپانغا قايتتى. سۇلتان سەئىدخان ئۆز ۋىلايەتلىرىنىڭ ئىشىنى كۆزدىن كۆرۈپ چۈرۈپ بولۇپ يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ھىجرىيە 928 - يىلى (1521 - 1522)، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ياشىغۇچى قىرغىز ۋە موڭغۇل خەلقلەرى ئارىسىدا ئوتلاق تالىشىش ۋەقەسى يۈز بەردى. بۇ بىر قاتار مەسىلىلەرنى توغرا ھەل قىلىشقا خەلقنى خاتىرجەم قىلغىلى بولمايتتى، مۇھىمى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگىلى بولمايتتى. بۇ نۇقتىنى تونۇپ يەتكەن سۇلتان سەئىدخان مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ بۇ جايلارغا بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننى سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن ئىسسىق كۆل رايونلىرىغا ئومۇمىي ۋالىي، مىرزا ئەلى تاغايى (ئۇلۇس بەگى) نى ئۇنىڭغا مۇئاۋىن قىلىپ بەلگىلىدى. بۇ رايوندا زور بىر تۈركۈم ھەربىي كۈچ تۇرغۇزدى. مۇھەممەت ئەتى يەكەن تۈرمىسىدىن تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد قىلىپ، يەنىلا قىرغىزلارنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلىدى، مۇھەممەت ئوردا تەرىپىدىن ئۆزىگە بېرىلگەن ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئىسسىق كۆل ئەتراپىغا يېتىپ بېرىپ زور كۆپچىلىك قىرغىزلارنى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇردى. قىرغىزلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇھەممەتكە ئىتائەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ئازراق قىسمى قېچىپ موڭغۇلىستاننىڭ يىراق جايللىرىغا كەتتى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ھەربىي قوشۇن بىلەن ئىسسىق كۆلنىڭ غەربىدىكى قوچقار دېگەن جايغا يېتىپ بېرىپ ئورۇنلىشىپ قىرغىزلا جايلاشقان ئورۇنلارنى ئىدارە قىلدى. سۇلتان سەئىدخان شۇ يىلى

خېزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قوچقارغا يېتىپ باردى ۋە قوچقاردا قىشلىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئابدۇرېشىتخان بىلەن مۇھەممەت قىرغىز موغۇلىستاننىڭ يىراق جايلىرىغا قېچىپ كەتكەن قىرغىزلارنى قايتۇرۇپ كېلىپ مۇۋاپىق يايلاقلارغا ئورۇنلاشتۇردى. سۇلتان سەئىدخان بىر تەرەپتىن ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى جايلارغا بولغان ئىدارە قىلىشنى كۈچەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، قىرغىزلار بىلەن موغۇللارنىڭ ئوتلاق تالىشىش ماجىراسىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق مۇۋاپىق ھەل قىلدى. سۇلتان سەئىدخان موغۇللىق تاندىكى ئىشلارنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئىككىنچى يىلى باھاردا قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. سۇلتان سەئىدخان شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موغۇلىستاننى ئىدارە قىلىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، شۇنداقلا سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئىشلىرىنى يۈرۈش تۈرۈش ۋە ئۇنىڭ سۇلتانلىقتىكى ئابروي ۋە ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھەر يىلى قىشتا قوچقارغا كېلىپ سۇلتان ئابدۇرېشىتخان بىلەن بىللە قىشلايدىغان بولدى.

سۇلتان مەھمۇد بىن سۇلتان يۇنۇسخان دەۋرىدە ئېمىل - ئالتاي رايونىدا ياشىغۇچى قالماقلار چاغاتاي خانلىقى ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىپ كەلگەنىدى.

ھىجرىيە 930 - يىلى (1523-1524) ئېمىلدىكى قالماقلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىنى بېسىۋالدى. سۇلتان سەئىدخان يەتتەسۇنىڭ شىمالىدا ئىسيان كۆتۈرگەن قالماقلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، ئىرتىش دەرياسىغا يېقىن بولغان «قەبى قالار» ياكى «قەبىل قاقار» دېگەن جايغا (ئىسسىق كۆلدىن ئون كۈنلۈك يىراقتا) يېتىپ باردى.

بۇ ۋاقىتتا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ نائىبى (سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن قەشقەرگە قويۇلغان ۋەكىل) ئەدىر كىبىر

سەئىد مۇھەممەت مىرزا تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن بىر كىشى كېلىپ تاشكەنت ۋە پەرغانە ھۆكۈمدارى سۈيۈنچىلىك خاننىڭ ئۆلگەنلىكى، ئۆزبېكلەرنىڭ باشچىسىز قالغانلىقى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ تەخت ۋارىسلىرى تەخت تالىشىپ ئۆزبېكلەر ئىچىدە غەۋغا چىققانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى. بۇ ھال ئۆزبېكلەر بىلەن سوقۇشنى قايتا باشلاش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇرۇپ بەردى.

ھىجرىيە 931 - يىلى (1524 - 1525)، سۇلتان سەئىدخان تېزلىكتە قايتىپ، ئىسسىق كۆل بويىدىكى ھەربىي كۈچىنى قايتا تەشكىللەپ «قوڭۇر ئولەن» دېگەن يەر ئارقىلىق ئەنجانغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئەمىر كىبىر سەئىد مۇھەممەت مىرزاغا پۈتۈن ھەربىي كۈچ بىلەن ئوشقا ھۇجۇم قىلىشقا پەرمان بېرىپ، ئۆزى ئەنجان ۋە ئۆز كەندىگە ھۇجۇم قىلدى. ئەمىر كىبىر سەئىد مۇھەممەد مىرزا مۇ قەشقەردىن سەئىدىيا قوشۇنلىرىنى ئېلىپ كەلدى. ئىككى قوشۇننىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمى ئاستىدا ئۆز كەند قەلئەسى تېزلا ئېلىندى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئۇ جايدىن ئەنجان ئارىسىدىكى مەشھۇر قەلئە «مادوكىرە» گە يېتىپ كېلىشتى. بۇ قەلئە پەرغانە ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ مۇستەھكەم قەلئە ھېسابلىناتتى. بۇ قەلئە مۇ لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت - ھىممىتى بىلەن ئاسانلا ئېلىندى. ئۇلار ئۇ جايدىن يەنە ئوشقا كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ جايدىكى ئۆزبېكلەر سۈيۈنچىلىك خان ئۆلدى، ئەمدى ئۆزبېكلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىشىشىگە خېلى ۋاقىت كېرەك، بىز ئەنجاننى ئىشغال قىلىپ مەھكەم مۇداپىئە قىلساقلا ئۇلار بىزنى يېڭەلمەيدۇ، قەلئەنى قامالمۇ قىلالمايدۇ، دەپ ھېسابلىغانىدى. لېكىن سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەنجاننى ئىشغال قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان ئۆزبېكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ماجىرالارنى پۈتۈنلەي قايرىپ قويۇپ ھەممىسى بىرلەشتى. ئۇلار 100 مىڭ

كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئەنجانغا قايتا ھۇجۇم باشلىدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ قولىدا ئارانلا 25 مىڭ كىشىلىك كىچىك بىر قوشۇن بار ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، سۇلتان سەئىدخان دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلماي ئىشغال قىلغان يەرلەرنى بوشىتىپ، قەشقەرگە چېكىندى.

قازاق خانى قاسىم خاننىڭ چىيەنى تاھىرخان (1533—1583) ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قازاق خەلقىنىڭ ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئىچىدە ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتتى. ئۇ قازاق خەلقىگە ئادەتتىن تاشقىرى زۇلۇم سالغانلىقى ئۈچۈن، قازاق قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشقان ئۇرۇق - قەبىلىلەر ئۇنىڭدىن بىزار بولۇپ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ھىجرىيە 932 - يىلى (1525 - 1526) ماڭغىت قەبىلىسى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. قوزغىلاڭچىلار تاھىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ غەلبە قىلدى. تاھىرخان بىر قانچە مىڭ قازاق بىلەن قېچىپ «قوچقار بېشى» غا كېلىپ ئابدۇرېشىت خانىنىڭ ھىمايىسىگە ئۇلاشتى.

سۇلتان ئابدۇرېشىت قازاقلار خانى تاھىرخاننى ھۈرمەتلىدى ۋە ئۇنىڭغا يەر ۋە يايلاق بەردى. تاھىرخان بىر تەرەپتىن، سۇلتان ئابدۇرېشىت خاندىن ماڭغىتلارغا قارشى كۈرەش قىلىشتا ئۆزىگە ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن سەئىدىيە ھاكىمىيىتىدىن زەربە يېگەن قىرغىزلارنى ئۆزىگە تارتىشقا ھەرىكەت قىلدى. بۇ چاغلاردا قىرغىزلار تېخى تىنچىمىغان ئىدى، ئۇلار پۇرسەت تاپسىلا سۇلتان سەئىدخانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش نىيىتىدە بولۇپ كېلىۋاتقانىدى. تاھىرخان قىرغىزلار بىلەن خۇپىيانە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ ئۇلار بىلەن بىرلەشتى. ھىجرىيە 933 -

يىلى (1526—1527) تاھىرخان قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ، «قوچقار بېشى» دېگەن جايدا سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا ئۇشتۇمىتۇت ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مەغلۇپ بولدى. ئۇ قوچقار بېشىدىن قېچىپ، ئات بېشىغا قايتىپ كەلدى. بۇ خەۋەر سۇلتان سەئىدخانغا يەتكەندىن كېيىن، دەزھال يەكەندىن مىسراھەيدەر، باشقا ئەمىر ۋە قوماندانلار باشچىلىقىدا ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتتى. سەئىدىيە قوشۇنى يۈرۈش قىلىپ ئات بېشىغا كەلدى. قازاقلار قىرغىزلار بىلەن بىرلىكتە ئىلىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كۈنەس يايلاقلىرىغىچە بېسىپ كەلدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، سۇلتان سەئىدخان قازاق ۋە قىرغىزلارنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن، كۈنەسكە ئەسكەر يۆتكىدى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى تاھىرخان ۋە قىرغىزلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى كۈنەستىن قوغلاپ چىقاردى ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ئەسىرگە ئالدى. 100 مىڭدىن ئارتۇق قوي ۋە كالىلىرىنى ئولجا ئېلىپ قايتتى. بۇ قېتىمقى ۋەقەدىن ساۋاق ئالغان سۇلتان سەئىدخان ئىلى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىدىكى پۈتۈن قىرغىزلارنى ئات بېشى ئەتراپىغا يىغىپ، بۇ يەرگە ئولتۇراقلاشتۇردى. يەنە بىر قىسىمنى يۇمىغان ۋە قوچقار بېشىدىن ئات بېشىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ جايلاشتۇردى. بىراق، قىرغىزلار زادىلا تىنچىمىدى، ھېلى شىمالدا قازاقلارنىڭ دۈشمەنلىك ھەرىكىتى يۈز بەرسە، ھېلى غەربتە ئۆزبېكلەر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا خەۋپ يەتكۈزۈپ تۇردى. سۇلتان سەئىدخان، مۇبادا شىمالدىكى جايلاردا كۈچلۈك ھەربىي قىسىم بىر قىسىم قازاق، قىرغىز قەبىلىلىرىنى ئىدارە قىلغىلى بولمايدىغانلىقىنى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. شۇڭا، قەشقەردىن بىر قىسىم ھەربىي كۈچىنى شىمالغا يۆتكەپ، ئۇنىڭغا سۇلتان ئابدۇرېشىتخان

بىلەن مىرزا ھەيدەرنى مەسئۇل قىلدى. 5000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇن بىلەن مىرزا ھەيدەرنى سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا ھەمراھ قىلىپ، قىرغىزلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا پەرمان قىلدى. قىرغىزلار بۇ چاغدا ئىرتىش بويىدا تۇراتتى. خاننىڭ پەرمانى بىلەن ئۇ چايغا يېتىپ بارغاندا، قىرغىزلارنىڭ بۇ جايدىن يېڭى كۆچكەنلىكى، بەزى ئۆي، چېدىر، ئەسۋاب-سايمانلارنى تاشلاپ كەتكەنلىكى بىلىندى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يۈرۈش قىلغاندا، بىر-مۇنچە ئۆلۈك جەسەتلەرنىڭ ۋە ئۇق تەگكەن ئاتلارنىڭ يولدا ياتقانلىقى، سۇنغان قورال ئەسۋابلارنىڭ تاشلانغانلىقى ئۇچرىدى. بۇنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە باباچاق سۇلتان كۈسەندىن (كۇچادىن) كېلىپ قىرغىزلار بىلەن جەڭ قىلىپ قاتتىق مەغلۇپ بولغانلىقى، ياتقان جەسەت، ئات - ئۇلغارلارنىڭ، ئەسۋاب - قوراللارنىڭ شۇلارنىڭ ئىكەنلىكى، قىرغىزلارنىڭ زور قىسمى ئۆزبېكلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىپ، بىر قىسمى باباچاق سۇلتاننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. قىرغىزلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، مىرزا ھەيدەر ۋە سۇلتان ئابدۇرېشىتخانلار سۇلتان سەئىدخاننىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى. تاھرخاننىڭ كېيىن يەنە ئۆزبېكلەر تەرىپىگە ئۆتۈپ كېتىشى ئۇنىڭ بارغانسېرى زاۋاللىققا قاراپ مېڭىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. تاھرخاننىڭ ئىشەنچلىك دەپ قارالغان ئادەملىرى ئۇنىڭدىن بىزار بولغانىدى. ئۇنىڭ زۇلمى ۋە زالىملىقى دەستىدىن قازاقلار ئۇنىڭغا ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئوبۇلقاسىمغا قارشى چىققانىدى. ئۇلارنىڭ قولىدا ئاران 20 مىڭدەك ئەسكىرى قالدى. كېيىنكى چاغلاردا تاھرخان ئۆزى يالغۇز ئوغلى بىلەنلا قالدى، بارلىق قازاقلار قىرغىزلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. كېيىن يەنە ئۆزبېكلەرگە قوشۇلۇپ

كەتتى.

سۇلتان سەئىدخان بۇ خەۋپلىك ۋەزىيەتنى نەزەردە تۇتۇپ، «دۈشمەن دۈشمەن بىلەن مەشغۇل بولغاندا، سەن ئارامدىل ئولتۇر» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە، بۇ جايلارنى ۋاقتىنچە تاشلاپ بېرىش قارارىغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئادەملىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە چېكىنىپ كەتتى.

ھىجرىيە 934 - يىلى (1527 - 1528)، سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخان ۋە مىرزا ھەيدەر كوراگاننى نۇرغۇن ئەسكەرلىرى بىلەن بىلۇجىستان (ھازىرقى كانجۇت ۋە گىلىگىت، چىتىرال قاتارلىق جايلار) قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلىشقا ئەمىر قىلدى.

بىلۇجىستان شەرقتە قەشقەر بىلەن يەكەنگە، شىمالدا بەدەخشانغا، غەربتە كابۇل بىلەن، جەنۇبتا كەشمىرگە چېگرىداش ئىدى. ھەممە تەرىپى تاغ ۋە قارلىق دالا بىلەن ئورالغان بولۇپ، تۈزلەڭ يەر يوق ئىدى.

بىلۇجىستاندا باغۋەنچىلىك خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ھەممە مېۋىلىرى دېگۈدەك بار، ئانار كۆپ چىقاتتى؛ بۇ يەرنىڭ ئانىرى باشقا جايلاردا چىقىدىغان ئاناردىن ئالاھىدە پەرقلىنەتتى. بۇ يەردىن چىقىدىغان ئانار دانىسى ئاق ھەم سۈزۈك ۋە شېرىن تەملىك ھەم ياخشى سۈپەتلىكى بىلەن داڭق چىقارغانىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ۋە مىرزا ھەيدەر كوراگاننى قوماندانلىقىدىكى ھەربىي قوشۇن ھىجرىيە 934 - يىلى (1527-1528) قىش پەسلىدە بىلۇجىستانغا يۈرۈش قىلىپ بەش - ئالتە ئاي داۋاملىق ئۇرۇش قىلىش ئارقىسىدا بىلۇجىستان ھۆكۈمرانلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ۋاخان كارىدورى ئارقىلىق خوتەنگە قايتىپ كەلدى.

ھىجرىيە 935 - يىلى (1528-1529)، سۇلتان

سەئىدخان بەدەخشانغا ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلدى. بەدەخشانغا ئۇزۇن يىللاردىن بېرى، مىرزاخان بىن سۇلتان ماھمۇد بىن ئەبۇ سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە بەدەخشاننىڭ بىر قىسمى قەشقەر ھاكىمىيىتىگە تەۋە بولۇپ، مىرزا ئابابەكرى تەرەپتىن ئىدارە قىلىنىپ كېلىندى. بەدەخشان ھۆكۈمدارى مىرزاخان ئۆزبېك خانلىرىنىڭ بەدەخشاننى داۋاملىق تالان - تاراج قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بابۇر شاھنىڭ ھىمايىتىگە كىردى. بەدەخشان بابۇر شاھنىڭ ھىمايىتىگە كىرگەن مەزگىللەردە، بابۇر شاھ بەدەخشانغا ئۆز ئىنىسى ناسىر مىرزانى نائىب قىلىپ قويغانىدى. ناسىر مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بابۇر شاھنىڭ چوڭ ئوغلى ھومايۇن شاھ بەدەخشانغا نائىب بولدى. ھىجرىيە 934 - يىلى (1527-1528) كۈزدە بابۇر شاھ ئەسكىرىي كۈچىنى بەدەخشاندىن ھىندىستانغا يۆتكەپ كەتتى. مۇشۇ چاغدا بابۇر شاھ ئوغلى ھومايۇن شاھ مىرزا بىلەن كامىران مىرزانى قەندىھارغا نائىب قىلىپ تەيىنلىدى ۋە بەدەخشاندا ئەسكەر قالدۇرمىدى. بۇ ۋاقىتتا مىرزاخان بابۇر شاھنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى ھىندىستانغا يۆتكەپ كەتكەنلىكىدىن ئۈمىدسىزلىنىپ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھىمايىتىدە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. بەدەخشان ئەمىرلىرىنىڭ سەئىدخانغا يازغان مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «...ھومايۇن مىرزانى ھىندىستانغا ئېلىپ كەتتى، بۇ ۋىلايەتنى ئەلىگە تاپشۇردى. ۋەھالەنكى، ئۇنىڭ ئۆزبېك خانلىرى ئالدىدا ئىناۋىتى يوق، بۇنداق بولغاندا، بەدەخشاندا ئەمىنلىك ھاسىل بولمايدۇ. شۇڭا، سۇلتان سەئىدخان كېلىپ، بەدەخشاننى ئۆز ئىدارىسى ئاستىغا ئالسا، خان كەلمەسە ئۆزبېك خانلىرىنىڭ كېلىشى ئېھتىمالى بار،

ئۇلار كەلسە بەدەخشانغا ئاپەت يۈزلىنىدۇ. شۇڭا، خاننىڭ كېلىشىنى تەلەپ قىلىمىز، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، بەدەخشان ۋىلايىتى خانىنىڭ (سۇلتان سەئىدخاننى دېمەكچى) چوڭ ئانىسى شاھ بېگىم تەرەپتىن خانغا مېراس ئورنىدا تەككەنلىكى ئۈچۈن، بۈگۈنكى كۈندە بۇ مېراسقا خاندىن لايىقراق كىشى يوق.»^①

سۇلتان سەئىدخان يەكەندە ئوغلى ئابدۇرېشىتخاننى ئۆز ئورنىدا قويۇپ كۈيئوغلى مېرزا ھەيدەر كوراگاننى ئېلىپ ھەربىي قوشۇن بىلەن بەدەخشانغا قاراپ يولغا چىقتى. سۇلتان سەئىدخان قوشۇنلىرى بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ سەرخ چوپانغا كەلگەندە، مېرزا ھەيدەر كوراگاننى تۇرشاۋۇل قىسىملىرىغا قوماندان قىلىپ ئالدىدا ئاتلاندىرۇپ، ئۆزى ئارقىدىن ماڭدى. بۇ چاغدا، ھومايۇن شاھنىڭ ھىندال مېرزىنى (بابۇز شاھنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى) نى كابۇلدىن ئەۋەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. مېرزا ھەيدەر كوراگان قوماندانلىقىدىكى تۇرشاۋۇل قوشۇن بەدەخشانغا يېتىپ كېلىشتىن 11 كۈن ئىلگىرى، ھىندال مېرزا بەدەخشاندىكى زۇپەر قەلئەسىگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ بولغانىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن سۇلتان سەئىدخان، بۇ قېتىمقى بەدەخشانغا قىلغان يۈرۈشتىن ئەپسۇسلاندى. 12 - ئاي كىرىپ قالغانلىقتىن، ئارقىسىغا قايتىپ كېتىشكە ئەپسىز ئىدى. ۋاخان ئىنتايىن قۇرغاق ۋە تارچاي بولغانلىقتىن، ئۇ جايدا قىشلاپ قېلىشقا مۇمكىن بولمايتتى. سەئىدخان ئامالنىڭ يوقىدىن سۈلە بىلەن مەسلىنى ھەل قىلىش توغرىسىدا ھىندال مېرزانغا ئەلچى ئەۋەتتى. ھىندال مېرزا سۇلتان سەئىدخاننىڭ بۇ تەلپىنى ھىيلە - مېكىر دەپ قاراپ، قوبۇل

① مېرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمىسى.

قىلىدى. ئاخىر جەڭ قىلىشقا توغرا كەلدى. مىرزا ھەيدەز كوراگانى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن زەپەر قەلئەسى ئەتراپىدا ھىندال مىرزانىڭ ئەسكەرلىرىنى تامامەن مەغلۇپ قىلىپ، زەپەر قەلئەسىنى ئۈچ ئايغىچە مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. كېيىنكى يىلى ئەتىيازدا، سۇلتان سەئىدخان بابۇر شاھنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، «بىز ئەھۋالنى خاتا مۆلچەرلەپ كېلىپ قاپتۇق. بۇنىڭ ئۈچۈن مىڭ مەررە تەخىجىلىمىز. شۇڭا، بىز قەشقەر دىيارىغا قايتتۇق» دېدى ۋە دەرھال يەكەنگە قايتتى.

ھىجرىيە 936 - يىلى (1529 - 1530)، سۇلتان سەئىدخان چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىت سۇلتاننى ئۆزىگە ۋەلىئەھدى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇ يىلى ئىمىن خوجا سۇلتاننى (سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئىنىسى) ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىدىن بوشىتىپ، ئورنىغا ئابدۇرېشىت سۇلتاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ بەلگىلەش يارىلىقىنى چۈشۈردى.

غەربىي تىبەت (ھازىرقى ئالى ۋە لاداخ ئەتراپلىرى) قاتارلىق جايلار مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە قەشقەرگە تەۋە بولۇپ كەلگەنىدى. مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتى يىقىلغاندىن كېيىن، بۇ جايلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغانىدى. غەربىي تىبەتنىڭ شىمالىدا بىلۇجىستان بولۇپ، بەدەخشانغا تۇتىشاتتى. ئۇنىڭ شەرقى يەكەنگە، غەربىي كەشمىرگە تۇتىشاتتى.

تىبەتنىڭ ئىقلىمى ئىنتايىن سوغۇق بولغانلىقتىن، كۆپ جايلاردا ئوت - چۆپلەر ئىككى ئايلا كۆكىرىپ تۇراتتى، تىبەتتە چامغۇر ۋە ئارپىدىن باشقا زىرائەتلەر ئاساسەن بولمايتتى، ھاۋاسى ئىنتايىن سوغۇق بولغانلىقتىن، دەرەخلىرىمۇ ئۆسمەيتتى. تىبەت خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇددا دىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە، ھىندىستان ئارقىلىق

خوتەنگە تارقالغاندىن كېيىن، ساكلار ئارقىلىق يەنە تىبەتكە تارقالغانىدى. تىبەتلەرنىڭ قىشلاقتا ئولتۇراقلاشقانلىرى «راپول»، سەھرادا ئولتۇراقلاشقانلىرى «جىنبە» دېگەن نام بىلەن ئاتىلاتتى، ئۇلار يايلاقلارغا كۆچۈش مەزگىلىدە قويدىن ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىناتتى.

«جىنبە» نامى بىلەن ئاتالغان خەلقنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، بىرقانچە قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقانىدى. «دولبە» قەبىلىسىنىڭ خەلقى 50 مىڭ تۈتۈنگە يېتەتتى. جىنبە قەبىلىسىدىكى خەلقنىڭ 10 مىڭدىن ئوشۇق يۈك توشۇيدىغان قويى بار ئىدى.

تىبەتتىكى بالىستان ۋىلايىتى بىرقەدەر چوڭ ۋىلايەت بولۇپ بورىك، خابولە، ئىشكار، ئەسكارغا ئوخشاش ناھىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ۋىلايەتنىڭ قەلئەلىرى ئىنتايىن مۇستەھكەم ئىدى. تىبەتتىكى «ئورساڭ» تىبەتنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ ئورۇندا بۇددىزمنىڭ چوڭ لامالارنىڭ ئىلىم تەھسىل قىلىدىغان ئورنى ۋە چوڭ بۇتخانىلار بار ئىدى. تىبەت ئالتۇن كۆپ چىقىدىغان يەر بولغانلىقتىن، «ئالتۇنچى تىبەت» نامى بىلەن مەشھۇر ئىدى. تىبەتنىڭ ھاۋاسى سوغۇق بولغانلىقتىن ئالتۇن كانلىرىدا ئىشلەش ۋاقتى ھەر يىلى 40 كۈندىن ئاشمايتتى. ئالتۇن كانلىرىدا ئىشلەيدىغانلار ئالتۇن قەزمىشتا ئۆزى قەزىپ، ئۆزى توپا تارتىپ، ئۆزى توپا چايقايتتى. بىر كۈندە 20 غەلۋىر توپا چايقىغاندا ئاران ماش ۋە نوقۇتتەك چوڭلۇقتا ئالتۇن ئالغىلى بولاتتى.

ھىجرىيە 938 - يىلى (1531 - 1532)، قۇربان ھېيت ئېيىدا سۇلتان سەئىدخان مىرزا ھەيدەر كوراگاننى قوماندان قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنىڭغا ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتاننى قوشۇپ 2000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇننى باشلاپ سانجۇ يولى بىلەن ئوبرامار يولى (ھازىرقى لاداخ)

ھا يۈرۈش قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۆزى 3000 كىشىلىك قوشۇننى ئېلىپ خوتەن يولى بىلەن «دولبە» گە يۈرۈش قىلدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنى سەپەر ئېيىدا (كونا 2 - ئايدا) تىبەتنىڭ تۈبىرە دېگەن يېرىگە ھۇجۇم قىلىپ بۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. شۇ يىلى قىش پەسلىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنى كەشمىرگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن تەييارلاندى.

دەل مۇشۇ چاغدا، سۇلتان سەئىدخان قوماندانلىقىدىكى قوشۇندىن ياساۋۇل ئابدال قۇل مىرزا ھەيدەر كوراگانغا «سۇلتان سەئىدخان پولىر يولىدا نەپەس سىقىلىشقا ئۇچراپ، سالامەتلىكىدە ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان» لىقى ھەققىدە خەۋەر يەتكۈزدى.

ئەسلىدە سۇلتان سەئىدخان ئۆزى قوماندانلىقىدىكى قوشۇننى يېتەكلەپ خوتەن يولى بىلەن «دولبە» گە قاراپ ماڭغان سەپىرىدە، قاتمۇ قات تاغلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، قىيىن، تار، جىرالاردىن ئۆتۈپ بىر ئايدەك يول يۈرگەن، بۇ يول بىلەن مېڭىشنىڭ قىيىنلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، پولىردىن يەنە خوتەنگە قايتىپ سانجۇ يولى بىلەن نوبىرامار يولى (مىرزا ھەيدەر كوراگانى ماڭغان يول) بىلەن مېڭىشقا مەجبۇر بولغان. يولدا تاغ ئېگىز، ھاۋا شالاڭ بولغانلىقتىن، نەپەس سىقىلىشقا ئۇچراپ سالامەتلىكىگە ئېغىر دەرىجىدە تەسىر قىلغان. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتاقلىق ئوردا تېۋىپلىرىدىن نورىدىن ئابدۇۋاپىت زۇھۇرى قازى، شەمشىدىن ئەلى لەر سەئىدخاننى جىددىي داۋالىغاندىن كېيىن بىرئاز ياخشىلىنىپ يەنە ھەربىي يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇپ نوبىرا (لاداخ) دەرياسى بويىدىكى مار يولىغا سالامەت يېتىپ باردى. سۇلتان سەئىدخان لاداختا بارلىق مۇھىم ئەرباب، ئەركان ۋە بارلىق ئەمىر - بەگلىرىنى يىغىپ جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزدى. بۇ

كېڭەشتە بۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيەلىك يەر شارائىتى تولۇق مۇھاكىمە قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ جاينىڭ تەبىئىي شارائىتىدىن ئالغاندا، 1000 كىشىدىن ئارتۇق ئادەم قىشلايدىغان جايىمۇ يوق، شۇڭا سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنلىرىغا كەشمىردىن باشقا تۇرار جاي يوق. بىراق، كەشمىرگە بارىدىغان يولنىڭ داۋاملىقلىرى ئېگىز بولغانلىقتىن، بۇنداق جايدىن خان ئۆتۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. مىجەزى ئۆزگىرىپ قېلىشى تەبىئىي، ئەگەر خان بۇيرۇق بەرسە، سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى (1000 كىشى) بالتىستان تەرەپكە يۈرۈش قىلسا، چۈنكى بالتىستاندا نەپەس سىقىلىشقا دۇچ كېلىدىغان ئېگىز داۋانلار يوق. مىرزا ھەيدەر كوراگانى قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمى (4000 كىشى) كەشمىرگە داۋاملىق يۈرۈش قىلسا، دېگەن قارار قوبۇل قىلىندى.

ئەمىر دايم ئەلى، بابا سادىق مىرزا ۋە باشقا ئەمىرلەر خانغا ھەمراھ بولۇپ 1000 كىشىلىك تاللانغان قوشۇننى باشلاپ، نوبرا يولى بىلەن يۈرۈش قىلىپ ئىككىنچى يىلى مىزان ئېيىدا بالتىستانغا يېتىپ باردى. سۇلتان سەئىدخان بالتىستان ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەرنى ئىشغال قىلدى. بالتىستان باشلىقلىرىدىن بولغان بەھرام ئۇرۇشتا تەسلىم بولدى. ئۇنىڭ يول باشلىشى بىلەن بالتىستاننىڭ پايتەختى بولغان ئىشكار قەلئەسى بىر قېتىملىق ھۇجۇم بىلەنلا ئىشغال قىلىندى.

ھىجرىيە 939 - يىلى (1532 - 1533)، جامادىيەل ئەۋۋەلنىڭ بېشىدا (6 - ئايدا)، مىرزا ھەيدەر كوراگانى ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى 4000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇن لاداخ يولى بىلەن كەشمىرگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ھەيد ۋەتلىك قوشۇن كەشمىرنىڭ «زۇجى» داۋاندىن توسالغۇسىز ئۆتتى. كەشمىر پادىشاھلىرى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنى

نىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرىنى ئاڭلاپ «لار بوغىزى» دا نۇرغۇن لەشكەر توپلاپ مۇداپىئەگە تەييارلاندى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۆمەن باھادىر قالاچ قوماندانلىقىدىكى 400 ئەسكىرى كەشمىر قوشۇنلىرىغا ئۇدۇل تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىدىغان، قالغان قوشۇن مىرزا ھەيدەر كوراگانى ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدا تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەشمىر قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا سېپىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى.

تۆمەن باھادىر قالاچ قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنى كەشمىرلىكلەرگە ئۇدۇلدىن چاقماق تىزلىكىدەك ھۇجۇم قىلىپ، «لار بوغىزى» دا مۇداپىئەدە تۇرغان كەشمىرلىكلەرنى چېكىندۈردى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى تاڭ ۋاقتى بىلەن تاغدىن ئۆتۈپ كەشمىرلىكلەرنىڭ ئارقا سېپىنى كېسىپ تاشلاپ، كەشمىرلىكلەرنى ئىككى تەرەپتىن ئىسكەندەرگە ئېلىپ تامامەن مەغلۇپ قىلدى. بۇ جايدىن يەنە ئىلگىرىلەپ مېڭىپ، كەشمىرنىڭ پايتەختى سىرىنگىر شەھىرىگە يېتىپ باردى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى جامادىيەل ئاۋۋال ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا سىرىنگىر شەھىرىدىكى «راجىدان» (كەشمىر تىلىدا ھۆكۈمران ئوردىسىنى راجىدان دەيتتى) ئوردىسىنى ئۇرۇشمايلا ئىشغال قىلدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى قوشۇن سىرىنگىر شەھىرىدىكى «راجىدان» غا ئورۇنلاشتى. بۇ جايدا 24 كۈن تۇرۇپ كەشمىرنىڭ ھەر جەھەتتىكى ئەھۋالىنى ئەتراپلىق كۆزەتتى.

كەشمىر لەشكەرلىرى بۇ چاغدا سىرىنگىر شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا شەھەردىن ئىككى پەرسەخ كېلىدىغان «لاي» دېگەن جايدىكى مۇستەھكەم بىر قەلئە ئىچىگە ئورۇنلىشىۋالغانىدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانلار كەشمىر لەشكەرلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى مۇستەھكەم قورغان ئىچىدىن تۈزلەڭلىككە چىقىرىپ، ئۇلار بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش كېرەك دەپ ھېسابلىدى ۋە مۇشۇ تاكتىكا بويىچە، سەئىدىيە قوشۇنلىرى سىرىنىڭ شەھىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەشمىرنىڭ شەرقىدىكى «بىكالى» دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ جايدا جامادىيەل ئاخىرىدىن بارات ئېيىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا سەئىدىيە قوشۇنى كەشمىرلىكلەر ھۇجۇم قىلسا قېچىش، چېكىنمە قوغلاش ھېلىقىنى ئىشقا سالدى. بۇنىڭغا كەشمىرلىكلەر ئالدىنىپ قېلىپ يۈرەكلىك ھالدا ئۆز ئىستىھكاملىرىدىن چىقىپ تۈزلەڭلىك تىكى «باغ بون» دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە دەرھال سەئىدىيە قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتتا مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى تەشەببۇسكارلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يالغان لاتىم چېكىندى. كەشمىر لەشكەرلىرى بۇ ھېلىكىگە ئالدىنىپ يوشۇرۇنغان مۇستەھكەم قەلئەلىرىدىن دەرھال چىقىپ سەئىدىيە قوشۇنلىرىغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان سەئىدىيە قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ كەشمىرلىكلەرنى تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. بۇ جەڭدە كەشمىر لەشكەرلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن ئىلى مىر باشلىق بىر قانچە قوماندان، لەشكەر باشلىقلىرى ئەسىرگە چۈشتى. بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلدى، كۆپ قىسمى ئېگىز تاغ ئىچىگە چېكىنىپ كەتتى.

بۇ قېتىمقى جەڭدە بىر قىسىم كەشمىر يۇرتلىرى ئىگىلەنگەن، نۇرغۇن دۈشمەن ئۆلتۈرۈلۈپ، نۇرغۇنلىرى ئەسىر ئېلىنغان بولسىمۇ، تاغ جىلغىلىرى يەنىلا كەشمىرلىكلەرنىڭ

قولىدا ئىدى. بۇنداق ۋەزىيەت بىر مەزگىل داۋام قىلدى.
 دەل شۇ چاغدا سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىق
 تەركىبىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر قوماندانلىقنىڭ ئەسلى ئۆز-
 رۇش تاكتىكىسىغا قارشى چىقىپ، ئۇرۇش پىلانىنى ئۆزگەرتىپ،
 پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىش
 تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنداق تەشەببۇسنىڭ تىپىك
 ۋەكىلى مىرزا ئەلى تاغاي ئىدى. ئۇ: «كەشمىر لەشكەرلىرى
 بۇ تېتىمقى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ تاغقا چىقىۋالدى. ئۇلار كۈچ
 توپلاپ، ئۆزىنى مۇستەھكەملەيدۇ. دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ
 ئارقىسىدىن قوغلاپ، تاغقا چىقىمىغاندا، ئۇلار تۈزلەڭلىككە
 چۈشمەيدۇ. ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلسا بىزگە پايدىسى بولمايدۇ،
 دەپ يا قوغلاش، يا كەشمىردىن چېكىنىپ كېتىشنى تەشەب-
 بۇس قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا قوماندانلىق پىلانىنى ئۆز-
 گەرتىشكە مەجبۇر بولدى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى مۇشۇ خاتا
 تاكتىكا بويىچە «جادۇ» ناملىق جايغا يېتىپ كەلگەندە، كەش-
 مىرلىكلەر سەئىدىيە قوشۇنىغا ئىككى تەرەپتىن قىسىپ زەربە
 بەردى. سەئىدىيە قوشۇنلىرى چوڭ تالاپەتلەرنى بېرىپ چېكىندى.
 بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى
 كەشمىرلىكلەر بىلەن سۈلھ قىلىش قارارىغا كەلدى.
 بۇ ۋاقىتتا كەشمىر سۇلتانلىرىدىن بولغان ئابدال مەكى-
 رى، لوھور مەكىرى، كاجى جەك، زىكى جەكلەر سۈلھ قىلىش-
 قا قوشۇلۇپ ۋەكىل ئەۋەتتى. ھىجرىيە 940 - يىلى
 (1533 - 1534) سەئىدىيە خانلىقى بىلەن كەشمىر ئوتتۇ-
 رىسىدا مۇنداق تۆت ماددىلىق سۈلھ ئىمزالاندى:
 (1) كەشمىر رايونى سەئىدىيە خانلىقىغا تەۋە بولۇش،
 كەشمىرنى باشقۇرۇش ھوقۇقى كەشمىرلىكلەرنىڭ قولىدا
 بولۇش؛
 (2) كەشمىردە سەئىدىيە خانلىقى نامىدا پۇل چىقىرىش؛

(3) ھەر يىلى كەشمىرنىڭ پۈتۈن بىر يىللىق مالىيە كىرىمىنىڭ بىر ھەسسىسىنى سەئىدىيە خانلىقىغا تاپشۇرۇش؛
(4) كەشمىر شاھى مۇھەممەت پادىشاھ قىزىنى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوغلى ئىسكەندەر سۇلتانغا ياتلىق قىلىش.
بۇ شەرتلەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مۇھەممەت شاھ باشلىق كەشمىر ھۆكۈمدارلىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتاننى زىيارەت قىلدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانمۇ مىرزا دايم ئەلى، مىرزا ئەلى تاغاي، بابا سادىق مىرزا، مۇھەممەت مىرزا قاتارلىق، ئەمىر بەگلىرىنى باشلاپ، مۇھەممەت شاھنى جاۋابەن زىيارەت قىلدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانلار كەشمىر مەھەلسىسىنى بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن «لاركا» يولى بىلەن يولغا چىقىپ تىبەتكە قايتىپ كەلدى. كېيىن تىبەتتىن يەنە بالتىستانغا قاراپ يول ئالدى. بۇ چاغدا، بالتىستان بىلەن كەشمىر ئارىسىدىكى تاغلارغا قېلىن قار يېغىپ جەڭ قىلىشقا ئىمكانىيەت بولمىغانلىقتىن، سۇلتان سەئىدخان بالتىستاندا قەملىغانىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتان قوماندانلىقىدىكى قوشۇن بالتىستاندا سۇلتان سەئىدخان بىلەن تەنتەنلىك ھالدا ئۇچراشتى.

مىرزا ھەيدەر كوراگان بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانلار كەشمىر مەھەلسىسىنىڭ سۈلھ بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغانلىقىنى سەئىدخانغا دوكلات قىلدى ۋە مۇشۇ سۈلھكە بىنائەن، سۇلتان سەئىدخاننىڭ نامىغا سوقۇلغان ئالتۇن، كۈمۈش پۇلىنى ۋە ئېسىل كەشمىر ماللىرىنى تارتۇق قىلدى. سۇلتان سەئىدخان بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشنىڭ نەتىجىسىدىن مەمنۇن بولدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى ھەربىي يۈرۈشنىڭ ستراتېگىيىلىك پىلانى ھەققىدە كېڭەش ئۆتكۈزدى. پىلان بويىچە

مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن ئىسكەندەر سۇلتانلار يەنىلا قو-
ماندان بولۇپ قوشۇن تارتىپ تىبەتكە داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ
دىغان بولدى.

مىرزا ھەيدەر كوراگانى ۋە ئىسكەندەر سۇلتان قوماندان-
لىقىدىكى قوشۇن، تىبەتنىڭ ئورساڭ (لىخاسا)، دولبە - كوكو
ئۆلكىلىرىنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. سۇلتان
سەئىدخان ھەربىي يۈرۈشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ بۇ جايلارغا
ھەربىي ۋە مەمۇرىي بەگلەرنى بەلگىلەپ، بالتىستاندا يېتەر-
لىك دەرىجىدە قوشۇن قالدۇرغاندىن كېيىن، بالتىستاندىن
لاداخقا قايتتى.

ھىجرىيە 933 - يىلى (1526 - 1527) رابىئەل
ئاۋۋال ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سۇلتان سەئىدخان بالتىستاندىن
تۆت كۈن يول يۈرۈپ، ساقىرى داۋىنىدىن ئۆتۈپ، لاداخنىڭ
مەركىزى ھوندا قەلئەسىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ بۇ يەردە ئانچە
ئۇزاق تۇرمايلا ماربول ئارقىلىق يەكەنگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.
كۆكتارت داۋىنىغا كەلگەندە، ئېگىز تاغ رېئاكسىيىسى يۈز
بېرىپ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ تەن - سالامەتلىكى بىردىنلا
يامانلىشىپ كەتتى. سەئىدخاننىڭ ۋەزىر - ۋۇزىرالىرى، ئەمرا -
ئۇمىرالىرى خاننى دەرھال بۇ يەردىن يۆتكەپ كەتسەندە،
خاننىڭ ھاياتىغا خەۋپ يېتىدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا،
خاننى شىرغىغا ياتقۇزۇپ ھاۋاسى ياخشىراق بولغان جايغا
قاراپ دەرھال ئاتلاندى. مۆلچەرلەنگەن جايغا يېتىپ بېرىش
ئۈچۈن، يەنە سەككىز كۈن يول بېسىشقا توغرا كېلەتتى. ئەمما
ئۇلار پۈتۈن مۇساپىنى تۆت كۈندىلا بېسىپ ئۆتۈپ، كۆزلەنگەن
مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. يول ئېگىز - پەس بولغانلىقتىن،
ئۇنىڭ ئۈستىگە خاننىڭ تەن - سالامەتلىكى تولىمۇ ئاجىزلاپ
كەتكەنلىكتىن، جىددىي داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي، ھىجرىيە
939 - يىلى (1532 - 1533)، رەجەب ئېيىنىڭ 16 - كۈ-

نى، 49 يېشىدا بەختكە قارشى ۋاپات بولدى. سۇلتان سەئىد خاننىڭ ئۆلۈمى زور داغدۇغا بىلەن ئۆزىتىلىدى. پۈتۈن خانلىق بويىچە 40 كۈن ماتەم تۇتۇلدى. ئۇنىڭ جەسىتى يەكەندە — سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىنىڭ «چاھاز بېغى» غا دەپنە قىلىندى. ھازىر بۇ يەر «ئالتۇنلۇقۇم مازىرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر.

4 - بۆلۈم سۇلتان سەئىدخاننىڭ قابىلىيىتى ۋە ئەخلاق پەزىلەتلىرى

ئەھمەت بىن سەئىد (سەئىدخان) ھىجرىيە 896 - يىلى (1490 - 1491) موغۇلىستان ① غا قاراشلىق ئورپاندا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ھىجرىيە 920 - يىلى (1514-1515)، يەكەندە تەختتە ئولتۇردى. تارىختا ئۇ قورغان بۇ خانلىق ئۇنىڭ نامى بىلەن «سەئىدىيە خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەھمەتخان (ھىجرىيە 908 - يىلى (1465 - 1503)) مۇ تەرەققىيپەرۋەر،

(79) موغۇلىستان — چاغاتاي دەۋرىدە قوللىنىلغان جۇغراپىيەۋى نام. «ئىستان» دېگەن پارىسچە سۆز بولۇپ ماكان، زېمىن دېگەن مەنىدە. «موغۇلىستان» مىلادى 1348 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق ئېمۇرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان، ئالمالىق شەھىرى (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قوزغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە) نى پايتەخت قىلغان بىر خانلىقنىڭ نامى ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى شىمالدا ئرتىش دەرياسى بىلەن ئىسپىل دەرياسىدىن تىيانشان تاغلىرىغىچە، جەنۇبتا چالىش (قارا شەھەر) ۋە پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى ۋە پەرغانە ئويمانلىقىغىچە بولغان جايلارنى، غەربتە بالقاش كۆلى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي - جەنۇب تەرىپىدىكى كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

ئوقۇمۇشلۇق زات بولۇپ، ئۇ ھاكىمىيەت تۇتقان مەزگىلىدە
 ئىلىم ئىگىلىرىنى ھۈرمەتلەپ كەلگەن مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى.
 سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئىلىم ئىگىسى، شائىر ھەم بۈيۈك
 ھەربىي ستراتېگىيىچى بولۇپ يېتىشىپ چىقالىشى، بىر تەرەپتىن؛
 ئۇنىڭ چوڭ دادىسى يۇنۇسخان، ئۆز دادىسى سۇلتان ئەھمەتخاننىڭ
 ۋە شۇ دەۋردىكى ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلىرىنىڭ تەربىيىسىدە
 بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن؛
 ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئاتاقلىق شائىر،
 سىياسىئون بابۇر شاھ بىلەن شەيخۇلئۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلغان
 مەخدۇمى نۇرانى (ئۇ ئەنجاندىن ھىجرىيە 931 - يىلى 1524 -
 1525) يەكەنگە كېلىپ سۇلتان سەئىدخانغا ئۇستاز بولغان،
 ئاتاقلىق ئالىم مەۋلانا شەزىپىدىن ئەلى يەزدى قاتارلىق
 كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن بىۋاسىتە تەسىرىدىن ئايرىلمايدۇ.
 ئۆزبېك خانى شەيبانىخان بىلەن بولغان بىرقانچە قېتىملىق
 قانلىق ئۇرۇشلاردا، ئۇ ئەلەمدە ۋە قەلەمدە يېتىلىپ توغرا
 پىكىرلىك ۋە يىراقنى كۆرەلەيدىغان ھەربىي ستراتېگىقا
 ئايلاندى. ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 - 1515) سەئىد-
 خاننىڭ ئابابەكرى مىرزىنىڭ يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان
 ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سەئىدىيە خانلىقىنى
 قۇرغانلىقى، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنى بىرلىككە
 كەلتۈرۈپ غەربىي يۇرتنىڭ ئۇزاق مۇددەت پارچىلىنىپ
 تۇرۇشىدەك ۋەزىيەتكە خاتىمە بەردى. بۇ ئۇيغۇرلار تارىخىدا
 رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە زور ئىش ئىدى.
 بىرلىككە كەلگەن سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلۇشتىن
 ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭنىڭ ۋەزىيەتىگە نەزەر
 سالساق، مۇنۇلارنى كۆرىمىز:

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزبېك خانى شەيبانىخان مىلادى
 1500 - يىلىدىن باشلاپ، تېمۇرىيلەر ئەۋلادىنىڭ ئىلكىدىكى

ماۋارا ئوننەھەر رايونىنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، سەمەرقەند، بۇخارا، تاشكەنت، پەرغانە قاتارلىق جايلارنى ئارقا - ئارقىدىن بېشىۋالدى. كېيىنچە تېمۇرىيلەر ئەۋلادىدىن بولغان بابۇر شاھنى ماۋارا ئوننەھەردىن قوغلاپ چىقىرىپ، پۈتۈن ماۋارا ئوننەھەرنى ئوڭچە ئىگىلىۋالدى.

بۇ چاغدا، مىڭ سۇلالىسى ئىچكى ئۆلكىلىرىدە يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى تۈپەيلىدىن غەربىي يۇرتنى تېخى بىرلىككە كەلتۈرەلمىگەنىدى. قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلار مەنسۇرىن ئەخمەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى. جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىم ئەسىرگە يېقىن ئابابەكرى مىرزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇردى. تەپرىقەنچى بەزىلىك ھاكىمىيەتلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئۇزۇنغا سوزۇلىغان ئۇرۇش ۋە يىزىلچىلىقى تۈپەيلىدىن، تۇرپان، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق قەدىمىي مەدەنىيەت مەركەزلىرى ۋە گۈزەل ۋادىلەر خارابىلىققا ئايلانغانىدى. غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەتنىڭ خەلقى ئىنچىق، مۇقىملىققا ۋە بىرلىككە موھتاج ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەتنى خەلقنىڭ بىرلىككە موھتاجلىقى ۋە تەشۋىشلىرىدىن ئىبارەت ئومۇمىي يۈزلىنىشكە ۋەكىللىك قىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس زېمىنى بولغان شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىدەك زور تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندى. غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن فېئوداللىق ئىجتىمائىي ئىگىلىك يېڭى بىر بالداققا كۆتۈرۈلدى.

ئەسلىدە تېمۇرىيلەر ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ كەلگەن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىسسىق كۆل رايونى، شەرقتە موغۇلىستانغىچە ۋە بەدەخشان - كەشمىر تىبەتنىڭ بىر قىسمى قاتارلىق جايلارنى يېڭىدىن قۇرۇلغان سەئىدىيە

خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىشىش، سەئىدخان ئورۇنلاشقا تېگىشلىك يەنە بىر تارىخىي ۋەزىپە ئىدى. بۇ ھەقتە بىز ئالدىنقى بۆلۈملەردە سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق، شۇڭا بۇ يەردە كۆپ توختالمايمىز.

سۇلتان سەئىدخان بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈنۈملۈك ئورۇندىغاندىن كېيىن، يەنە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن جايلارنىڭ ئىگىلىكىنى ياخشىلاش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ ۋە يولغا قويۇپ، بىرلىك نەتىجىسىنى مۇستەھكەملىدى. ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ئىككى ئىشنى مۇھىم نوقتتا قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ بىرى، «پۈتۈن پۇقرالارنى ئارامغا يەتكۈزۈش»؛ يەنە بىرى، «يامانلارنى سۇندۇرۇپ، بالانى قايتۇرۇش» ① ئىدى. مۇشۇ سىياسەت بويىچە، ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال «پۇقرالاردىن ئېلىنىدىغان باجنى ئون يىل كەچۈرۈم قىلىش» تەك مەشھۇر پەرماننى ئېلان قىلدى. ئۇ بۇنداق سىياسەت قوللىنىش ئارقىلىق «دېھقانلارنىڭ سېلىقىنى يەڭگىلەشتۈرۈپ، تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى» ② دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىنى مۇقىملاشتۇردى.

ئابابەكرى مىرزا ھاكىمىيىتى دەۋرىدە ۋەيران بولۇپ، چۆل - جەزىرىگە ئايلانغان ئاقسۇ شەھىرىنى يېڭىباشتىن قۇرۇپ چىقتى؛ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش مەقسىتى بىلەن ئۆز ئىنىسى ئىمىن خوجا سۇلتاننى مۇھىم دېھقانچىلىق رايونى بولغان ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلەپ، ئاقسۇنىڭ يېزا - ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تېزلا ئەسلىگە كەلتۈردى. ئابابەكرى مىرزا تەرىپىدىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ ۋەيران

① مىرسالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى». مىرزا ھەيدەر كورگانى؛ «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

② شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قوليازما.

قىلىنغان كۇچا، باي قاتارلىق رايونلارنىڭ ئىگىلىكىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشىغا ئىنسى باياچاق سۇلتانى مەسئۇل
قىلدى. بۇ جايلاردا مۇقىملىق ئورنىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ
جايلاردا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېخىمۇ راۋاجلاندى.
فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى.
غەربىي يۇرتتا مۇقىملىق ئورنىتىلغاندىن كېيىن،
خانلىقنىڭ پەيدىنپەي مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ،
دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا چارۋىچىلىق
ئىگىلىكىدە يېڭى مەسىلىلەر كېلىپ چىقتى. بولۇپمۇ قەشقەر
تۈزلەڭلىكى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى جايلاردا مال -
چارۋىلار ناھايىتى تېز كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ رايونلارغا
جايلاشقان قىرغىز، موڭغۇل خەلقى ئارىسىدا يايلاق تالىشىش
ماجرالىرى پات - پاتلا كۆرۈلۈپ تۇردى. بۇ ماجىرالارنى
مۇۋاپىق ھەل قىلىنغاندا، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ھەرقايسى
مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر يېتىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە
زىيانلىق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. سەئىدىخان
بىراقنى كۆرەرلىك بىلەن بۇ مەسىلىنى مۇۋاپىق كېڭىشىش
ئارقىلىق دەرھال ھەل قىلغانلىقتىن قىرغىز، موڭغۇل مىللەتلىرى
ئارىسىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.
چارۋىچىلىق ئىگىلىكىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.
سۇلتان سەئىدىخان غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكىدىن
ئىبارەت بۇ چوڭ ئومۇمىيلىقنى نەزەردە تۇتۇپ، «يامانلارنى
سۇندۇرۇپ، بالانى قايتۇرۇش» تەدبىرىنى قوللىنىپ،
ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن ئىككى قېتىم ئۇچرىش
شىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىك ئىتتىپاق
لىقىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ئۇ خانلىقنىڭ بىرلىكىنى
ھەممىدىن ئۈستۈن بىلەتتى. ھىجرىيە 922 - يىلى (1516) ۋە
ھىجرىيە 925 - يىلى (1519)، سۇلتان سەئىدىخان ئاكىسى مەن

سۇرخان بىلەن ئىككى قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزدى. بۇ سۆھبەت
 لەردە سۇلتان سەئىدخان: «ئۆتمۈشتىكى خىزمەتلىرىمىزدە كۆپ
 كەمچىلىك - نۇقسانلارنى ئۆتكۈزدۈك. ئەمدى بىز قۇدرەت
 تاپقاندا، ئىلگىرىكى كەمچىلىك - نۇقسانلارنى
 خىزمەت بىلەن يۇيۇشىمىز لازىم. ئۆتمۈشتە
 ئارىلىقىمىزدا بەزى جىمىدەل، قان تۆكۈلۈشلەر بولغان.
 بۇنى ئارىدىن كۆتۈرۈۋەتسەك، يامانلىق قىلغۇچىلارنىڭ بىلى
 شۇنىڭ بىلەن سۇناتتى» ① دېگەن مەشھۇر سۆزنى قىلغانىدى.
 مەنسۇرخان بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ھەمدە: «ھەر ئىك
 كىمىلەن بىرلىكنى تەرغىپ قىلساق ۋە دوستلۇق زەنجىرلىرىنى
 داۋاملىق چىڭىتىپ تۇرىدىغان بولساق، ئارىمىزدىكى يېڭى دوست
 لۇق نېمىشقا كۈچەيمىسۇن؟» ② دەپ جاۋاب بەردى ۋە ئۆز
 نىڭ سەئىدىيە خانلىقىغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.
 سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكى ئەمەلگە ئاشقاندىن كې
 يىن، پۈتۈن خانلىق مىقياسىدا تىنچ، ئاسايىشلىق ۋەزىيەت بارلىققا
 كەلدى. پۇقرالار ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن مەشىغۇل بولدى.
 دېمەك، سەئىدخان «خانلىقنى تۈزەپ، مۇمىنچىلىك قىلىۋەتكەنم
 دى. يۇقىرىسى بەگ - بىگات، تۆۋىنى پۇقرايى - پەقرلەرغىچە
 ھەممە كىشى ئەدەب، سۆلكەتلىك ئىدى. ئەلدە غەم - قايغۇ يوق
 ئىدى.» ③ ئۇنى ماۋۇ بېيىتتىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

بېيىت

«ئالەمگە شۇ خىل يايدى ئۇ سايەدىن

يوق ئەندىشە زاللەردە رۇستەملىرىدىن.

① ② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

③ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

1990 - يىلى 1 - نەشرى، ئۇيغۇرچە، 308 - بەت.

ئى شاھ ئادالەت كۈنۈڭنىڭ ئىشى،

زاماندىن شىكايەت دېمەس ھېچ كىشى. ①

سەئىدىيە خانلىقىدا «تىنچلىق - ئامانلىق ۋۇجۇدقا كەلگەندى. ھەرقانداق كىشى قۇمۇلدىن ئەنجانغا بارماقچى بولسا، يول ئۈستىدە باج تۆلىمەيتتى، ئۆزىگە ئوزۇق - تۈلۈك ئالمايتتى. بارغانلىقى جايىدا مېھمانغا ئوخشاش كۈتۈلەتتى. ئوزۇقلىنىدىغان، ياتىدىغان جايىنى تېپىۋالاتتى.» ② دېمەك، «يازدا يېپىنچا، قىشتا ئوزۇق» دېگەن تەمسىل ئەنە شۇ چاغلاردا تارقالغانىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئاتاقلىق سىياسىئون بولۇپلا قالماستىن ئۇ ھەم ئاتاقلىق ئالىم، شائىر، مۇزىكىشۇناس ئىدى. ئۇ نەسر ۋە نەزمىلەرنى ئۇيغۇر ۋە پارس تىلىدا يازاتتى. ئۇ مەجلىس ۋە مۇھاكىمە سورۇنلىرىدا، سۆھبەتلەردە پىكىر قىلىپ ئولتۇرمايلا دەرھال نەزمە ئوقۇپ ھەممىنى ھاك - تاك قالدۇراتتى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۇشتۇمتۇت ئېيتقان نەزمىلىرىدىن ئۇنىڭ خېلى كامالەتكە يەتكەن شائىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە يازغان شېئىرلىرىدىن ماۋۇلارنى نەقىل كەلتۈرىمىز:

.....
«قايسى گۈلشەننىڭ يۈزۈڭدەك بىر گۈلى رەئاسى بار،
قايسى گۈلنىڭ بىر مېنىڭدەك بۇلبۇلى شەيداسى بار.

ھورى بىرلەن جەننەتلىمە ئىۋانى كۆڭلىۈم نەيلەسۇن،
يارنىڭ كويىدا يۈز مىڭ جەننەتلىمە ئىۋاسى بار.

① «باجۇرنامە»، قوليازما.

② مېرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

يۈزى ئۈزۈرە كاكىلىۇ زۇلفىن پىرىشان كۆرگىلى،
ئى سەئىد ئاشۇقىتە كۆكلىۈمنىڭ ئەجەب سەۋداسى بار.

شۈكرى لىلا ھالىتىم زاھىر بولۇپتۇر يارغا،
ئەمدى يار ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسىتەي ئەغبارغا.

گەر بەرسە قان يىغلاسام ئەيىب ئەيلىمەمەك مەن رازى،
بەس، كىيىلسە ئامام بۇ نۇرى دىيدە خۇنبارغا.

ئەھد قىلدىڭكى ۋاپا قىلغايىسەن، يوقكى جانىمغا جانا
قىلغايىسەن،
ئاتا سەن غەفۋە ئوقى بىرلەمنى، قورقادۇرمەنكى خاتا
قىلغايىسەن.
ماڭا دەرسەنكى ۋاپا قىلغۇچىدۇر، ئىلگە قىلغاققا ماڭا
قىلغايىسەن. ①

سۇلتان سەئىدخاننىڭ پارسچە يازغان شېئىرلىرىدىن
«تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەردە مۇنداق بىر نەقىل ئېلىنغان:

چەندىگەيى بىگۇجانى كەسى،
راست ئۇ بەلكى توي خانى كەسى.

سۇلتان سەئىدخان سازلاردىن ئود (بەرباب)، ساتار - چار -
ئا، غەجەك قاتارلىق سازلارنى ئادەمنى قايىل قىلارلىق دە-
رىجىدە چالاتتى.

ئۇ مۇزىكا ئىلمىنىڭ ئۇستازى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا
ئۇ ئۇستا خەتتات بولۇپ، نەفىخ تەئىلىق ئۇسلۇبىدا خەتنى ئەڭ
گۈزەل، چىرايلىق يازالايتتى. رەسساملق، كىتابلار ئالتۇن يالىتىش

① «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى،
ئۇيغۇرچە 99 - بەت.

سەنئىتى، مۆھۈر ئويۇش، تاش قىرىش، زەرگەرلىك، ئات جاب-
دۇقلىرىنى ئىشلەش، قۇيمىچىلىق، ئوقيا ياساش، خەنجەر،
شەمشەر ياساش، بىناكارلىق، ياغاچچىلىق قاتارلىق ھەرخىل ھۈنەر-
سەنئەتلەردە ئۇستا بولۇش سۈپىتى بىلەن شۆھرەت قازانغانىدى.
سۇلتان سەئىدخان ئۆزى يېتىلگەن ئالىم ۋە مەرىپەتپەر-
ۋەر بولغانلىقىدىن ئىلىم-پەن تايانچلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا
بايقاپ ئىشقا سالاتتى، ئۇ ئادەملەرنى ئىشقا
سېلىشنى بىلگەن بىر تەپەككۈر ئىگىسى بولغان
لىقتىن، «ئالىملارنى بۇرادەر تۇتۇپ بەك ھۈرمەتلەيتتى» ①.
شۇڭا سۇلتان سەئىدخان مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن نۇرغۇن
ئىقتىدارلىق ئالىملار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى
زى بولغان يەكەن شەھىرىگە توپلانغانىدى. شۇڭا، سەئىدىيە
دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى بەنەبىر ئىلىم
- پەن، مەدەنىيەت گۈللىنىش مەزگىلى بولۇپ قالغانىدى.
بۇ دەۋردە سەئىدىيە خانلىقىدا نۇرغۇن مەكتەپ، مەد-
رىس قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئىلىم-پەنگە
كەڭ يول ئېچىلغانىدى. شۇڭا، سۇلتان سەئىدخاننىڭ جۇڭخۇا
ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا جۈملىدىن ئىنسانىيەتنىڭ
مەنەۋى خەزىنىسىنى بېيىتىشقا قوشقان تۆھپىسىنى تەتقىق
قىلىش ئالاھىدە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۇلتان سەئىدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل غەربىي
يۇرتنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى مۇقىم ۋە بىرلىككە كەلگەن، بىر
قەدەر تىنچ مۇقىم ۋەزىيەت يارىتىلغان، خەلق ئىگىلىكى را-
ۋاجلانغان، ئىلىم-پەن يۈكسەك دەۋرگە قەدەم قويغان بىر
دەۋر ئىدى. بىراق، سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتى فېئۇ-
دال ھاكىمىيەت بولغاچقا، خانلىق ئىچىدىكى پومپىشچىكلار

① مىرزا شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قوليازما.

سېنىپى بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىپ بېرىۋاتاتتى. بولۇپمۇ مۇستەبىتلىك بىلەن ئەركىنلىك، ئىلغارلىق بىلەن قالاڭلىق، دىيانەتلىك بىلەن چىرىكلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ مەسىلىلەر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇستەھكەملەش، ئىگىلىكنى راجا-ۋاجلاندىرۇش، مۇنارخىيلىك ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ئىدى.

تارىختا ئۆتكەن فېئودال خان، پادىشاھلارنىڭ ئىچىدە كۆپ ساندىكىلىرى تەختكە چىقىپ ئۇزاققا قالماي راھەت-پاراغەتكە بېرىلىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشىنى بىر نەزەرگە قايىرىپ قويدۇ. سۇلتان سەئىدىيە خانمۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە بۇنداق ئىلىسەتلەردىن خالى بولالمىدى، «ياشلىق ۋاقىتلىرىمدا ھەممە ياشلاردا بولغىنىدەك، ئويۇن كۈلكىگە، ئەيىش-ئىشەرەتكە بېرىلدى. ياخشى ئىشلار بىلەن ئازراق شۇغۇللاندى.» ① ئۇ ھاراق-شارابقا مەستى-مۇستەغ بولدى. سۇلتان سەئىدىخان تاكى ھىجرىيە 916-يىلى (1510-1511) دىن تارتىپ ھىجرىيە 928-يىلى (1521-1522) كەيىپ-ساپا ئىشلىرىدىن زادى قول ئۈزۈمىدى ② بۇ مەزگىللەردە سەئىدىيە ئوردىسىدا ئەيىش-ئىشەرەت، كەيىپ-ساپا ئەۋجىگە چىققان يىللار بولۇپ، سۇلتان سەئىدىخان كۆپ چاغلاردا ۋاقىتنى شۇ چاغدىكى ئاتاقلىق ئەربابلار، مەشھۇر مۇقامشۇناسلار بىلەن ئۆز ئوردىسىدا بەز-

① ② مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

مە سورۇنلىرى قۇرۇپ، ئەيش - ئىشرەت، راھەت - پارا -
غەت مۇقامىدا كۈندۈزنى كېچىگە ئۇلاپ كەيپ سۈرەتتى.
بۇ خىل بەزمە مۇقام ئەھلى ئۈچۈن ئىربايللىرى بىلەن ئۆت
كۈزۈلگەن سورۇنلار كۆپىنچە سۇلتان سەئىدخان شىكاردىن
ۋە جەڭ مەيدانلىرىدىن قايتقاندا غەلبىنى تەبىرىكلەش
يۈزىدىن تۈزۈلەتتى.

بېيىت

«ساقىيا! كەلتۈر قەدەھ پەيمانەنى ھەم مەينى بەر»
كەلدى دۆلەت خانغا سۇلتاندىكى قىلغاننى سەپەر» ①
سۇلتان سەئىدخانمۇ تەكلىپكە بىنائەن كۆڭلىگە
لايىق ئىشرەت شارابىنى پاراغەت پەيمانى بىلەن
قەدەھنى قولغا ئالغاندا مۇنداق دەپ بېيىت ئېيتاتتى:

بېيىت

كىمكى بولسا قولدا ئەيشى خۇشاللىق جامى،
ئەگەر ئۇ ئىچسە قالغۇسى مالاللىق نامى. ②
سۇلتان سەئىدى مۇشۇنداق يامان ئىشنى باشلاپ
بەرگەنلىكتىن، ساراي ئەھلى ۋە خانلىقنىڭ سىياسىي ئەر -
بايلىرى ئارىسىدىمۇ كەيپ - ساپاغا بېرىلىش ئىشى ئۈچ
ئىلىپ، دۆلەت ئىچىدە يامان ئايلىنىش كېلىپ چىقىشقا

① ② مەزۇن ھەيدەر كوراكىنى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما،

باشلىدى. «مۇشۇنداق شاھانە بەزمە ئۈچۈن ھەر كۈنى بىر خەزىنە قۇرۇق قىلىپ قالاتتى» ① بۇ ئىش ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن خەلق ئىككىلىكى تەرەققىياتىغا چوڭ زىيانلارنى كەلتۈرۈپ، دۆلەتنىڭ كۈچى ئاجىزلاشقا باشلىدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ كەيپ - ساپاغا بېرىلىشى ۋە سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئەربابلار ئىچىدە بۇ كەيپەلىنىڭ يامراپ كېتىشىگە قارىتا سەئىدخان ئەتراپىغا توپلانغان ھەر قايسى ساپ نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ ۋە ئىلىم ئەھلىدە قاتتىق نارازىلىق پەيدا بولدى، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەخلاقى، بۇ ئىشتىن قول ئۈزۈش - ئۈزەلمەسلىكى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھايات - ماماتىغا ئالاقىدار مۇھىم بىر مەسىلىگە بولۇپ قالغانىدى.

XI ئەسىردە ياشىغان پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» دە ھەر قانچە قۇدرەتلىك، مۇستەھكەم دۆلەتمۇ خان، ۋەزىرلەرنىڭ، دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەخلاقى جەھەتتىن بۇزۇلۇشى، چىرىكىلىشىپ، چۈشكۈنلىشىشى تۈپەيلىدىن ئىچىدىن يېسىرىلىپ ۋەيران بولىدۇ، دەپ كۆر-سەتكىنىدەك، سۇلتان سەئىدخانمۇ مانا مۇشۇنداق مۇھىم مەسىلىگە دۇچ كەلگەنىدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۈستازى مەخدۇمى نۇرانى ② دېگەن كىشى ئۇنى «ھەممە مەست قىلىدىغان نەرسىلەردىن قول ئۈزۈپ تەۋبە قىلىش» غا دەۋەت قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنى بىلىدىغان دانا خان

① مېرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.
② مەخدوم نۇرانى — شۇ چاغدىكى مەشھۇر ئىسلام ئۆلىمالى ۋە ھېكم بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپنىڭ ھەنەفىي مەزھىپىگە تېتىقاد قىلاتتى.

ئىدى. ئۇ تارىختا ئۆتكەن بەزى خان - پادىشاھلارنىڭ
دۆلەتنى ياخشى ئەخلاق - بەزىلەت بىلەن باشقۇرغانلىقتىن
دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزغانلىقى، ئەكسىچە دۆلەتنىڭ مۇنە
قەرز بولغانلىقىدەك تارىخىي ساۋاقلارنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇ،
ئۆزىنىڭ خاتالىقىدىن جەزمەن قول ئۇزۇپ، دۆلەتنى روناق
تاپقۇزۇشقا قەتئىي بەل باغلىدى. ئۇ ئۇستازلىرىنىڭ تە-
لىماتىنى، تارىختا ئۆتكەن خاتالىقلارنىڭ تارىخىي ساۋاق-
لىرىنى قوبۇل قىلدى. سەئىدخان مۇشۇ ئىككى جەھەت-
تىكى ئەخلاق كۆز قارىشىنى ئۆزىگە تەدرىجىي سىڭدۈرگەن.
لىكىن، ئىدىيىسىدە ئۆز ۋۇجۇدىدىكى يامان ئىللەتلەرگە
خەنجەر ئۇرۇپ خەلىقكە ياخشىلىق قىلىش تەرىپىگە بۇرۇ-
لۇش ياسىدى. ئالتە - يەتتە يىل ئۆمرىنى ئەيش - ئىشرەت،
كەيپ - ساپا بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ «ئۆ-
مۈرنى ئەجەب زاپا ئەتتىم» دەپ قاتتىق ئېچىندى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەيش - ئىشرەتتىن قول ئۇزۇپ،
ئۇنى نومۇس دەپ بىلگەنلىكى، ئۆتكۈزگەن خاتالىقىغا توۋا
قىلغانلىقى، زېمىنى قۇۋۋەت ۋە ئىقتىدارىنى خەلىقكە ياخ-
شىلىق قىلىشقا سەرپ قىلغانلىقى، كۆپرەك ۋاقىتنى ئىلىم -
مەرىپەتكە قاراتقانلىقى دۆلەت ئەربابلىرىغا، ئىلىم ئەھلىلىرىگە
قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى، ئالىم، ئۆلىمالارنىڭ ئالقىشىغا سا-
زاۋەر بولدى. خەلىقنىڭ ئالقىشىغا، ھىمايىسىگە ئېرىشتى.

سۇلتان سەئىدخان ئوردا نامىدىن ئىچىملىك نەرسىدە
ئەرنى قەتئىي مەنئى قىلىش ئۈستىدە يارلىق چۈشۈرۈپ،
ئىچىملىك نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىشنى قاتتىق چەكلەيدى.
ئۇنىڭ يارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «ئادەمنىڭ پەزىلەت-
تى پەقەت ئەخلاقى بىلەن بەرپا بولىدۇ. بىر خىل تۈ-
زۈم بىرمۇنچە قانۇن - ئەخلاقلار بىلەن قۇرۇلغان بىر ئىما-
رەتكە ئوخشايدۇ. ئەخلاق جەھەتتىن چۈشكۈنلىشىش دۆلەتنىڭ

يوقىلىشىغا ئېلىپ بارىدۇ. تۈزۈمدە يارلىق ھوقۇققا، ھوقۇق بولسا ئاۋامنىڭ ئەخلاقىغا تايىنىپ يولغا قويۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىدا قانۇن - تۈزۈم، ئەخلاق - ئەردەمنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن بىر يۈرۈش قانۇن - نىزاملار تۈزۈپ چىقىلىپ يولغا قويۇلدى. ئىلگىرى شاھانە بەزمە نەغمىلەر ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان خانلىق خەزىنىسى ۋە سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ كىرىمى ئىلىم پەننى زاۋاجلاندىرۇش ئۈچۈن، مەدرىس، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان بولدى.

«تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىلىشىچە، سۇلتان سەئىدىخان ئەخلاقى جەھەتتە بۇرۇلۇش ياسىغاندىن كېيىن، ئالىملارنىڭ مۇھاكىمە - موقالىملىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئالىملارنى ھۈرمەتلەيدىغان بولغان. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايتتى: «ئالىملارنى ھۈرمەتلەش لازىم، ئالىملارغا يىراقتىن تەزىم قىلىش لازىمكى، ئالىملارغا تەزىم قىلىشتىن ساڭا ئاھانەت كەلمەيدۇ. «يوغانلىق، تەكەببۇرلۇق ئۆز جېنىمىزنى قىيىنغانلىق بولىدۇ. ئىلىمغا تەكەببۇرلۇق قىلىش ئەقىللىرىنىڭ بولىدۇ». پامان ئىللەتلەرنى چەكلەش، كىشىلەرنى ناچار مەجەز - خۇلىقتىن توسۇش ئۈچۈن، ئۇ كۆپىنچە ھاللاردا ئۇلۇغ شائىر ۋە ئالىم ئابدۇراخمان جامىنىڭ «ئەخلاق توغرىسىدىكى رىئاسالە» سىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «ئۇلۇغ پىرىمىز مەنەسەپنى بۇزۇقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، ياخشى ئىش قىلىش ئۈچۈن تۇتۇش لازىم دېگەن، بۇ ئىسلام تەقۋادارلىرىنىڭ بۇرچى». ① دەيتتى. ئۇ يەنە «مەنەسەپ ھەم ياخشى ھەم پامان ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بىزنىڭ ئارزۇيىمىز مەنەسەپنى ياخشى ئاقىۋەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتۇر». دېگەنىدى.

① مىرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمىسى.

سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتكەندە، ئۇنىڭغا مۇنۇ بېيىتنى ئېيتقاندى:

«تەلەپ قىلىمىغىل ياخشى نامدىن بۆلەك.

كوھنارمايدۇ بۇ نام بىلمەك كېرەك.

پۇخرانىڭ ئىسلاھىنى سەن كۆزەت.

بولسۇن مەندىن ئۇل ساڭا يادىكار.»

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۇستازى مەخدۇم ئۇرائى خاننىڭ ئەخلاقىنى تېخىمۇ تۈزەش ئۈچۈن، خاندا قانداق شەرتلەر بولۇش لازىملىقى ھەققىدە سەئىدخانغا ئاتاپ مەخسۇس بىر «رىسالە» يازغان. «تارىخى رەشىدى» دە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ «رىسالە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ئەگەر بىر كىشىگە پۇرتدارچىلىق ئىشى مۇناسىپ بولغان بولسا، پادىشاھلىقنىڭ شەرتلىرىنى بىلىش لازىم. ئۇ شەرتلەرسىز دۇنيادا سەلتەنەت ئىش ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس، ئۇشبۇ سەلتەنەت شەرتلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1- شەرت: ھەر ۋەقەگە دۇچ كەلگەندە ھاكىم، پادىشاھ ئۆزىنى بىر پۇقرا دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشى لازىم. ئۆزى راۋا كۆرمىگەننى (توغرا كۆرمىگەن) باشقىلارمۇ راۋا كۆرمىگەي.

2 - شەرت: پۇقرانىڭ ھاجىتىنى راۋا كۆرۈشىنى خۇداغا قىلىدىغان تائەت - ئىبادەتتىن ئەۋزەل كۆرمەك لازىم...

3 - شەرت: يەپ - ئىچىشىنى ئۆز ئادىتى قىلىۋالماستىلىق كېرەك.

4 - شەرت: ھۆكۈمدە سۆزنى مۇددىئا بىلەن قىلىش، سەۋەبسىز قاتتىقلىقتىن ساقلىنىش، كۆپ ھۇججەتلەرنى كۆرۈشتىدىن قاچماسلىق لازىم. ئاجىز - مىسكىنلەر بىلەن سۆزلىشىش

تىن ئومۇس قىلماسلىق كېرەك.

5 - شەرت: خەلقنىڭ رازىلىقىنى دەپ، ھۆكۈمدە سۇسلۇق قىلماسلىق، ھەر كىشىنىڭ خۇشلۇقىنى ئىزدەپ، شەرىئەتكە (قانۇنغا) خىلاپ ھۆكۈم قىلماسلىق لازىم. بىلسۇنكى، ھۆكۈمەتنىڭ خاسىيىتى شۇكى، ھەمىشە ئادەملەر- نىڭ ھەممىسىلا ھاكىمدىن خۇش بولۇۋەرمەيدۇ. چۈنكى، دۈشمەننى ھەق بىلەن خۇش قىلغىلى بولمايدۇ. ئادىل ھاكىم نىڭ ھەممە ئادەمنى رازى قىلالشى مۇمكىن ئەمەس. غەرەزسىز بولسا، ھۆكۈمدە ھەقىقەتنى ئىزدىسە، ئادەملەرنىڭ ئاچچىقى كېلىشتىن قورقمىسا، ئەندىش قىلمىسا، خۇدا ئۇنىڭدىن رازى بولىدۇ، خەلقىمۇ ئۇنىڭدىن رازى بولىدۇ.

6 - شەرت: ھۆكۈمەت ۋىلايەتلەرگە كېلىۋاتقان خەتەر- دىن بىخەۋەر بولمىغاي، شۇنىمۇ بىلىش كېرەككى، ئۇ قورال بىلەن سائادەتتە ئەبەدىي ياخشى نام ھاسىل بولىدۇ. زامانە ھاكىم ۋە شاھلارنىڭ تولىسى پانىي دۇنيانىڭ دۇغ ھاياتىغا ھەغرۇر بولۇپ، ھاۋايى ھەۋەس، نەپسى - بالانىڭ ئارقى- سىغا كىرىپ ئۆزىنى ۋەيران قىلغان، ئىمانىنى شامالغا بەر- گەن. بۈگۈن ئىشتىياق تىزگىنىنى قولدا بار چاغدا دۇنيا ۋە دۆلەتنى ئاخىرەت گىرىپتارلىقىنىڭ ئۇرۇقى قىلماسلىققا تىرىد- شىش لازىم: ئادالەت يولىدا خىزمەت قىلىشنى غەنىيەت بىلىش كېرەك. ھەر كۈنى ئادىل ھاكىم ئەدلىيەنى ھەممە تائىتلار بىلەن ئۆلچەيدۇ.

7 - شەرت: ئالىملار سۆھبىتىگە رىغبەت قىلغۇچى بولۇش لازىم. گەرچە بۇ زاماندا مۇنداق كىشىلەر ئاز بول- سمۇ، بۇ تائىبەنى ئۆز ھاياتىنىڭ سائادىتى بىلگەي، بىلىم- سىزىلەر سۆھبىتىدىن ھەزەر قىلغاي، چۈنكى، مۇنداق قوۋم ئىلىمىنى ۋەيران قىلىدۇ.

8 - شەرت: جەبىر - زۇلۇم، تەكەببۇرلۇق بىلەن

خەلقنى ئۆزىدىن ئۈرگۈتمىگەي، بەلكى ئادىل ئىنساب بىلەن قول ئاستىدىكىگە شەپقەت قىلىش بىلەن، ئۆزىنى پۇقرانىڭ مەھبۇبى قىلغاي.

9 - شەرت: زالىملارنىڭ ئىشلىرىنى تەپتىش قىلىپ تۇرۇش لازىم، بۆرە قىلىقلىق زالىملارنى پۇقرا ئۈستىگە قويماي، بىرىدىن زۇلۇم ۋە خىيانەت كۆرۈلسە ئۇنى جاۋابكارلىققا تارتىپ ئازابلىغاي، شاھلىق سىياسىتىدە سۇسۇق قىلىماسلىق لازىم.

10 - شەرت: پادىشاھ ھەربىر ھادىسە، ۋەقە يۈز بەرگەندە ئۇنى چوڭقۇر ئويلاش لازىم. پەم ۋە ئەقىل بىلەن ھۆكۈم قىلىش، ئۇنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى تونۇش، ئەقىل كۆزى بىلەن مۇشۇنداق ۋەقەنىڭ كېلىپ چىقىشىغا قاراش كېرەك. ئەگەر ئۇ روشەن يورۇقلاردىن بولسا، مەسىلىنى قانۇن بىلەن ھەل قىلغاي، ئەگەر مەخپىي، چىكىش تەپسىلاتلاردىن بولسا، ئۇنىڭ سىرىنى پاراسەت نۇرى بىلەن تېپىش لازىم. بۇ مەنىدە چىقىمچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەسلىك كېرەك.

بىلگىنىكى، پۇقرانىڭ پادىشاھتا ھەقىقىي بار، بۇ ھەقنى ئادا قىلىش ھاكىم - پادىشاھلار ئۈچۈن ۋاجىپتۇر. بۇ ھەق شۇكى، پۇقراغا سىيلىق - يۇمشاق بولغاي، ۋالىي ھۆكۈمرانلىق سەۋەبى بىلەن، ھېچقانداق پۇقراغا تەكەببۇرلۇق قىلماي، خۇدا ئۆزىنى يوغان تۇتقۇچىلارنى، جەبىر قىلغۇچىلارنى دۈشمەن تۇتىدۇ. پاسىقلار، غەرەز ئىگىلىرى سۆزىنى بۇزۇق غەرەز بىلەن سۆزلەيدۇ. كۆرەلمەسلىك ھەممە ھۈنەرنى ئەيىب دەپ بىلىدۇ» ①.

سۇلتان سەئىدخان قەلەم ۋە ئەلەمدە تەڭ يېتىلگەنىدى.

① مىسرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

ئۇ ئۆسمۈر بالىلىق چېغىدىلا ئۇرۇشلارغا قاتناشقان. سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 907 - يىلىدىن تاكى ھىجرىيە 918 - يىلى (1513-1514) غىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلاردا بېشىغا كەلگەن ھەر خىل دەھشەتلىك ھادىسىلەر ئۇنى ھەربىي بىلىمىدىن خەۋەردار، باتۇر، يۈرەكلىك، يىراقنى كۆزەرتىش شەخس بولۇپ يېتىلدۈرگەنىدى.

سەئىدخان ئادەتتىكى ۋاقتلاردا ھەربىي بىلىم ۋە ئۇرۇش سەنئىتىنى ئىگىلەشنى يەنە شىكار قىلىش بىلەن بىرلەشتۈرەتتى. ئۇ پۈتۈن شىكار جەريانىنى ئۇرۇشقا قومانداڭلىق قىلىش، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلىش، جەڭدىكى قوشۇننىڭ سەپ تۈزۈلۈشى، سانغۇن - بەگلىرىنى يېتىشتۈرۈش جەريانىنى قىلاتتى.

سەئىدخان شىكار قىلىشنى قوشۇنلارنى تەربىيەلەيدىغان مۇھىم پۇرسەت ھېسابلايتتى. سەئىدخان شىكارنى كۆپىنچە چاغلاردا پەسىلنىڭ باشلىرىدا باشلايتتى.

ئۇ، شىكار قىلىشقا يۈرۈشتىن ئىلگىرى تاللانغان ئوۋچىلارنى ئالدىن ئەۋەتەتتى. ئۇلار جاڭگال، تاغلارغا بېرىپ ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى، جايلىشىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قوشۇن سەركەردىلىرىگە ئالدىن ئەھۋالدىن خەۋەر بېرەتتى. سەركەردىلەر خەۋەر ئالغاندىن كېيىن، تەبىئىي ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلاتتى. خان قوشۇن سەركەردىلىرىگە خەۋەر قىلاتتى.

سەركەردىلەر قوشۇننى ئۇرۇش سېپى قاندىسى بويىچە ئوڭ قول قوشۇن، سول قول قوشۇن، ئوتتۇرا (يۈرەك قوشۇن)، ئارقا سەپ قوشۇن قىلىپ تەرتىپكە سېلىپ چىقاتتى. ھەربىر جەڭچىنىڭ بەلگىلەنگەن ئورنى بولاتتى. يېتەرلىك ئوزۇق - تۈلۈك، ئوت-چۆپ، قورال - ياراغ، ئەسلىھەلەر ئوۋ مەيدانىغا ئالدىن ماڭغۇزىلاتتى.

خان بارلىق تەييارلىقلار پۇختا ئىشلەنگەندىن كېيىن، شىكارغا ئاتلىناتتى. شىكارغا قاتناشقانلار بىر ۋاقىتنىڭ ئىچىدە تەڭلا ھەرىكەتكە كېلىپ، ئوۋ ھايۋانلىرىنى سۈرۈپ كېلىپ، مۇھاسىرىگە ئالاتتى. بۇنداق مۇھاسىرىدىن بىرەر ھايۋانمۇ قېچىپ كېتەلمەيتتى. ئەگەر تۇيۇقسىز ھالدا بىرەر ھايۋان قورشاشۇدىن چىقىپ كەتسە، دەرھال كاناي بىلەن بەلگە بېرىلىپ ھايۋاننىڭ قايسى دائىرىدىن چىقىپ كەتكەنلىكى ئۇقتۇرۇلاتتى. ئوۋ سېپىدىكى دەرقايسى جەڭگىۋار بىرلىكلەر ئادەتتە شەرتلىك بەلگە بويىچە ئايرىلاتتى. مۇشۇنداق قورشاشۇ ئادەتتە «ھالقا قورشاشۇ» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ ئىچىدە قالغان يىرتقۇچ ھايۋانلار ئامالسىزلىقتىن، ئۆلۈمنى كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى.

بۇنىڭدىن سەئىدخاننىڭ شىكار قىلىشىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا ھەربىي ئۇرۇش قىلىش سەنئىتى سىڭدۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئوۋ قىلىشتا قاتتىق ھەربىي ئىنتىزام، تۈزۈملەرنى ئورنىتىشتىكى مەقسەت جەڭچىلەرگە ئۇرۇش تاكتىكىسىنى ئۆگىتىش، جەڭچىلەرنى ئۇرۇشقا ماھىر قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئىدى.

ھەر قېتىم شىكار ئاياغلاشقاندا، سەئىدخان ئوۋدىن خۇلاسە چىقىرىپ، تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەيتتى. ئۇ شىكار ئەمەلىيەتتە بىر قېتىملىق ئەمەلىي جەڭ، شۇنداق بولغانىكەن، قوماندان، سەركەردە، بەگلەر ئۇرۇشتىمۇ دەل مانا مۇشۇنداق قوماندانلىق قىلىشى كېرەك دەيتتى. ئۇ قوماندان، سەركەردىلەردىن تۆۋەندىكىلەرگە دىققەت قىلىشىنى تەلەپ قىلاتتى:

(1) ياۋايى قۇش، جانىۋار، ھايۋانلارنى ئوۋ قىلىشقا باش بولغۇچى (قوماندان) ئاۋۋال قۇشلارنىڭ، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئورۇنلاشقان ئورنىنى ئەتراپلىق بايقىشى، تېگى -

تەكتىنى بىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا، ئۇنى تەپلەپ تۇتقىلى، تورغا چۈشۈرگىلى بولمايدۇ. ئۇرۇشتىمۇ قوماندان ئۇرۇشتىن ئىلگىرى دۈشمەن تەرەپنىڭ تېگى - تەكتىنى، ئۇنىڭ جەڭ تەييارلىقىنى، دۈشمەن تەرەپ ئورۇنلاشقان جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، ھاۋا رايوندىكى ئۆزگىرىشلەرنى بەش قولى بىلگەندەك بىلىدىغان بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، جەڭنى كۆڭۈلدە تۇتۇپ، ئورۇنلاشتۇرۇپ، دۈشمەننى ئۈستۈنلىك ۋە چاققانلىق بىلەن يەڭگىلى بولىدۇ. دېمەك سۇلتان سەئىدخان ياراملىق قوماندان، سەركەردە - بەگلەرنى ئادەتتىكى چاغلاردا تاللاشنىڭ، چېنىقتۇرۇشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلەتتى.

(2) سەئىدخان ئادەتتە «ئوۋ قىلىشنى بىلمىگەن كىشىدە

جەڭ قىلىش ئىقتىدارى بولمايدۇ» ① دەپ قارايتتى.

(3) شىكار قىلغاندا، پۇرسەتنى تۇتۇشقا ماھىر بولۇش لازىم، ھاڭۋاقتىلىق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ھاڭۋاقتى ئوۋچى قۇشقا چىمۇ ئوۋلىيالايدۇ. دۈشمەنگە زەربە بېرىشتىمۇ چاققانلىق، جۈرئەتلىك بولۇش ۋە پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماستىن لازىم.

(4) شىكار قىلىشتا سەۋر - تاقەتلىك بولۇش، ھوشيار، چېچەن بولۇش لازىم. كىچىكىنى دەپ چوڭدىن قۇرۇق قالماسلىق، ھەرخىل ئۆزگىرىشلەرنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇش لازىم. ئۇرۇشتا ھوشيار بولۇش قومانداننىڭ مۇھىم پەزىلەتلىرىدىن بىرى.

(5) سۇلتان سەئىدخان قوشۇننىڭ جەڭگىۋار سەپ شەكلىگە تولمۇ ئېتىبار بېرەتتى. ئۇ قوشۇننى ئوڭ قول قوشۇن، سول قول قوشۇن، قەلب قوشۇن (ئوتتۇرا قوشۇن) ئارقا سەپ قوشۇن شەكلىدە سەپكە تەرتىپلىك مۇھىملىقىنى

① مەسرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

ئالاھىدە تەكىتلەيتتى. بۇ دەل سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدىكى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۇنتىزىم قوشۇنىنىڭ سەپ تۈزۈلۈشى ئىدى. بۇ تۈزۈلمە سۇلتان سەئىدخاندىن ئىلگىرىكى قاراخانلار سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنىڭ سەپ تۈزۈلمىسى ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. شۇڭا، سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 920 - يىلى (1514 - 1515) مۇشۇنداق تەكتىكىنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ 4700 كىشىلىك ھەربىي قوشۇنى بىلەن ئابىبەكرى مىرزىنىڭ قەشقەردە يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانىدى.

ئۈچىنچى باب

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ۋە يەكەن -
سەئىدىيە خانلىقى

1 - بۆلۈم ئابدۇرېشىتخان

ئابدۇرېشىت بىن سەئىدخان ھىجرىيە 915 - يىلى (1509 - 1510) تاشكەنتتە دۇنياغا كەلدى. ئۇ ئۈچ يېشىغا ئاتىسى ھەبىبە سۇلتاننىڭ تەربىيىسىدە بولغاندىن كېيىن، ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان ئەمىر ھورى بارلاسىنى ئابدۇرېشىتخان ئۈچۈن «ئاتالىق» قا تەيىنلىدى. ئەمىر ھورى بارلاسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئەلى مىراخور بارلاسىنى ئابدۇرېشىتخانغا «ئاتالىق» قا تەيىنلىدى. ئابدۇرېشىتخان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوردا سەدەر سۇدۇرى (باش يارغۇچىسى) بولغان مەھمۇد شىرازىدىن بىرقانچە يىل ئەرەب، پارىس ۋە ئۇيغۇر تىللىرىنى ئۆگەندى. مۇشۇنداق دانىشمەن سەردارلار ھۇزۇرىدا ئىلىم تەھسىل قىلدى. شۇنداقلا سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى داڭلىق ھەربىي ئالىم ئەلى مىراخور بارلاسى ۋە ئاتاقلىق سىياسىئون ۋە ھەربىي قوماندان، تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگانى قاتارلىق كىشىلەردىن ھەربىي ماھارەت تەربىيىسىنى ئالدى. شۇڭا،

ئابدۇرېشىتخان ئۆز دەۋرىدە تەڭتۇشلىرى ئىچىدە «قاۋۇللۇقى،
جاسارەتلىكلىكى، تىلىنىڭ پاساھەتلىكى، سۆھبەتكە ماھىرلىقى»
بىلەن، قەلەمدىمۇ، ئەلەمدىمۇ ئەتراپلىق يېتىلگەن ئالىيچا-
ئاب پەزىلەتلىرى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

ئابدۇرېشىتخان ھەرىيى ئىلمىدە ئاتىسى سەئىدخانغا
ئوخشاش ھەممىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. ئۇ «قەھرىمانلىق
ئورمىنىدا شىرغا يول بەرمەيدىغان يولۋاس، جاسارەت دېڭىزىدا
ئەجدىھا يەيدىغان لەھەڭ ئىدى.»، «ئۇنىڭ شېرىن سۆزلۈكلۈكى
سۆھبەت دېڭىزىدا يېپگانە ئىدى.» موللاموسا سايىرا مى قاتارلىق
شاھ مەھمۇد جۇرراس ۋە موللاموسا سايىرامى قاتارلىق
تارىخچىلار: «ئابدۇرېشىتخان ئالىم، شائىر ئىدى، ئۇ پارىسى،
ئۇيغۇر تىللىرىدا شېئىرنى ياخشى يازاتتى، مۇزىكا ئىلمىدە
بىدساغۇدىسىپىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان مۇزىكا ئۇستازى ئىدى.
ئۇ ئىشرەت ئەنگىز، دېگەن مۇقامنى ئىجاد قىلغانىدى. 12
مۇقام، 24 شۆئىيىنىسىنى ياخشى بىلەتتى، ئۇ سازلاردىن دۇتار،
ساتار، قالدۇن، راۋاب، ئود، غىجەك قاتارلىق سازلارنى ياخشى
چالاتتى.» دەپ تەرىپلەشكە ئىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ھامىيىسى،
مۇتەپەككۇر، داڭلىق شائىر، مۇزىكانت بولغانلىقتىن ئۆزىنىڭ
كۈچ - ئىقتىدارىنى پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش
قۇچۇن سەرپ قىلدى.

ئۇ مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«زاھىدى خۇدبىن بىن بەر زاھىرى رەسۋايى ما،
مەنزىلى سۇلتان ئىشقىشت ئىن دىلى شەيدايى ما.
دەر تەرتقى ئىشقى لافى پاكى بازى مەزەنم،
گەرچە مەست ئەزبادە ئالۇدە زسەر تا پايى ما.»

X X X

ئىسەيالا ئىن نامەزا بادەستانى ما بەنۇرە
 ھالى دىلرا تاكۈنەد مەئلۇمى ئەز ئىنشاينى ما
 زاھىد ئەز خىلۋەت گەرىفتە جا بىدىگەر گۇشەئى
 غەيرى كۆيى يار نەبۇۋەد مەنزىلۇ مەئۋايى ما
 ئى رەشىدى بەردەرى شاھى ئەزەل رەھ يافتىم
 شۇكرى لىللا شەھ كۈنۇن فىردەۋسى ئەئلا جاپى ما. ①

ھەق يولىدا جان چېكىپ، بىر جۇستىجۇيى قىلمايم،
 تەۋبە سۇيىدىن تېنىمنى شۇستى شۇيى قىلمايم.
 ۋەھ، نۇچوك مەقبۇل بولغاي بۇ نەمازىم كىم مېنىڭ
 چۈنكى جۇناپى جىگەر بىرلە ھۇزۇيى قىلمايم،
 ئۆتتى ئۆمرۈم دۇنيانىڭ مەسلەھەتىدىن، ۋادەرىخ!
 ئاخىرەت ئەسبابىدىن بىر تار مويى قىلمايم.
 كېچەلەر خەستە كۆڭۈل غەمكىن ئۆلۈم قورقۇنچىدىن،
 كۆز ياشىم بىرلە يۈزۈمگە ئابرويى قىلمايم.

① ئەي ئۆزىنىلا كۆرىدىغان زاھىد، بىزنىڭ رەسۋا كۆرۈنۈشىمىزنىلا
 بىزنىڭ بۇ شەيدا كۆڭلىمىز، ئىشقى سۇلتانىنىڭ مەنزىلىدۇر.
 بىز ئىشقىنىڭ يولىدا پاكىز ئويناش لايىقى ئۈرۈمىز،
 ئەگەر باشتىن ئاياغ شاراب بىلەن بۇلغانغان بولساقمۇ،
 ئى ساپا شامىلى بۇ نامەنى دوستلىرىمىزغا ئېلىپ بارىمىز،
 تاكى بىزنىڭ بۇ يازغانلىرىمىزدىن كۆڭلىمىزنىڭ ھالىنى بىلىپ
 قالسۇن.

زاھىد خىلۋەتتىن بىز بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپتۇ.
 ئەمما بىزنىڭ مەنزىل ۋە تۇراز جايىمىز بارنىڭ كويىدىن باشقا
 چاي ئەمەس.
 ئەي رەشىدى ئەزەل پادىشاھى (خۇدا) دەرگاھىغا يول تاپتۇق.
 خۇداغا شۈكرەكى ئالىي جەننەت بىزنىڭ جايىمىز بولغاي.

ئەي رەشىدى، سەن ئۆزۈڭنى بەھۇدە ئاشىق دېمە،
ئىشقىنىڭ مەيدانىدا بىر ھاي - ھۇيى قىلما دېم.

x x x

«ئەي پەيك سەبا، مېنىڭ پەيامم يەتكۈر،
يارىمغە نىياز ئىلە سەلامم يەتكۈر.
گەر سۇبھى ۋە گەر شام قاشىغە يەتسەڭ،
ئەلۋەتتە دۇئاىيى سۇبھى - شامم يەتكۈر.»

x x x

«مەھبۇب ئەگەر كۆڭۈل قەبۇلى بولسە،
شېرىن ھەرەكەت خۇش ئۇسۇلى بولسە.
جان ئوتراسىدا ئانىڭكى يولى بولسە،
ئەي ئەيىب ئانىڭ ئەسلىسى لۇلى بولسە.»

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىلىم - پەن ساھەسىدىكىلەرنىڭ
ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئەركىن
مۇنازىرىسىنى قوللايتتى. ئۇلارنىڭ ئىلىمى مۇنازىرىلىرىگە
شەخسەن ئۆزى قاتنىشىپ، ئاڭلاپ ئىلىم - پەن يېڭىلىقلىرىدىن
خەۋەردار بولۇپ تۇراتتى. نەتىجە كۆرسەتكەن ئالىملارنىڭ
ئىلىمى ئەمگەكلىرىنى يۇقىرى باھالاپ، مۇكاپاتلاپ، ئۇلارنى
تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە ماددىي جەھەتتىن
رىغبەتلەندۈرگەنىدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئاتاقلىق ئەدىب
ئاياز بەك قۇشچىنىڭ مول ئىجادىي ئەمگىكىنى مۇكاپاتلاش
ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئاتمىش ساغداق كىشىنى يەر، سۈيى بىلەن مۇكاپات

قىلىنىپ بەردى.» ① بۇ ئىش ئىلىم - پەن ساھەسىدىكى
لەرگە زور تەسىر كۆرسەتتى. خۇددى سۇلتان سەئىدخان
دەۋرىدىكىدەكلا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى شەھەرلىرىدىن
بولغان يەكەن بىلەن قەشقەر ئالىملار، شائىرلار توپلانغان
مەشھۇر شەھەرلەردىن بولۇپ قالدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىلىم، مەرىپەتكە كەڭ يول ئېچىش
ئۈچۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەن
شەھىرىدە ۋە قەشقەر شەھىرىدە كۆلىمى ئىنتايىن كەڭ،
ھەشلىمە تىلىك بولغان، پۈتۈن قۇرۇلۇشى خىش، ھەر خىل
كاھىشلار بىلەن سېلىنغان. ئۇيغۇر ئويمانچىلىق تېخنىكىسى
بىلەن بېزەلگەن «رەشىدىيە مەدرىسى» قاتارلىق خانىلىق
بۇيىچە ئەڭ چوڭ مەدرىسىلەرنى سالدۇردى. رەشىدىيە مەدرىسىنىڭ
360 ھۇجرىسى، ئىككى قەۋەتلىك بىر مۇنچىلىرى بار ئىدى،
ئۇنىڭدىن باشقا يەكەندىكى «يېشىل مەدرىس»، قەشقەردە
خانلىق مەدرىسى، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق شەھەرلەردە چوڭ
مەدرىسىلەرنى سالدۇردى. بۇ مەدرىسىلەردە ئاتاقلىق ئالىملار
مۇددەرىسلىك قىلدى. شۇڭا، يەكەن بىلەن قەشقەر شەھىرى
كىشىلەر تەرىپىدىن «سانى بۇخارا» (2 - بۇخارا)
دەپ ئاتالغانىدى.

بۇ مەدرىسىلەردە XIII ئەسىردە ئۆتكەن شەيخ سەئىدىنىڭ
«گۈلىستان» دېگەن ئەسىرى، ئۇيغۇر شائىرى سەككاكىنىڭ
(1393 - 1449) «غەزەلىلەر» دېگەن شېئىر دىۋانى،
لوتقى (1366 - 1465) نىڭ «گۈل ۋە نوۋرۇز» نامىلىق
داستانى، مەۋلانە ئابدۇراخمان جامىنىنىڭ (مىلادىي 1492 -
يىلى ۋاپات بولغان) پارس تىلىدىكى مەشھۇر ئەسەرلىرى،
ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئەلىشىر ناۋائى (مىلادىي 1441 - 1501 -

① شاھ مەھمۇد چۇرراس؛ «تارىخى رەشىدى - زەيتىلى»، ئۇيغۇرچە
نەشرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.

يىللىرى) نىڭ ئەسەرلىرى دەرسلىك قىلىناتتى. بۇ مەدرىسلىرىدە يەنە قەرەبىچە، پارسچە نەھىۋى (گرامماتىكا)، «پىقىمە» (ئىسلام شەرىئەت دىنى)، «ئۇسۇل پىقىمە» (ئىسلام شەرىئەت ئاساسلىرىنىڭ پەلسەپىسى ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھەدىس، سۆزلىرى، قۇرئان كەرىم تەپسىرى)، ئىدەپىيات، پەلسەپە ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈلەتتى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىكى ئۇلۇغ تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان قەشقەرى (1500 — 1551) تەرىپىدىن پارس تىلىدا يېزىلغان «تارىخى رەشىدى» (مىلادى 1545 - يىلى) ناملىق ئىككى تومىلۇق ئەسىرى ۋە «جاھاننامە» (ئەدەبىي تەخەللۇسى — ئاياز شىكەستە) ناملىق ئەسەرلىرى ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىن بىزگە يېتىپ كەلگەن ئىكەن. بىرىك ئەسەرلەر ھېسابلىنىدۇ. «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەر تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ دەسلەپكى دەۋرى (1329 — 1330) دىن تاكى ئابدۇرېشىتخان دەۋرىگىچە (1545 — 1546) بولغان ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق دەۋرنى چوڭقۇر بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

(۱) مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرىسى، خانىش ئاماننىساخان (ئەدەبىي تەخەللۇسى نەفسە) يازغان «ئەخلاق جەمىلە» ناملىق دىداكتىك ئەسەر، «شۇرۇلقۇلۇپ» (قەلىبە كېڭىشى) دېگەن ئىستىتىك ئەسەر شۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە نۇرغۇن پارسچە، ئەرەبچە، تىببىي ئەسەرلەر ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. سۇلتان ئىلىنىڭ پارس تىلىدا يازغان «دەستۇرئىلاج» (داۋالاش يوللىرى) ناملىق ئىككى توملۇق ئەسىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ دەلىلى.

ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت گۈلزارىدىكى ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان كۆرۈنەرلىك تۆھپىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا قامۇسى بولغان 12 مۇقامىي رەتلەشتە ئىپادىلىنىدۇ. مەشھۇر مۇقامشۇناس مەۋلانا يۈسۈپ قەدىرخان، شائىرە ئاماننىساخان قاتارلىق مۇقامشۇناسلار سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، خەلق ئىچىدىكى مەشھۇر مۇقامشۇناسلار ۋە سازەندىلەرنى تەشكىللەپ ئۇيغۇر مۇقام داستانلىرى، مەشرەپلىرىنى بىر قېتىم رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇپ چىقتى، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئۇلۇغ نامايەندە ئىدى. 12 مۇقام ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي بەدىئىي مىراسى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىسى. ئۇ ھەقىقىي مەنىسى بىلەن پۈتكۈل ئۇيغۇرلار ھاياتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى مۇپەسسىل ھالدا مۇزىكىلىق تىل بىلەن ئىپادە قىلغان چوڭ ھەجىمىدىكى بەدىئىي قامۇس بولغانلىقتىن ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان زور تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

2 - بۆلۈم ئابدۇرېشىتخاننىڭ تەختتە ئولتۇرۇشى

سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخاننى ھىجرىيە 928 - يىلى (مىلادى 1521 - 1522 - يىللىرى)، يەتتەسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ يەتتەسۇ رايونىغا كېلىپلا چىگرا رايون خىزمەتلىرىنى تەرتىپكە سالدى. ھىجرىيە 930 - يىلى (1523 - 1524)، سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرېشىتخاننى ئۆز ئورنىدا نائىب خان قىلىپ، مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىلەن بەدەخشانغا ھەربىي

يۈرۈش قىلدى. ئابدۇرېشىتخان بۇ ۋەزىپىنى ناھايىتى ئۈنۈملۈك ئورۇنداپ سەئىدىيە ئوردىسىدا سەئىدخاندىن كېيىن تۇردىغان ئوزۇنبا سارخان بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئىمىن خوجا، مىرزا ئەلى تاغايىلار ئاقسۇدا ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئوردا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئابدۇرېشىتخاننى ئاقسۇغا ئىسياننى باستۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئىمىن خوجىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىغا قارشى قوزغىغان ئىسياننى قىستما ۋاقىت ئىچىدە باستۇرۇپ، مەسلىنى ھەل قىلدى.

ئاقسۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى ۋە شەرقىي قىسمى ئىدىكى رايونلارغا ئۆتىدىغان يول ئېغىزىغا جايلاشقان، بىر مۇھىم قورغانىدى.

ئاقسۇنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئەنە شۇنداق مۇھىم بولغاچقا، قەدىمدىن تارتىپ بۇ جاي ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان ئورۇن بولۇپ كەلگەنىدى. كىم ئاقسۇنى قولدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرالمىسا، جەنۇبىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئۈنۈم-لۈك ئىشقا ئاشۇرالايتتى. ئاقسۇنى ئىشەنچلىك ئادەمنىڭ قولىغا تۇتقۇزمىغاندا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولمايتتى. شۇڭا سەئىدىيە ئوردىسى مۇشۇ ستراتېگىيىلىك ئېھتىياجنى نەزەردە تۇتۇپ، ئابدۇرېشىتخاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. ئابدۇرېشىتخان تاكى سۇلتان سەئىدخان ھىجرىيە 939 - يىلى (1532 - 1533) ۋاپات بولغانغا قەدەر، ئاقسۇدا ۋالىي بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئۈنۈملۈك باشقۇردى.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇندىن بېرە پۇرسەت كۈتۈپ تۇرغان قارانىيەت پىتىنخۇرلار جىددىي ھەرىكەت قىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش ئۈچۈن سۇپقەست پىلانلاشتا كىرىشتى.

ئەسەتخور مىرزا ئەلى تاغايى «شەيتانلار ئانىسى» خوجا شاھ مۇھەممەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ يالغان سۆزلەر بىلەن قۇراشتۇرۇلغان «خان ۋەسىيىتى» دېگەن بىر ئويدۇرمىنى ياساپ چىقتى، ساختا «خان ۋەسىيىتى» دە: «مەن تىبەتكە بېرىپ غازات قىلىش ئويىدا ئەمەس ئىدىم. تىبەتكە غازاتقا بېرىشنى ماڭا سەئىد مۇھەممەت مىرزا بىلەن مىرزا ھەيدەرلەر سايە قىلدى. مېنىڭ ھاياتىمنى يامان ئەھۋالغا كەلتۈرۈپ قويغۇچىلار دەل شۇلار، پەرزەنتىم ئابدۇرېشىتتىن ئەگەر ئۇلارنى ئۆلتۈردىمىسە ھەرگىز رازى ئەمەسمەن. ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش مېنىڭ قىساسىمدۇر، بۇلارلا بولىدىكەن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سەلتەنتى ساڭا مۇيەسسەر بولمايدۇ» دېيىلگەنىدى. ①

خانلىق ئوردىسىدىكى بارلىق مۆتىۋەر ئەربابلار، ئۆلىما، ئالىم، ئەمىر - سەركەردىلەر ھەممە بىردەك ئابدۇرېشىتخاننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ، ھازىلىق تەييارلىقىدا ئىدى، ئۇلار «ئابدۇرېشىت خاننىڭ كېلىش ۋاقتى يېقىنلاشتى، بۇ كۈن قۇربان ھېيت ئاينىڭ چىقىش ئايىغى بولۇپ قالغانلىقتىن دەل يىل ئاينىڭ چىقىش كۈنى - چارشەنبە ئىكەن. بۇ كۈندە ئۇلۇغلارنىڭ چۈشۈشى ياخشى ئەمەس، شۇڭا ئابدۇرېشىتخاننىڭ بىر كېچە شەھەر ھودۇدىدا توختاپ ئەتە ھوشۇر ئاينىڭ بېشى - پەيشەنبە - ھىجرىيە 940 - يىلى (1533 - 1534) نىڭ باشلىنىشىدا شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلسا، ئابدۇرېشىتخان دەل مۇشۇ كۈندە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغىنى ياخشى» دېيىشتى. ئەمما، مىرزا ئەلى تاغايى مەخپىي ھالدا ئابدۇرېشىتخان يېنىغا بېرىپ «خاننىڭ تۈز ھەققى گەدىنىمدە بولغانلىقتىن ئۆزلىرىگە شۇنى دېيەك چىمەنكى، سەئىد مۇھەممەت مىرزا، دىۋان مەھكىمىسىدىكى ئەمىرلەر ۋەدىگە خىلاپلىق قىلىپ جانابلىرى بارغان ھامان

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمىسى.

ئاتىلىرى يېنىدىن جاي بېرىپ خانلىقنى تىبەتتە بولغان ئىس
كەندەر (سەئىدخاننىڭ كىچىك ئوغلى) غا بەرمەكچى بولۇپ ۋاقىتنى
قەستەنگە سوزدى. بىزلەردىن بۇ خۇسۇسىدا ئەھد ئالدى» دېگەنگە
ئوخشاش بىرقانچە يالغانلارنى توقۇپ، ئابدۇرېشىتخاننى ئىشەن-
دۈردى. ئابدۇرېشىتخان قاتتىق شەزەپكە كېلىپ، ھىجرىيە 940 -
يىلى (1533 - 1534) ھوشۇر ئېيىنىڭ (1 - ئاينىڭ) بىرىنچى
پەيشەنبە كۈنى ئاتىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ مازىرىغا كەلدى.
بۇ چاغدا سەئىد مۇھەممەت مىرزا ماتەم لىباسىنى كىيگەن
ھالدا بېشىغا قارا سەللە يۆگەپ، ياقىلىرىنى يىرتىپ مەرھۇم
خاننىڭ ياتقان جايى يېنىدا خەتمە - قۇرئان قىلىپ
ئولتۇرغانىدى.

ئابدۇرېشىتخان ئاتلىق ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كەلگەندە
سەئىد مۇھەممەت مىرزا قارىلىقنى گەدىنىگە تاشلىغان ھالدا
يىغلاپ پەرياد كۆتۈرۈپ چىقىپ ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئالدىغا
يىقىلدى. دەل شۇ چاغدا ئابدۇرېشىتخان: «تۇتۇڭلار بۇ ناكەس-
نى» دەپ بۇيرۇدى ۋە دەرھال ئۆلۈمگە بۇيرۇپ بېشىنى
تېنىدىن جۇدا قىلدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزا سۇلتان يۇنۇس-
خان، سۇلتان ئەھمەتخان، سۇلتان سەئىدخانلاردىن ئىبارەت
ئۈچ ئەۋلاد خان دەۋرىدە ئىنتايىن زور خىزمەت كۆرسەتكەن
مۇھىم دۆلەت ئەربابى ئىدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزا بىلەن
قەتل قىلىنغانلار ئارىسىدا ئېلى سەئىد كوكىلداش دېگەن
ئاتاقلىق زاتمۇ بار ئىدى.

ئابدۇرېشىتخان بۇ ئىككى مۇھىم ئەربابنىڭ كالىسىنى
ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاتتىن چۈشۈپ ئاتىسى سۇلتان
سەئىدخاننىڭ تۇپراق بېشىغا باردى. ھەرەمگە كىرىپ ھازىر
مۇراسىمنى ئۆتىدى، ئاتىسىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاب قىلدى.
كەتسى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەممە چوڭ مۇھىم ئەرباب
بايلىرى، ئەمىر، سەركەردە، قوماندانلىرى يىغىلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ

قائىدىسى بويىچە كېڭەش (قۇرۇلتاي) ئۆتكۈزۈپ، ۋەلىمىھەد ئابدۇرېشىمتخاننى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى دەپ ئېلان قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىمتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەندە خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. سۇلتان ئابدۇرېشىمتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئارقىدىنلا قاتتىق قۇللۇق سىياسەت قوللىنىپ «ئاسسىلارنى تازىلاش» دېگەن نام بىلەن سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ يارلىق مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ ئورنىغا پېتىنخور ۋە چېقىمچى، «شەيتانلارنىڭ ئانىسى» - مىرزا ئەلى تاغايىنى قەشقەرگە ۋالىي قىلىپ بەلگىلىدى. تۇرپاننىڭ ۋالىيلىقى مەنسۇرخانىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئاۋۋالقى تەۋەلىكتە بولۇۋەردى. تىبەتكە ئىسكەندەر سۇلتاننى (ئابدۇرېشىمتخاننىڭ ئىنىسى) يارلىق بىلەن ۋالىي قىلىپ بېكىتتى. مىرزا ھەيدەر كوراگاننى يارلىق بىلەن تىبەتتە تۇرۇشلۇق سەئىدىيە قوشۇنىلىرىنىڭ قوماندانلىقىدىن ئېلىپ تاشلىدى. تىبەتتىكى ئەسكەرلەرگە ئائىلىسىگە قايتىشقا رۇخسەت بېرىپ تىبەتكە ھەسەن دىۋانپېگى باشچىلىقىدا يېڭى قوشۇن ئەۋەتتى.

مىرزا ئەلى تاغايى ئەمىر قەشقەرگە بېرىپلا سەئىد مۇھەممەت مىرزىنىڭ بالىلىرىدىن ھۈسەيىن مەنسۇر بىن مۇھەممەت مىرزىنى، سۇلتان ئابابەكرىنىڭ ئوغلى مۇھەممەت مىرزا ۋە سەئىد مۇھەممەدتلەرنى ئەڭ ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىمتخان ئاتىسى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەۋلادلىرىنى مىرزا ئەلى تاغايىنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرۈپ تۈگەتتى. ھەتتا، سۇلتان سەئىدخاننىڭ خوتۇنى زەينەپ خانىمنى ئۇنىڭ تاغا ۋە ھامىلىرى بىلەن قوشۇپ سەئىدىيە خانلىقىدىن بەدەخشان ۋە باشقا جايلارغا سۈرگۈن قىلدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىمتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسىم

مىغا يوشۇرۇنغان سۇيىقەستچىلەرنىڭ تۆھمەتلىرىگە ئىشىنىپ كېتىپ، ھەق - ناھەقنى ئايرىماي نۇرغۇن ياخشى ئادەملەرگە ئوۋال قىلدى. يامان ئادەملەرنى بىر مەزگىل ئەتمۈرلەيدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىد مۇھەممەت مىرزا قاتارلىق لارنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدىكى ئىقتىدارلىق ئەمىر - سەركەردىلەر سۇلتان ئابدۇرېشىتخانغا بولغان ئىخلاسىدىن قايتىپ ئۆزىنى چەتكە ئېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بىر مەھەل خاتىرجەم سىزلىك ۋەزىيىتى كېلىپ چىقتى. دەل مۇشۇ چاغدا، پىتىنخور سۇيىقەستچىلەرنىڭ باشلىقى مىرزا ئەلى تاغاي ئۆزىنىڭ جىنايىتى ھەرىكەتلىرىدىن قورقۇپ يوشۇرۇن ھالدا قارا تېكىن ئەتراپلىرىغا قاچتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخانمۇ ئۆزىنىڭ قىلغانلىرىغا پۇشايمان قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مىرزا ھەيدەر كوراكانىغا ئەۋەتكەن بىر مەكتۇپىدە «خاتالىققا پۇشايمان قىلغانلىقىنى ئېيتتى» ①. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان خاتالىقىنى تونۇغاندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئەسلىدە ئەندىشە ئىچىدە قالغان ياخشى نىيەتلىك دۆلەت ئەربابلىرى، ئەمىر - سەركەردىلەر، ئالىم، ئەدەبىلەر يىڭىباشتىن ئىخلاس بىلەن ئابدۇرېشىتخان ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. شۇنداق بىلەن سەئىدىيە خانلىقىدا يىڭىباشتىن خاتىرىيە مەلىك ئورنىتىلدى. سەئىدىيە خانلىقىدا ۋەزىيەت ياخشىلانغاندىن كېيىن، ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئىشلىرى توغرا تەرەپكە قازاپ يۈزلەندى ۋە مۇستەھكەملەندى. سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق جايلاردا سۇلتان سەئىدخان ۋاقتىدىكىدەك تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ئورنىتىلدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان ھۆكۈمە-

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخ رەشىدى» قوليازما.

رانلىق قىلغان دەۋردىكىدەك، غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكىگە كەلگەن ۋەزىيىتىنى قوغدىدى ۋە مۇستەھكەملىدى.

سۇلتان سەئىدخاننىڭ ۋاپات بولغانلىقى خەۋىرىنى ئاڭلىغان خان تۇرپان ھۆكۈمدارى مەنسۇرخان ھىجرىيە 940 - يىلى (1533 - 1534) ئەتىيازدا، چالغى (قاراشەھەر) دىن نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئاقسۇغا يۈرۈش قىلدى. ئاقسۇدا مەنسۇرخان بىلەن شىددەتلىك سوقۇش قىلىپ مەنسۇرخاننى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. مەنسۇرخان چالغى (قاراشەھەر) قا چېكىندى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان بۇ قېتىمقى جەڭدە غالىب بولۇپ يەكەنگە قايتتى.

ھىجرىيە 943 - يىلى (1536 - 1537)، مەنسۇرخان ئاقسۇغا ئىككىنچى قېتىم يەنە ھۇجۇم قىلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مەنسۇرخاننىڭ ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمىنى يەنىلا مەغلۇپ قىلدى ۋە چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپنى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. يەتتىسۇدىكى موغۇللار سەئىدىيە خانلىقىغا قىسقا ۋاقىت تەۋە بولغان بولسىمۇ، ئەمما، باشقا مىللەتلەر ھەمىشە قەشقەر ۋە تاشكەنت دائىرىسىدىكى يەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مۇشۇ ئورتاق دۈشمەنگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ماۋارا ئۈننەھردىكى ئۆزبېكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ①

«ھىجرىيە 944 - يىلى (1537 - 1538)، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قازاقلارنى زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. مۇشۇ جەڭدە تاھىرخاننىڭ ئۇكىسى، قازاقلار خانى تۇغۇم ئۆزىنىڭ 37 سۇلتانى بىلەن ھالاک بولدى» ② سۇلتان ئابدۇرېشىتخان قازاقلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، يەتتىسۇ ئۆلكىسىنى

①② ئاكادېمىك بارتولىد يازغان: «يەتتىسۇ تارىخىدىن ئوچىرلار» دېگەن ئەسەرگە قارالسۇن.

ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپنى ئاقسۇدىن يەتتە سۇغا ۋالىي قىلىپ يۆتكىدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈن لۈكىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەش، مەركىزىي ھاكىمىيەت سەئىدىيە ئوردىسىنىڭ نوپۇزىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، چېگرا رايونىنى قوغداش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال موغۇللار ۋە ئۆزبېكلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاقىنى داۋاملاشتۇردى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ھىجرىيە 951 - يىلى (1544 - 1545) ئىسسىق كۆل ياقىسىدا تاشكەنت خانى نورۇز ئەخمەت (بۇراقخان) بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ بۇ قېتىمقى سۆھبەتتە، ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەندى، ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا چارۋىچىلىق قىلىپ كەلگەن قازاق، قىرغىز قوۋملىرى يەتتەسۇدىكى ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئۇزاققا قالماي ئاقسۇ رايونىغا يەنە ھۇجۇم قىلدى. ئابدۇلېتىپخان قازاق، قىرغىز قوۋملىرىنىڭ ھۇجۇمىغا قاقشات قۇچ زەربە بېرىش ئۈچۈن، قايتۇرما ھۇجۇم قوزغىدى. بىراق، «بۇ قېتىمقى جەڭدە ئابدۇلېتىپخان ئۆزىنىڭ ئەمىر - سەركەردىلىرى بىلەن قازاق، قىرغىزلار خانى ھەقنەزەر خاننىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. ھەقنەزەر خان ئابدۇلېتىپخاننى ئەمىرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈردى». ھەقنەزەر خاننىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مىڭ سۇلالىسى بىلەن قۇرۇقلۇق ئارقىلىق بولىدىغان سودىسىغا تەھدىت بولۇپ قالدى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان بۇ تەھدىتنى يوقىتىش ئۈچۈن، يەكەن، قەشقەردىن قوشۇن باشلاپ، قىرغىزلار ئۈستىگە جازا يۈرۈش قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە، سەئىدىيە قوشۇنلىرى ھەقنەزەرنىڭ 60 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ھەقنەزەرنى

ئى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. يەتتەسۇدا ئەمىنلىك ئورنىتىلغان
دىن كېيىن، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان يەكەنگە قايتتى.
«سۇلتان ئابدۇرېشىتخان مىرئەنۋەر، موللامەھمۇد قاتارلىق
ئەتىيانلىرى بىلەن بىللە ھىجرىيە 977 - يىلى (1569 - 1570)
2 - قېتىم خوتەن رايونىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن بارغاندا،
خوتەننىڭ جامە يېزىسىدا 56 يېشىدا تۇيۇقسىز ۋاپات بولدى»^①.
سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئاتىسى سۇلتان سەئىدخان دەپنە
قىلىنغان يەكەن ئالتۇنلۇق مازىرىغا دەپنە قىلىندى.

3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمى يىتىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلەر

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇ-
رېشىتخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكېرىم بىن ئابدۇرېشىتخان
ھىجرىيە 977 - يىلى (1569 - 1570) يازدا سەئىدىيە خان-
لىقىنىڭ مەركىزىي يەكەندە تەختتە ئولتۇردى.
سۇلتان ئابدۇكېرىم خان سەئىدىيە خانلىقىغا ئۈنۈملۈك
ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈچۈن، جايلارغا ئۆز ئىسلىرىنى ھۆكۈم-
دار قىلىپ تەيىنلىدى: قەشقەرگە ئىبراھىم سۇلتانى (سۇلتان
ئابدۇرېشىتخاننىڭ 3 - ئوغلى، تارىختا «سوپى سۇلتان» دەپمۇ
ئاتالغان) ھۆكۈمدار قىلدى؛ يېڭىسارغا مۇھەممەت خان (ئابدۇ-
رېشىتخاننىڭ 5 - ئوغلى) نى ھاكىم قىلدى. خوتەنگە ئەبۇ-
سەئىدخان (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 6 - ئوغلى) نى ھاكىم قىلدى.
نۇرپانغا ئابدۇرېھىم خان (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 11 - ئوغلى)
نى ھاكىم قىلدى. ئاقسۇ ئۈچتۇرپانغا مۇھەممەت باقى سۇل-

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

تائىنى (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 8 - ئوغلى) ھاكىم قىلدى.
ئابدۇكېرىمخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دا-
ئىرىسىدىكى جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالغاندىن
كېيىن، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەممە
ئەسكىرىي قوشۇن ۋە ئىقتىساد باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئوردىغا
مەركەزلەشتۈرۈپ، مۇنارخىيلىك ھوقۇقىنى كۈچەيتتى.
ئابدۇكېرىمخان سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش
ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، دۆلەتنى قانۇن -
تۈزۈم بىلەن ئىدارە قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، بىر قاتار ئىسلاھات
لارنى يولغا قويدى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇھىم بىر تەدبىر ھاكى-
مىيەت بىلەن دىننى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىش ئىدى. ئۇ
بۇ تەدبىرنى بىر قاتار قانۇن - تۈزۈملەر بىلەن
مۇستەھكەملىدى.

ئۆشەر - زاكاتنى مائارىپ ئىشلىرىغا سەرپ قىلىش
ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە قوللىنىلغان يەنە بىر مۇھىم ئىسلاھات
تەدبىرى ئىدى. مۇشۇنداق ئىسلاھاتنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا،
ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە بىر تۈركۈم ئالىملار، تەپسىرچىلار،
شائىرلار، تارىخشۇناسلار، قانۇنشۇناسلار يېتىشىپ چىقتى.
تارىخشۇناس مۇھەممەد نىياز يەكەندى، موللا ئالىم يەكەندى،
موللا ئابدۇللا قازى، موللا ئارپ، مەۋلانا فانامى، مەۋلانە
شاھ مۇھەممەت بايداۋى يەكەندى، شائىر مرزا، شائىر خوجا
موللا ئابىت، دىنشۇناس باباخوجا ئاخۇند، ئابدۇۋايىت قازى،
موللا ئابدۇراخمان يەكەندى، موللا سايم يەكەندى، موللا
شۈكۈر يەكەندى، راخمان سۈفى يەكەندى، موللا ئابدۇلمىجىت
قەشقەرى قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى. ① دەل مۇشۇ مەز-
گىلدە خوجا ئىسھاق سەمەر قەندىدىن قەشقەرگە كەلدى.

① مىرخالدىن كاتىپ قازى ساھ كۈچەك يەكەندى: «مىرات
نامە» قوليازما.

خوجا ئىسھاق ھىجرىيە 936 - يىلى (1529 - 1530) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان قەلئەسىنىڭ «دەھىبىدە» (يەتتە سۆڭەك مەنىسىدە) دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلدى. «ئۇ نەخشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ ئىچىدىكى خوجىلارنىڭ قارا تاق پە»، سۆلۈكىگە ئاساس سالغۇچى» ① ئىدى. ئۇ سەمەرقەنددە ئىلىم تەھسىل قىلىپ پارسچە، ئەرەبچە تىل - يېزىقىنى بىلىگەندىن تاشقىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىش ۋە ئوقۇشنى بىلەتتى. ئۇ ئافغانىستان، ئىران قاتارلىق جايلارغا بارغان ئۆمرىدە 64 خەلىپە (ئىز باسار) يېتىشتۈرگەنىدى.

خوجا ئىسھاق قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تەزىنە تەتقىقە ئىشلىرىنى كەڭ كۆلەمدە تارقىتىپ كىشىلەر خوجا ئىسھاقنى ئۆزلىرىگە بەخت كەلتۈرىدىغان «ئەۋلىيا»، «پىر» بىلىپ، ئۇنى مۇقەددەس ئورۇنغا كۆتۈردى. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەنگە بېرىپ ئابدۇكېرىمخان بىلەن ئۇچرىشىپ خانغا ئۆزىنىڭ تەرىققەت ئۇستازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئابدۇكېرىمخان گەرچە دىن بىلەن ھاكىمىيەتنى ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما ئىسھاق خوجىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى ئابرويىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقىغا ۋە ئۇنىڭ دىنىي بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا قاراپ ئۇنى ئۆزىگە «ئۇستاز» تۇتتى. ئابدۇكېرىمخان دىنشۇناس، تەقۋادار بولغانلىقى ئۈچۈن خوجا ئىسھاقنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنىڭ تەسىرىدىن خالىي بولالمىدى، ئەلۋەتتە.

خوجىلار ھەرقايسى ئۆز مەسلىكىنى تارقىتىپ، ئۆزىگە نۇرغۇن مۇرىتلارنى توپلىدى. مۇرىتلار خوجا مۇھەممەد ئىمىن، خوجا ئىسھاققا بولغان سادىقلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، يەر - زېمىنلىرىنى ئۇلار نامىغا ۋەخىپە قىلدى.

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قوليازما.

«يەكەندە» قارا تاقىيە، لىق خوجىلارنىڭ، قەشقەردە «ئاق تاقىيە» لىق خوجىلارنىڭ تېرىلغۇ مەيدانلىرى بار ئىدى». ① خوجىلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئورنىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، سىياسىي جەھەتتىكى ئىمتىيازلىرىمۇ بارغانسېرى ئاشتى، ئاخىر بېرىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەردەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قول سالدىغان دەرىجىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپى بىلەن تەرىقەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا يەنى خوجىلار بىلەن سەئىدىيە خانلىقى ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىم كەسكىن كۈرەش ئوتتۇرىغا كېلىپ چىقتى. خوجىلار سۈننىي مەزھىپىدىكىلەرنى «كاپىرلار» دەپ ھاقارەت لەشتى ۋە ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ھىمايە قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئۇلار ھەر خىل يوللار بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاپ، ئاممىنى خۇراپاتلىق پاتە قىقىغا تىقتى. بۇ خىل جىددىي كۈرەش سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىغا زور تەسىر كۆرسەتتى.

سۇلتان ئابدۇكېرىمخان ئۆزىنىڭ ئەقىل پاراستى، خەلق ئاممىسىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تىنىچ ئامانلىقى ۋە بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش يولىدىكى بۇ ھايات - ماماتلىق كۈرىشىگە جەسۇرلۇق بىلەن رەھبەرلىك قىلدى. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىغا خەۋپ كەلتۈرۈۋاتقان ئاپەت يىلتىزىنىڭ «ئۇستازى» دىن كېلىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يېتىپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ خوجا ئىسھاقنى ئىككى - ئۈچ كۈن ئىچىدە خوتەن ئارقىلىق خانلىقتىن چىقىپ كېتىپ دەھىستىگە كېتىشىنى «ئۇقتۇرغان» ئىدى. ئابدۇكېرىمخاننىڭ بۇ پەرمانى پۈتۈن خانلىق تەۋەسىدە زىلزىلە پەيدا قىلدى. ئوردىدىكى ۋە ئوردا سىرتىدىكى ئەمىر - سەركەردىلەر، مەرىپەتپەرۋەر زاتلار

① مۇھەممەد سادىق كاشىغېرى: «تەزكىرەئى خوجىگان» قوليازما.

بۇنىڭغا چىن كۆڭلىدىن ئاپىرىن ئوقۇپ ئۇنى قوللايدىغان
لىقىنى بىلدۈرۈشتى ①.

خوجا ئىسھاق ئابدۇكېرىمخاننىڭ بەرمانى بويىچە
يەكەندىن ئايرىلىپ خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، قەشقەر قاتارلىق
جايلاردا 12 يىل تۇرۇپ ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى قىرغىز-
لارنىڭ ئارىسىغا بېرىپ مۇرىت توپلاشقا كىرىشتى، كېيىنكى
چاغلاردا سەمەرقەندكە قايتىپ مىلادى 1599 - يىلى ۋاپات
بولدى.

ئابدۇكېرىمخان خوجىلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىر-
لىكىنى پارچىلاش ھەرىكىتىنى ئۆز ۋاقتىدا توسۇپ، سەئىدىيە
خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكەن بولسىمۇ، ئەمما سە-
ئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەر
يەنىلا داۋاملىق كەسكىنلەشتى.

ھىجرىيە 1000 - يىلى (1591 - 1592) كۈزدە،
سۇلتان ئابدۇكېرىمخان دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى كۆز-
دىن كەچۈرۈش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، بارچۇق (مارالبېشى) قا
يېتىپ كەلدى. بۇ جەرياندا شىكار قىلىپ، قايتاشدا قابالى
مىزىنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. ساتقىن «ئوبۇل مەئانى ۋە مۇھەم-
مەت قاسىملار 500 دەك قوزاللىق كىشىلىرى بىلەن خان چۈش-
كەن ھويلىنى مۇھاسىرە قىلىۋېلىپ، ئابدۇكېرىمخاننىڭ خناس
ساقچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئابدۇكېرىمخاننى شېھىت قىلدى» ①
كىشىلەر سۇلتان ئابدۇكېرىمخاننىڭ جەستىنى بارچۇقتىن
يۆتكەپ كېلىپ يەكەندىكى «ئالتۇنلۇقۇم» مازىرىغا دەپنە قىلدى.
ئابدۇكېرىمخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن،

① مۇھەممەد سادىق كاشىغەرى: «تەزكىرەئى خوجىگان» قولىيازما.

② شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

خان بىن سۇلتان ئابدۇرېشىتخان (ئابدۇرېشىتخاننىڭ 5 - ئوغلى) ھىجرىيە 998 - يىلى (1590 - 1589) تەختتە ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە سەئىدىيە خانلىقىدا شاھزادىلەر ئارىسىدا تەخت تالىشىش غەۋغاسى كۆتۈرۈلدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ 7 - ئوغلى قۇرەيش سۇلتانىنىڭ تەرەپدارلىرى پائال ھەرىكەت قىلىپ، ئابدۇكېرىمخاننىڭ قاتىلى ئوبۇلمە ئانى ۋە مۇھەممەت قاسىملار بىلەن بىرلىشىپ قۇرەيش سۇلتانىنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغۇزۇش قەستىدە بولدى. قۇرەيش سۇلتانىمۇ ئۆزىنى ئاتىسىنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى ھېسابلاپ، قورال كۈچىنى كۆز - كۆز قىلىپ ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدىكى مۆتىۋەرلەردىن خوجا لېتىپ (پېشىقەدەم ۋەزىر)، ئۆلىمالاردىن يۈسۈپ قازى، ئاخۇن خوجا قازى، نەجىمىدىن قازى، ئالىم مەۋلانا قاتارلىقلارنى ئۆزىنىڭ تەختكە ئولتۇرۇشى ھىمايە قىلىشقا مەجبۇرلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدىكى ئىقتىدارلىق ئەمىر - سەركەردىلەرنى دۈشمەن ھېسابلاپ، چەت ئەللەرگە سۈرگۈن قىلىشنى پىلانلىدى. دەل مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە، مۇھەممەدخان سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، پارچىلىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قۇرەيش سۇلتانىنىڭ خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى بۇزۇش ھەرىكىتىنى جىددىي بىر تەرەپ قىلىپ، قۇرەيش سۇلتانىنىڭ ئىسيانىنى قاتتىق باستۇردى.

«قۇرەيش سۇلتان ۋە شاھ مۇھەممەد خوجا، ئابدۇللا خوجا باشچىلىقىدىكىلەرنى سەئىدىيە خانلىقىدىن قوغلاپ چىقىرىپ چەت ئەللەرگە سۈرگۈن قىلدى.»^① ئوبۇلمە ئانى ۋە مۇھەممەت قاسىم قاتارلىق قاتىللارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى ۋە تىنچ ۋەزىيەتنى قوغداپ قالدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

مۇھەممەدخان بىن سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ھىجرىيە 1000 - يىلى (1591 - 1592) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. ھىجرىيە 1000 - يىلى (1591 - 1592)، ماۋارائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمدارى ئابدۇللاخان خوجام قۇل قوشبېگى باشچىلىقىدا زور بىر تۈركۈم قوشۇننى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. سۇلتان مۇھەممەتخان ئۆزبېكلەر خانى ئابدۇللاخاننىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يەكەن ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى قوشۇننى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى.

ئۆزبېك قوشۇنلىرى «سارت» ① داۋانىسىدىن ئۆتۈپ قەشقەرنىڭ تۈمەن دەرياسىغىچە بېسىپ كەلدى. مۇھەممەدخان سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۆزبېكلەرنى تۈمەن دەرياسى يولىدا توسۇپ قاتتىق مەغلۇپ قىلدى، ئۆزبېك قوشۇنلىرى زەربىگە ئۇچرىغانلىقتىن پەرىشان ھالدا چېكىنىپ كەتتى. مۇشۇ مەزگىلدە قەشقەر ۋالىيسى ئەبۇسەيىد سۇلتان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شىجائىدىن ئەخمەدخان قەشقەرگە ۋالىيلىققا تەيىنلەندى. تەلەكەبى باي، بۇتاقارا باشچىلىقىدىكى قىرغىزلار ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىپ ئاقسۇنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ۋە ئوردا ئۇچتۇرپانغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن مىرزا ھاشىمىنى ئۆتۈپ كەتتى. سۇلتان مۇھەممەتخان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تەلەكەبى باي، بۇتاقارا قارنىڭ لەشكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇچتۇرپان ھاكىمى مىرزا ھاشىمىنى قىرغىزلار قولىدىن قۇتقۇزۇپ چىقىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ

① «سارت» قەشقەر بىلەن ئوش ئوتتۇرىسىدىكى داۋان — بۇ ئالاتاۋتاغ تىزمىسى ئارقىلىق ئالاي جىلغىسى بىلەن شىمالغا ماڭدىغان يول مۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ.

ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. مىرزا ھاشىمىنى ئۇچتۇرپانغا
 ھاكىم، تۆمۈر سۇلتاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەندىن
 كېيىن، سۇلتان مۇھەممەدخان يەكەنگە قايتتى. قىرغىزلارنىڭ
 پاراكەندىچىلىكى ئەمدىلەپ تىنچىتىلىپ تۇراتتى، قالماقلار
 تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزدى. شاھ خان
 (مەنسۇرخان ئوغلى) قالماقلار بىلەن بولغان جەڭدە قۇربان
 بولدى. قۇرەيش سۇلتانىنىڭ ئوغلى خۇدا بەردى (خۇدا بەردى
 سۇلتان مۇھەممەتخاننىڭ كۈيىنمۇغلى ئىدى) قاراشەھەر
 (چالىش) دە سەئىدىيە خانىغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. سۇل-
 تان مۇھەممەدخان قاراشەھەرگە دەرھال قوشۇن يۆتكىدى،
 خۇدا بەردى تۇرپانغا قاچتى. سۇلتان مۇھەممەتخان دەرھال تۇر-
 پانغا يېتىپ بېرىپ، تۇرپاندىكى ئىسياننى تېزلا باستۇردى.
 شۇنىڭ بىلەن قاراشەھەر بىلەن تۇرپان تىنچىدى. سۇلتان
 مۇھەممەتخان چالىش ۋە تۇرپانغا ئابدۇرېھىمخاننى ۋالىي
 قىلىپ تەيىنلىدى. ئابدۇرېھىمخان مىرزا شاھنى، خۇدا بەردىنى
 ياللاپ يەكەنگە ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇدى. بىراق، «خۇدا
 بەردى يەكەنگە كېتىپ بېرىپ يولدا ئۆلۈپ كەتتى» ①.
 سۇلتان مۇھەممەتخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە
 ئولتۇرغان مەزگىللەردە، شاھزادىلەر ئىچىدە يۈز بەرگەن تاج -
 تەخت نىزالىرى بېسىقتۇرۇلۇپ ۋە يات قوۋمىدىكىلەرنىڭ
 ھۇجۇملىرى مەغلۇب قىلىنىپ ئىچكى ۋە تاشقى ئۇرۇش پارا-
 كەندىچىلىكىگە خاتىمە بېرىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىگىلىكى
 زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. سودا ئىشلىرى تەرەققىي
 قىلدى. شەھەر - بازارلار ئاۋاتلىشىپ خەلق تۇرمۇشى
 ياخشىلاندى.

ھىجرىيە 1011 - يىلى (1602 - 1603) شىنجاڭ

① موللامىر سالىخ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە»

ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە ساياھەتكە ماڭغان پورتۇگالىيەلىك مىسسىئونىر بېنوفت يەكەنگە كېلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى مۇھەممەدخاننى زىيارەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ يەكەن ھەققىدىكى مەلۇماتىدا «بۇ يەردە سودىگەرلەر ساينىڭ تېشىدەك كۆپ ئىكەن، ماللىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، بازارلىرى بەك ئاۋات ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان، قۇمۇلۇ مۇھىم سودا شەھەرلىرىدىن ئىكەن» دەپ يازغانىدى. ①

«سۇلتان مۇھەممەدخان ھىجرىيە 1018 - يىلى (1609 - 1610) ۋاپات بولدى.» ② سۇلتان مۇھەممەد خان يەكەندىكى ئالتۇنلۇقۇم مازىرىغا دەپنە قىلىندى. سۇلتان مۇھەممەتخان ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شىجائىددىن ئەخمەت ھىجرىيە 1018 - يىلى (1609 - 1610)، ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. كېيىن شىجائىددىن ئەخمەتنىڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپ (ئاپاق خان) ھىجرىيە 1026 - يىلى (1617 - يىلى) خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھىجرىيە 1036 - يىلى (1626 - 1627) ۋاپات بولدى. كېيىن شىجائىددىن ئەخمەت ئوغلى زىيائىددىن (تۆمۈر سۇلتان دەپ مەشھۇر بولغان) ھىجرىيە 1036 - يىلى (1626 - 1627) ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى، كېيىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھوقۇقى يەنىلا سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

سۇلتان مۇھەممەدخان سەئىدىيە خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ۋاتقاندا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ 11 - ئوغلى بولغان

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 330 - بەتكە قارالسۇن.

② موللامىر سالىخ كاشغەرى: «چىڭگىزنامە»

ئابدۇرېھىمخان تۇرپان بىلەن قارا شەھەرگە ۋالىي بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. شۇ مەزگىللەردە تۇرپاننىڭ يېزا - ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىپ، ئىقتىساد زور دەرىجىدە راۋاجلاندى.

شاھ مەھمۇد جۇرراس «تارىخ» تا: «ئابدۇرېھىمخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قۇمۇلدىن باشلاپ بۈگۈر، تۇرپانغىچە بولغان يۇرتلار قەنسۇرخان دەۋرىدىكىدىنمۇ ئاۋاتلاشتى» دەپ كۆرسەتكەنىدەك، ئابدۇرېھىمخان تۇرپان، قارا شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە كۈچلۈك ھەربىي قوشۇنغا ئىگە بولۇۋالغانىدى. شۇڭا ئابدۇرېھىمخان سۇلتان مۇھەممەتخان سەئىدىيە خانلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىن تارتىپلا، يەكەن خانلىقىغا بويسۇنماي مۇستەقىل بولۇۋالدى. دېمەك، سەئىدىيە خانلىقى مۇشۇ مەزگىلدە ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

بولۇپمۇ كېيىنكى مەزگىللەردە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تاج - تەخت ۋارىسلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن نىزالىرىدا ھوقۇق تالىشىش كۆرىشى كەسكىنلەشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قەشقەر بىلەن يەكەندە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتى (سوفىزىم) نى كەڭ تارقاتتى. ئۆزلىرىنى «ئەۋلىيا» قىلىپ كۆرسىتىپ، سۇلتان - خانلارنى ئۆزلىرىگە مۇرىت قىلىپ، خەلق ئىچىدە چوڭ ئابروي قازانغانىدى. خوجا ئىسھاقنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتى ھاكىمىيەت ئىچىدە ۋە خەلق ئارىسىدا كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولدى. تەسەۋۋۇپچىلىق يالغۇزلا ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنى پارچىلاپلا قالماستىن، بەلكى خانزادىلەر ئىچىدىكى خانلىق تالىشىش كۈرەشلىرىگە قەدەر سىڭىپ كىرىپ، تەخت تالىشىش ئۇرۇشىغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ ئۇرۇش 15 يىلدىك داۋام قىلدى. مۇشۇ جەرياندا ئىگىلىك ۋەيران بولدى. سەئىدىيە

خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ قولىدىن ئوغلى ئەھمەدخاننىڭ قولىغا ئۆتكەن مەزگىللەردە ئابدۇرېھىمخان مۇستەقىللىك دەۋاسى قىلىپ چىقتى ۋە سەئىدىيە خانلىقى دائىرىسىدىكى جايلارنى تارتىۋېلىش مەقسىتىدە نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرى ئاقسۇ خەلقى بىلەن بىرلىكتە خانلىقنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش يولىدا ئابدۇرېھىمخاننىڭ ھۇجۇمىنى قاتتىق زەربە بىلەن چېكىندۈردى. ئابدۇرېھىمخان مەقسەتكە يېتەلمەي قارا شەھەرگە چېكىندى. ئۇ ياندۇرقى يىلى يەنە نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلغاندا سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئاقسۇ قەلئەسىنى مەھكەم مۇداپىئە قىلدى. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق قانلىق جەڭ بولدى. ئاقسۇ ئابدۇرېھىمخاننىڭ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىش مۇددىئاسىغا قارشى جەڭ مەيدانىغا ئايلاندى.

شۇ يىللىرى «قارا شەھەردە ۋابا تارقىلىپ نۇرغۇن خەلق ئۆلۈپ كەتتى». ① ئاقسۇدا ئۇرۇش ئاپىتى بىلەن قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ نۇرغۇن ئاھالە قىرىلىپ كەتتى، تارىختا بۇ قەھەتچىلىك «مىرزا مۇناخنىڭ قەھەتچىلىكى» دەپ ئاتالدى. ② دەپمەك، مۇشۇ مەزگىللەردە، ئاقسۇ يەنە بىر قېتىم تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان بۇ ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ چېگرىسى بولۇپ قالدى.

مۇشۇ مەزگىللەردە قۇمۇل ھاكىمى يۈنۇسبەك ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا مۇھەممەت ئابدۇللا بەگ ھاكىم بولغانىدى. ئابدۇرېھىمخان «ئىچكى ئۆلكىلەردىن سودىگەرلەر كېلىپ قۇمۇل

① مولا مىر سالىخ كاشىغەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما: ئەسەرگە قارالسۇن.

② شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

دا توسۇلۇپ قالدى» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قۇمۇلغا ئادەم ئەۋەتىپ، بۇ مەسىلىنى ھەل قىلغاندىن كېيىن قاتقاش راۋانلاشتۇرۇلدى. ①

ئابدۇرېھىمخان مەنسۇرخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى ھاكىمىيەت ئاستىغا ئېلىپ ئىدارە قىلغاندىن سىرت، جۇڭخا-رىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدىكى يەتتە ئولۇسىنىمۇ بىر مەزگىل ئۆزىگە بويسۇندۇردى.

ھىجرىيە 1048 - يىلى (1639 - 1640)، تۇرپان ۋالىيسى ئابدۇرېھىمخان ۋاپات بولدى. ئۇ تۇرپان، قارا شەھەرگە 40 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. شۇ يىلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سۇلتانى زىيائىددىن ئەخمەتمۇ ۋاپات بولدى. ئابدۇرېھىمخاننىڭ ئوغلى ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خانزادىلەرنىڭ ئىچكى ئۇرۇش قوزغاشتىكى نىزالىرىغا خاتىمە بېرىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى (1638 - 1639) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەن شەھىرىدە تەختتە ئولتۇردى. ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان مەزگىللەردە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتكەن بولۇپ، ئىلگىرىكى سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق جايلاردىن پامىر ئېگىزلىكىدىكى قىرغىزلار، ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى قازاقلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىمۇ ئىككى ھاكىمىيەتكە بۆلۈنۈپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تىيانشاننىڭ

① موللامىر سالىخ كاشغەرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما.

چەنۇبىدا خانزادىلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش كۆزىشى چەنۇبىي شىنجاڭنى پاراكەندە قىلىپ ئىگىلىكنى ۋەيران قىلىۋەتكەنىدى. سەئىدىيە خانلىقى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن ئازغىنا كەم يېرىم ئەسىر ئىچىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي كۈچى ئاۋۋالقىدىن كۆپ ئاجىزلىشىپ كەتتى. تاشقى دۈشمەنلەر سەئىدىيە خانلىقىغا داۋاملىق تەھلىكە سېلىپ كېلىۋاتاتتى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سەئىدىيە خانلىقىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئىگىلىك نى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ۋەزىيەت نىڭ كۈچلۈك تەقەززاسى بولۇپ قالدى.

ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىدا تىنچ ۋەزىيەتنى يارىتىپ، خانلىقنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىنى سەئىدىيە خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بىلەن غەربىي يۇرتنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەشكە قاراتتى. ئابدۇللاخان ئوردىنىڭ تۇرپان، قارا شەھەر قاتارلىق جايلاغا بولغان باشقۇرۇشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدىكى جايلارنى يېڭىباشتىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئاقسۇدىكى سۇلتان مۇھەممەتخان ئەۋلادىدىن بولغان قىلىچ خان ئۈستىگە ھەربىي يۈرۈش قىلدى. «قىلىچ خان ئابدۇللاخاننىڭ ئاقسۇغا بېسىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ساراسىمە ئىچىدە زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى»^①. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان ئۇرۇشىنىلا ئابدۇللاخانغا تەسلىم بولدى. ئابدۇللاخان ھەربىي قوشۇن بىلەن تىيانشاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ كۈنەبى دالاسىغا يېتىپ كەلدى ۋە جۇڭغارلار بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلدى.

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىزما.

ئارقىدىنلا ئىلى ۋادىسى، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىسسىق كۆل رايونىدىكى قازاق، قىرغىزلارنى يېڭىباشتىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى. ئابدۇللا خان بىر قاتار ھەربىي يۈرۈشلىرى ئارقىلىق سۇلتان سەئىد خان دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسىنى قوغداپ قالدى ۋە ئەستەلىگە كەلتۈردى.

ئابدۇللاخان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي، شىمالى ۋە غەربىدىكى بۇ ئۇششاق تەبىرىقچى خانلىقلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چېگرا رايونى ھېسابلانغان ئىلى ۋادىسى، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا كۈچلۈك ھەربىي قوشۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ چېگرا رايونىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغدىدى ۋە كۈچەيتتى.

ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 40،000 كىشىلىك ھەربىي قوشۇنىنى باشلاپ تاشكەنت، پەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ، ئوش ۋىلايىتىنى بېسىپ ئۆتۈپ، مىرزا دەرۋازىسىدىكى قەلئەنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىنلا بۇ ئورۇندىن يۈرۈش قىلىپ «كولى تۆپە» دېگەن جاينى ئىشغال قىلدى.

ئابدۇللاخاننىڭ ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان پەرغانە، تاشكەنت خانلىقى دەزھال ئابدۇللاخانغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. تاشكەنت پەرغانە خانلىقلىرى سەئىدىيە خانلىقىغا ھەر يىلى مۇئەييەن مىقداردا سېلىق تۆلەپ تۇرىدىغان بولدى. ئابدۇللاخاننى ئۆزىنىڭ خانى دەپ تونۇدى ۋە «خۇتبە» نى ئابدۇللاخان نامىغا ئوقۇيدىغان بولدى.

ھىجرىيە 1052 - يىلى (1642 - 1643) پەرغانە ھۆكۈمدارى ئابلىزخان شەيخىم قۇلى باشچىلىقىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى نۇرغۇن تۆھپە، سوۋغا - پىشكەشلەر بىلەن سەئىدىيە خانلىقىغا ئەۋەتتى. سەئىدىيە خانلىقىمۇ جاۋابەن «مىرزا تىنپەك

ئەلى، شاھ بەكلەر باشچىلىقىدىكى بىر ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ئەۋەتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى ئابلىزخان بىلەن كۆرۈشكەندە، ئابلىزخان ئۇلارنى ھۈرمەت بىلەن كۈتۈپ-ۋېلىپ نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن قايتۇردى. «تاش كەنت، پەرغانە ھۆكۈمدارلىرى شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىغا بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ھىجرىيە 1054 - يىلى (1644 - 1645)، ئابدۇللاخان نۇرغۇن ھەربىي قوشۇن بىلەن بىلۇجىستان (ھازىرقى كانجۇت ۋە گىلىگىت، چىتىرال قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) غا يۈرۈش قىلدى. شاھ بايرىن بۇ چاغدا بىلۇجىستانغا ۋالىي ئىدى. ئابدۇللاخان بولۇر داۋىنىدىن ئۆتۈپ، بىلۇجىستان يېتىپ باردى. شاھ بايرىن بىلۇجىستان لەشكەرلىرىنى توپلاپ ئۆزى بىلۇجىستاندىكى مۇستەھكەم دارا قەلئەسىگە بېكىنىپ ۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سەئىدىيە قوشۇنى دارا قەلئەسىنى مۇھاسىرگە ئېلىۋالغانلىقتىن، ئاخىر «ئوغلىنى تارتۇقلار بىلەن ئابدۇللاخان ئالدىغا چىقىرىپ تەسلىم بولدى» ① ئابدۇللاخان ئۇنىڭغا شاھانە ئىنايەت كۆرسىتىپ، بو-لۇرنى يەنىلا ئاۋۋالقىدەك شاھ بايرىننىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇنى ۋالىي قىلىپ مىرخوشنى قازى رەئىسى قىلىپ بىلۇجىستاننى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تائىبەلىكىگە ئېلىپ قايتتى. بو-لۇر ھەر يىلى خانلىققا بەلگىلىك مىقداردا باج - سېلىق تاپ-شۇرىدىغان، خۇتبىنى ئابدۇللاخان نامىغا ئوقۇيدىغان بولدى. ئابدۇللاخان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنلىرىنى يېڭىباشتىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىش-تەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنداپ، ئىككىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئىلگىرىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلاردا ۋەيران قىلىنغان مەر-

① موللا مىرسالىخ كاشىغەرى: «قەشقەر تارىخى».

كىزىي شەھەرلەرنى، شەھەر - يېزا بازارلىرىنى ئاۋاتلاشتۇردى. خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. شەھەرلەردە جامە (چوڭ مەسجىت)، مەدرىسەلەرنى بىنا قىلدى. ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارىدىغان سودا يوللىرىدىكى ئۆتەڭ، قۇدۇقلارنى ئەسلىگە كەلتۈردى، يېرىمىدىن بىنا قىلدى.

ئابدۇللاخان قەشقەر، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە بىردىن چوڭ مەدرىس ۋە مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىپ، مەدرىسەلەرگە نۇرغۇن تالىپلارنى قوبۇل قىلدى، ئالىي بىلىم يۇرتلىرى ھېسابلانغان مەدرىسەلەردە نۇرغۇن كىشىلەر تەربىيەلەندى. بۇ مەدرىسەلەرگە بېغىشلاپ نۇرغۇن يەر - زېمىن ۋە خېچە قىلىپ بېرىلدى. بۇ ۋە خېچىلەردىن كېلىدىغان كىرىملەر ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ ئوقۇش راسخوتى قىلىندى.

ئاتاقلىق تارىخشۇناس مىرزا فازىل جۇرراس ئىبنى شاھ مەھمۇد جۇرراس (1626 - 1696) ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇللاخان دەۋرلىرىگە ئائىت يازغان تارىخىي ئەسەرلىرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگىنى ئۇنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەر ھىجرىيە 1086 - يىلى (1676 - 1677) يېزىلغان. ئۇنىڭ «بىلىم ھەۋەسكارلار دوستى» ناملىق ئەسىرى مىلادى 1696 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھازىر ئەنگىلىيە ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا. شاھ مەھمۇد جۇرراسنىڭ بۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە ئادىر ئەسىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانى يازغان «تارىخىي رەشىدى» دىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا شىنجاڭ ۋە ئۇيغۇر تارىخىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. بۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىشتە زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە ئەسەردۇر.

ئابدۇللاخان يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن نۇرغۇن ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ باردى. خوتەن - كېرىيە شەھىرىدىكى تۆت چوڭ ئۆستەڭ ھازىرغىچە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان

توما (سۇ نۆۋىتى) قانۇنى دەل ئابدۇللاخان زامانىسىدا يولغا قويۇلغان.

ھىجرىيە 1054 - يىلى (1644 - 1645)، ھىندىستان ھۆكۈمدارى جاھانگىرخان يۇنۇس خوجىنى ئابدۇللاخان ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەنىدى. ئابدۇللاخانمۇ خوجا سەئىد، مۇھەممەت خەلىپە، ئىبنى سوپى خوجىلارنى ھىندىستانغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنىدى، شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقى بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدا قويۇق دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغانىدى.

ھىجرىيە 1065 - يىلى (1654 - 1655)، «ئابدۇللاخان چىڭ سۇلالىسى بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورناتتى. شۇ يىلى، ئۇ 340 ئات، 1000 چىڭ قاشتېشىنى چىڭ ئوردىسىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتتى. چىڭ ئوردىسىمۇ ئابدۇللاخانغا 380 توپ دۇردۇن، 720 توپ يىپەك مال سوۋغا قىلدى.» ① ھىجرىيە 1075 - يىلى (1664 - 1665)، چەرچەن تاغلىرىدا ئولتۇراقلاشقان سېرىق ئۇيغۇرلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، كېرىيە شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى، قاراقچىلار ئاھالىنى قىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭچىلىق قىلىپ، ئەل يۇرتلارنى ۋەيران قىلدى. ئابدۇللاخان سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانىنى تىنچىتىش ئۈچۈن يەكەندىن كىرىيىگە لەشكەر ئەۋەتتى، سەئىدىيە قوشۇنلىرى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانىنى ئۆز ۋاقتىدا باستۇرۇپ، ئەلدە ئاسايىشلىق ئورناتتى.

جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى باتۇر خۇنتەيجى (1644 - يىلى ئۆلگەن) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى زەڭگى (1671 - يىلى ئۆلگەن) دەۋرىدە، ئۇيراتلار قوبۇقسارنى سىياسىي مەركەز قىلغان ھالدا ئىلى ۋادىسى ئەتراپلىرىغىچە كېڭەيمىچىلىك قىلدى. تىيانشان ئەتراپىدىكى قىرغىز، قازاقلارنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇپ بول

① ليۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى»

خاندىن كېيىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىدىكى جايلاغىچە ھەربىي قوشۇنلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى.

ھىجرىيە 1070 - يىلى (1659 - 1660) جۇڭغارلار- نىڭ باشلىقى زەڭگى نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن ئىلى ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلدى. سەئىدىيە خانلىقى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق ئۇرۇش پارتلىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئابدۇللاخاننىڭ قوشۇنى جۇڭغارلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. جۇڭغارلار ئىلى ۋادىسىدىكى جايلارنى ئىشغال قىلىپلا قالماستىن، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ تۇرپان ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىمۇ بېسىۋالدى. جۇڭغارىيە بىلەن سەئىدىيە ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا سەئىدىيە خانلىقى يېڭىلىپ قالغانلىقتىن، نۇرغۇن زېمىندىن ئايرىلىپ قالدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا پەقەت قەدىمىي نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن ئالتە شەھەرلا قالدى. جۇڭغارىيە بىلەن سەئىدىيە ئارىسىدا بولغان قانلىق ئۇرۇش تۈپەيلىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى ئاجىزلىشىپ كەتتى.

ھىجرىيە 1074 - يىلى (1663 - 1664)، بۇخارا ھۆكۈمدارى ئابلىزخان بىلەن خىۋە ھۆكۈمدارى ئوبۇلغازى باھا-دىرخان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. بۇ ئۇرۇشتا خانىۋەي ۋان بولغان ئاھالىلەر سەرگەردان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن سەئىدىيە خانلىقىدىكى قەشقەر، يەكەن شەھەرلىرىگە كۆچۈپ كەلدى. ئابدۇللاخان بۇ كۆچۈپ كەلگەن ئاھالىلەرگە باشپاناھ بولۇپ، ئۇلارغا چوڭ مەدەنىيەت كۆرسىتىپ، يەر، سۇ بېرىپ، قەشقەر، يەكەن، قاغىلىق ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەنلەر ئىچىدە ئۆزلىرىنى «سەئىد» لەر، يەنى پەيغەمبەر ئەۋلادىغا مەنسۇپ دىگۈچى خوجىلارمۇ بار ئىدى.

«سەئىد» لەردىن مەخدۇم ئەزەم (ئەسلى ئىسمى مەۋلانە ئەخمەت كاسانى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋارائۇننەھر خانى ئاب

دۇللاخان (1593 - 1525) دەۋرىدە، ئەسەۋۇۋۇپچىلىق تەلىم-تەربىيە تەرەپ قىلىپ، چوڭ شۆھرەت قازانغانلىقتىن «ئابدۇللاخان ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىپ، ئۇنى «كارامەت ئىگىسى»، «ئەۋلىيا» دەپ ئاتىغانىدى»^① سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللاخان ۋاقتىدا سەمەرقەنددىن يەكەنگە بىناشپاناهلىق تىلەپ كەلگەن خوجىلار ئەۋلادىدىن يەھياخوجا يەكەندە تۇرغانىدى. مەخدۇم ئەزەمنىڭ يەنە بىر ئوغلى مۇھەممەت ئىمىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپلەر، ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ھىدايەتۇللا شىنجاڭغا ئىلگىرى - ئاخىر كېلىپ ئۆزلىرىنى «خان - سۇلتان» لارنىڭ ئۇستازى دەپ ئاتىۋېلىپ، «خاننى ئۆزىگە مۇرىت» قىلىپ چەكسىز ھۈرمەتكە ئىگە بولدى. ئەسەۋۇۋۇپچىلىق ئەقىدىلىرىنى تارقاتتى. ئۆزلىرىنى بېزەپ، ئەۋلىيا قىلىپ كۆر-سەتتى. ئابدۇللاخان بۇنداق «سەئىد» لەرگە شۇنچىلىك ئېتىقاد قىلدىكى، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئۆزىنىڭ چۈشىدە، كۆر-گەنلىرى ۋە خوجىلار تەرىپىدىن بېشارەت قىلىنغانلىرى بويىچە ئىش كۆرىدىغان بولدى. مۇشۇ مەزگىلدە يەكەندە يەھياخوجا جىنىڭ ئىشانلىق مەزھىپى كۈچىيىپ ئوبۇسى ھەسسىلەپ ئاشتى. قەشقەردە ھىدايەتۇللا (ئاپئاق خوجا) خوجا ئۆزىنى مۇقەددەس ئورۇنغا كۆتۈرۈپ ئۆز ئەتراپىغا نۇرغۇن مۇرىت توپلىدى. قەشقەردە، يەكەندە خوجىلارنىڭ تەسىرى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىن كۈچەيدى. خوجىلارنىڭ ئىشانلىق تەرغىباتلىرى خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا تەسىر كۆرسەتتى.

ئابدۇللاخان ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىلنىڭ ئاخىرلىرىدا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي كۈچى ۋە ئىقتىسادىي كۈچى پەيدا بولدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار كۈرۈشى ئىچىدە يېشىدىن بۆلۈنۈش تەرەپدارلىرىنىڭ ئىسيانلىق

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھ تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 2 - توم.

رى ۋە تەپرىقچىلىكى ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەردى. قەشقەر، يەكەننىڭ سىياسىي ئىجتىمائىي، دىنىي ھاياتىدا زور رول ئويناپ كېلىۋاتقان خوجىلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى تەپرىقچىلەرنىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش ھەرىكىتى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشتى.

قەشقەر ھۆكۈمدارى يولۋاس خان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەرقايسى جەھەتتىكى كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى. ئۇ ھىدايتتۇلا خوجىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئابدۇللاخاندىن ھوقۇق تارتىۋېلىش يولىدا ھەر خىل سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى (1638 - 1639) ئۆزىنىڭ سەككىز ياشلىق ئوغلى يولۋاسنى قەشقەرگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. يولۋاس قەشقەرگە جەمئىي 30 يىل ۋالىي بولدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپىدىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، بەلكى سىياسىي جەھەتتىكى زۇلۇمىنىمۇ كۈچەيتتى. يولۋاسنىڭ زۇلۇمى تولۇمۇ ۋەھشى بولۇپ، زالىم ئىدى. زۇلۇم بايىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەججاج تۆۋەن تۇراتتى. ① پىستىنە - پاساتتا ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ ئەيىبلىك ئىدى. ھەربىر مۇسۇلماننىڭ ئارىسىدا ئوندەك ياۋۇز دورغا بار ئىدى. ئۇنىڭ پۇقرالارنىڭ ھالى بىلەن كارى بولمىدى. قەشقەر پۈتۈنلەي خارابلاشتى. يولۋاس بىلەن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. ئاپئاق خوجا گۇرۇھى مۇشۇ پۇرسەتتىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، يولۋاس بىلەن ئۇنىڭ ئاتىسى ئابدۇللاخان ئوتتۇرىسىدا پىستىنە - پاسات تۇغدۇرۇپ ئۇلارنى ئۇرۇش قىلىشقا قۇتراتتى. ② خوجىلار يولۋاسنى ئابدۇللاخانغا قارشى قويۇپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ

① شاھ مەھمۇد جۇرراس: «تارىخ» قولىيازما.

② موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن، ئۇزۇندىن بېرى سەئىدىيە خانلىقىدا خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئەڭ ئىشەنچلىك، سادىق، ئىقتىدارلىق ئەمىر، سەركەردە، بەگلەرنى ئابدۇللاخانغا دۈشمەن قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق، ئابدۇللاخاندا گۇمان تۇغدۇرۇپ، ئابدۇللاخاننىڭ قولى بىلەن ئۇلارنى يوقاتماقچى بولدى. ئۇنىڭدىن قالسا، يولۋاسنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىپ، يولۋاس نامىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مۆتىۋەر ئەربابلىرى، ئەمىر - بەگلەرگە خەت يېزىش ئارقىلىق ئۇلارنى ئابدۇللاخانغا قارشى تۇرۇشقا قۇت راتتى. يولۋاس قارانسىيەت ئادەم بولغاچقا، دەرھال ئاپاق خوجا گۇرۇھىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە يەكەن، خوتەندىكى مۆتىۋەر ئەربابلار، ھاكىم - بەگلەرگە سوۋغا - سالام ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتتى. ئۇ يازغان خەتتە: «ئاتام ئابدۇللاخان تەختتىن چۈشۈشكە تاز قالىدى. ئاتام تەختتىن چۈشكەندە، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پادىشاھلىقى ماڭا قالىدۇ، سىزلەر ئۇچۇن، قايسى تەرەپتە تۇرۇش مەسئەلىسىنى ئويلىشىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى» ① دېيىلگەنىدى. يەكەن، خوتەندىكى بەزى ئەمەلدارلار بۇ خەتنى ئابدۇللاخانغا ئەينەن مەلۇم قىلماستىن بەلكى ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى مەزمۇنلىرىنى غەزەزلىك ھالدا ئابدۇللاخانغا ئاشكارىلاپ قويدى.

ھىجرىيە 1076 - يىلى شاۋۋال ئېيىنىڭ 17 - كۈنى (شەنبە كۈنى)، ئابدۇللاخان بارلىق ئەمىر بەگلەرنى ئوردىغا يىغىپ «مىرزا تېنىبەگ، نەرقىبەگ، ئەمىر ئەييۇپ، سۇلتان ئەلى

① شاھ مەخمۇد چورراس يازغان «تارىخ» دېگەن كىتابقا قاراڭ.

قاتارلىق بەگلەرنى سىزىلەر نېمە ئۈچۈن يولۋاسنىڭ خېتىنى ئالدىن ماڭا ئاڭلاتىدىڭلار، دەپ دەرغەزەپ بىلەن سىياسەت قىلدى ۋە مىرزا تېنىبەگ، نەرقىبەگ، ئەمىر ئەييۇپ، سۇلتان ئەلى مىرزىنى «ئاسىي» نامى بىلەن نەق مەيداندا ناھەق كالىسىنى ئالدى». مىرزا تېنىبەگ، ئەمىر ئەييۇپ، سۇلتان ئەلى مىرزىلار سەئىدىيە خانلىقىدا ئۇزۇن يىل خىزمەت قىلغان تەجرىبىلىك سادىق بەگلەردىن ئىدى.

ئابدۇللاخان بىرقانچە مۆتىۋەر، قابىل، ئىقتىدارلىق بەگ لەرنى ئۆلتۈرۈپ بولۇپ، خوتەنگە يارلىق ئەۋەتىپ، «مۇھەممەت قاسىم باشلىق بەگلەرنى ئۆلتۈردى. بىرقانچە بەگلەرنى زىن دانغا سالدى. شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەن كىشى لەر شۈبھىلىك بولۇپ قالدى. ئابدۇللاخان گۇمان دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، ئۆز ئىنىلىرى ئىبراھىم سۇلتان، ئىسمايىل سۇلتانلارنى قارا شەھەرگە پالدى. بەزى ئىنىلىرىنى ئۆلتۈردى. «كېيىنكى كۈنلەردە ئابدۇللاخان يولۋاس ۋە خوجىلاردىن باشقا ھېچقانداق كىشىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى. ھۆكۈمەت ئورنىدىكىلەرنى پات - پات ئالماشتۇرۇش، قوغلاش ئادەتتىكىدەك بىر ئىشقا ئايلىنىپ قالدى. «ئوردىغا ئۇزۇن يىللار خىزمەت قىلىپ، سىنالغان ئەمەلدارلارنى قالدۇرۇپ، ئورنىغا قىرغىزلارنى ھاكىم - بەگ قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.» كېيىنكى كۈنلەردە بۇلاردىنمۇ گۇمانلىنىپ، ئۆزى ئورۇنلاشتۇرغان قىرغىزلارنى پۈتۈنلەي تازىلاپ، كىرپىلىگەن بېگۇناھ كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ تۈگەتتى.

كېيىنكى چاغلاردا ئابدۇللاخان يولۋاسنىڭ ئاپئاق خوجا

بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ سەئىدىيە خانلىقىنى پارچىلاشتىك ئاسىيلىق ھەرىكەتلىرىنى سېزىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇنى قەشقەرنىڭ ۋالىيلىقىنى بوشتىشى قارارىغا كەلدى. يولۋاس ئاتىسى ئابدۇللاخاننىڭ ھەرىكىتىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ ئاتىسىغا قارشى ھەرىكەت قوزغىدى.

ھىجرىيە 1077 - يىلى (1666 - 1667) ئابدۇللاخان يولۋاسنى جازالاش ئۈچۈن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئەمما، سەئىدىيە قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولدى.

ھىجرىيە 1078 - يىلى (1667 - 1668) ئابدۇللاخان يەنە نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئىككىنچى قېتىم ئوغلى يولۋاسخانغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە قەشقەردىكى ئاق تاقىيەلىكلەر مەزھىپىدىكىلەر ئاپئاق خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يولۋاسخان قوشۇنى بىلەن ماسلىشىپ سەئىدىيە خانلىقىغا «غازات» ئېلان قىلدى. ئابدۇللاخان قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ دارۇ سەلتەنە يەكەنگە قايتتى.

ئابدۇللاخان بىۋاپا ئىنساپسىز ئوغلى يولۋاستىن كەلگەن بۇ پالاکەتلىك پاجىئەگە چىداپ تۇرالماي، ئۆزىنىڭ تەختىنى كىچىك ئوغلى ئابدۇلمۈمىننىڭە بوشتىتىپ بېرىپ، يېقىنلىرىنى ئېلىپ ھەج قىلىش مەقسىتى بىلەن ھىندىستانغا چىقىپ كەتتى. ھىجرىيە 1080 - يىلى (1669 - 1670) ئابدۇللاخان ھاۋالىنىش ئۈچۈن ھىندىستاندىن كەشمىرگە كېلىپ، كەشمىردە ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ يىلى كۈزدە، يولۋاسخان ئىنىسى ئابدۇل مۈمىننى مەغلۇپ قىلىپ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىنى تارتىۋالدى.

ھىجرىيە 1081 - يىلى (1670 - 1671) يولۋاسخان نىڭ زۇلمىغا چىدىمىغان خەلق ئاخىر زۇلۇمغا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ يولۋاسنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

يولۋاس باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يىلى، قىش پەسلىدە، ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمايىل خان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى.

ئىسمايىل خان سۇلتان بولغاندا، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىنى ناھايىتى كىچىكلەپ كەتكەنىدى. ئابدۇللاخان دەۋرىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دائىرىسىدىكى تاشكەنت ۋە پەرغانە شەھەرلىرى ئىسمايىل خان دەۋرىگە كەلگەندە ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىللىق ئېلان قىلىشتى. مۇشۇ مەزگىلدە قۇدرەت تاپقان جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرى ئىلى ۋادىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىلى ۋادىسىدىكى جايلارنى بېسىۋالدى. كېيىنكى چاغلاردا، يەنە تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇپىغا ئېلىۋالدى. دېمەك، تىيانشاننىڭ شىمالىدا كۈندىن - كۈنگە كۆچىيىپ كېتىۋاتقان جۇڭغارلار يېڭىدىن سەئىدىيە خانلىقىغا تەھدىت سالىدىغان كۈچكە ئايلىنىپ قالدى.

ئىسمايىل خان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان مەزگىللەردە، ئاپئاق خوجىنىڭ تەسىرى كۈچىيىپ خوجىلار بىلەن موناخىيىلىك ھاكىمىيەت تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش پارتلىغانىدى. ئاپئاق خوجا قەشقەر ئەتراپى لىرىدا ناھايىتى چوڭ تەسىرگە ئىگە بولۇپ، يۇقىرى ئابىروي تاپقاندى.

ئاپئاق خوجا ئۆز ئاتىسى خوجا يۈسۈپ ئۆلگەندە ئۇنى قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى «ياغدۇ» دېگەن جايغا دەپنە قىلغانىدى. بۇ يەرگە ھەشەمەتلىك ئېگىز گۈمبەز بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ھەزرىتى مازار» دەپ نام بەردى. ئاپئاق خوجا قەشقەر ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنى پائال تەشۋىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا ھەدەپ

مۇرىت - سوپى ئۆپلىدى، ئۇ خوجىلار دەرگاھىغا كېلىپ مۇرىت بولغۇچىلارنىڭ گۇناھى ھەرقانچە ئېغىر بولسىمۇ، ئاللا - تائاللا ئۇنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلىندۇ، دەپ نۇزغۇن ئاممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى ۋە ئەگەشتۈرۈۋالدى. مۇشۇ ئارقىلىق قارا تاقىيەلىقلار مەزھىپىگە زەربە بەرمەكچى بولدى. مۇشۇنداق جىددىي كۈرەش نەتىجىسىدە، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئۇيغۇر خەلق ئاممىسىنى ئىككى قازىمۇ قارشى گۇرۇھقا بۆلۈپ تاشلىدى. مەزھەپلەر كۈرىشىنى جىددىيەلەشتۈرۈپ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى. ھالبۇكى، ئاپئاق خوجا بۇ ئىچكى ئۇرۇشنىڭ تىخ ئۇچىنى سەئىدىيە ھاكىمىيىتىگە قاراتقاندى.

ئاپئاق خوجا فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ روھىي تىرىكى بولغان تەسەۋۋۇپچىلىق مەسلىكىدىن پايدىلىنىپ، فېئودال روھانىيلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىمتىيازلىرىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى.

ئاپئاق خوجا ئۆزىنىڭ تەرىقىتىنى تېخىمۇ كەڭ تارقىتىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن ئۆزىنى «ئەۋلىيا» دەپ كۆككە كۆتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدا ئەزەلدىن ياشاپ باقمىغان تارىخىي شەخسلەرنى شىنجاڭدا ياشىغان قىلىپ كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ نامىغا «مۇقەددەس» زىيارەتگاھ - ئورۇنلارنى ياساتقۇزدى. خەلق ئاممىسىنى ئۇلارغا قارىغۇلارچە ئىشەندۈردى. مۇشۇنداق «مۇقەددەس» جايلارنى ئۆزىنىڭ جىنايى شۇملۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ بازىسى قىلدى.

دېمەك، سەئىدىيە خانلىقى بىلەن ئاپئاق خوجا ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش بىلەن بىرلىكىنى بۇزۇش، پارچىلاش ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ھاماتلىق كۈرىشى بولۇپ، بۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور مەسىلە ئىدى.

تارىخىي پاكىتلار ئاپئاق خوجىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق

تەلىماتىنى تەرغىب قىلىشى ماھىيەتتە خانلىق ئىچىدە نىزا تۇغىدۇرۇش، تەپىرىقچى خانلارنىڭ ئىسيانلىرىنى قوللاشنى مەقسەت قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ھالبۇكى، مۇنداق ئىسيان ۋە تەپىرىقچىلىككە كۆپىنچە ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ خائىنەنە ھەرىكەتلىرى بىلەن يېقىندىن ماسلىشىپ بېرەتتى. بۇ — ئۇلارنىڭ سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىش غەرىزىنى ئوچۇق ئاشكارىلىدى.

تۆتىنچى باب

يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي،
ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە مەدەنىيىتى

1 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي ئەھۋالى

سەئىدىيە خانلىقى تارىختا ئۆتكەن چاغاتاي ھۆكۈمدار-
لىرىنىڭ ئىلگىرىدىن داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن خەلقنى
تەبىئىيەتكە بىۋاپ باشقۇرۇشتەك ھاكىمىيەت تەشكىلىنى
ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە خاس ھاكىمىيەت تەشكىلىنى
يولغا قويدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى ئۇيغۇرلار
بولغانلىقتىن، سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ
داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تەشكىلىي تۈزۈمىگە ئىجابىي ۋارىسلىق
قىلىپ، بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان ھاكىمىيەت تەشكىلىي
تۈزۈمىنى ئىجرا قىلدى.

سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش شەكلىدە
ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنى بىلەن تۇرپان ۋالىيلىقىدىن

ئىبارەت ئىككى ئورگانغا بۆلۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللانغانىدى. بۇنداق باشقۇرۇش شەكلى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەتتى. بۇ ئىككى ئورگاننىڭ ھوقۇقى يەنىلا سەئىدىيە ھاكىمىيىتىگە مەركەزلەشكەن بولسىمۇ، ئەمما تۇرپان ۋالىيلىقى ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇشتا بىرقەدەر مۇستەقىللىككە ئىگە ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالىي ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئورگىنى مۇنداق ئىدى:

سەئىدىيە خانلىقىدا ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدار — سۇلتان (خان) دېيىلەتتى؛ سۇلتاننىڭ قول ئاستىدىكىلەر تەرتىپ بويىچە خانىش، ئەمىر كىبىر، ئاتالىق ۋەزىر، ئالىي ئەمىر، ئاتا بېگى، تامغا بېگى، كاتىپ، ئوردا شائىرى، ھۆكۈما (ھەكىم)، چوڭ دىۋانبېگى، خەزىنىچى بەگ، شەيخۇلىئىسلام، سىپاقازى، قازىبەگ، پاشىپا بېگى دەپ ئاتىلاتتى. ئاتالىق ۋەزىر — سەلتەنەتنىڭ تايانچىسى، سۇلتانغا يۇرتداشلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا مەسلىھەتچى بولاتتى. ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى ھەممىدىن ئېغىر، ھوقۇقى چوڭ بولۇپ، مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى.

ئاتا بېگى — سۆزمەنسىدىن ئالغاندا، ئاتا ئورنىدا تۇرغۇچى كىشى دېگەن سۆز بولىدۇ. سەئىدىيە خانلىقىدا قوللىنىلغان ئاتالىق، ئاتا بېگى ئۇنۋانى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىسى بويىچە خانلارنىڭ يېنىدا مەسلىھەتچى سۈپىتى بىلەن تۇرىدۇ. خان مەمۇرىيلارنىڭ ئۇنۋانى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. شۇنداقلا ھەربىي، مەمۇرىي، ئۇستاز ۋە تەربىيە بەرگۈچى كىشىلەرنى ئاتالىق مەنىلىرىدە ئىشلەتكەن بولۇپ، سەئىدىيە خانلىقىدا ئاتالىق، ئاتا بېگى، خانلىقتىكى ھەربىر شاھزادىنى تەربىيەلىگۈچى، يېتىشتۈرگۈچى كىشىنى كۆرسىتەتتى.

ئوردا بېگى (ئىشكىئاغا بەگ) سەئىدىيە خانلىق
 ئوردىسىدىكى بەگلەرنى باشقۇرىدىغان، ئوردا مەھكىمىسىدىكى
 ئىشلارغا مەسئۇل بولغۇچى ئىدى؛
 تامغا بېگى — خانلىقنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە دۆلەت
 سىرتىغا يوللىنىلىدىغان ھەر خىل ئالاقىدار پەرمانلار،
 ھۇججەت — ۋەسىقىلەرگە باسىدىغان دۆلەت مۇھۈرىنى
 باشقۇراتتى؛
 دىۋانبېگى — سەئىدىيە خانلىقىدىكى تۈرلۈك ئارخىپ،
 دېلۇ، خانلىقنىڭ تۈزۈم ۋە ئەمىر — پەرمان ئىشلىرىنى
 باشقۇراتتى؛
 قارا دىۋانبېگى — ھەربىي شىتاپ ۋە ھۇداپىئە
 خىزمەتلىرىنى باشقۇراتتى؛
 خەزىنىچى بېگى — خانلىققا قاراشلىق خەزىنە، يەرلەرنى،
 ئاشلىق، غەللە — پاراق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛
 شەيخۇلمۇسلاھ — دىنىي ئىشلارنى باشقۇراتتى؛
 قازىبەگ — قانۇن ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛
 پاشاپ بېگى — تۈرمە — زىندان ئىشلىرىغا مەسئۇل
 بولۇپ، دۆلەتتىكى ئوغرى — قاراقچىلارنى تۇتۇش، قاماش،
 تىرگاۋ قىلىش ئىشىنى باشقۇراتتى؛
 سەئىدىيە خانلىقىدا يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئىش
 باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ئېنىق، ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس
 مەسئۇلىيىتى بولۇپ، پۈتۈن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت
 ئىشلىرى مۇشۇ ئاپپاراتلار ئارقىلىق تەرتىپلىك باشقۇرۇلغانىدى.
 سەئىدىيە ئوردىسى ئالىي ھاكىمىيەت ئورگانىنىڭ ئىدارە
 قىلىشىدا بولغان قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرى ۋە
 يەكەن خانلىقىغا قاراشلىق پامىر ئېگىزلىكىدىكى قىرغىزلار
 رايونى، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل رايونلىرىنى ۋىلايەت
 نامى بىلەن باشقۇرغاندىن باشقا، يېڭىسار، يەكەن، ئۆچتۈر-

پان، ئاتۇش، پەيزىۋات، كۇچا، مارالبېشى، قاغىلىق، كېرىيە قاتارلىق جايلار بىۋاسىتە سەئىدىيە خانلىقى مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە قارايتتى. ۋىلايەت، رايونلارغا ۋالىي، ناھىيىلەرگە ھاكىملارنى بەلگىلەش، ئورنىدىن قالدۇرۇش ئىشى يەكەن خانلىقىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى سۇلتان تەرىپىدىن بېجىرىلىتتى. ئىقتىساد پۈتۈن يەكەن خانلىقىنىڭ خەزىنىسىگە ئېلىناتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمىدە سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى ئىجرا قىلىنغانلىقى تىن، خان جەمەتىدىكى شاھزادىلەر ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ۋالىي، ھاكىم قىلىپ بەلگىلىنەتتى. ئۇلارغا ئوردا تەرىپىدىن ئاتاللىق ۋەزىر ياكى ئاتاللىق بەگ قوشۇپ بېرىلەتتى.

تۇرپان ۋالىيلىقى سەئىدىيە خانلىقىدىكى يەنە بىر ئىدارە قىلىش ئورگىنى بولۇپ بۇ ئورگانغا تۇرپاندىن قۇمۇلغىچە، بېشبالىقتىن تاكى ئىلى ۋادىسىغىچە بولغان جايلارنىڭ پۈتكۈل ئىچكى ئىشلىرى، مالىيە، ئىقتىساد، ھەربىي ئىشلىرى قارايتتى.

بۇ ئىككى ئورگان يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بىلەن بىر تۇتاش شەكىلدە باشقۇراتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنىغا بىۋاسىتە قاراشلىق ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى ۋالىي، ھاكىملار ئۆز ۋىلايىتى، رايونى، ناھىيىلەرنىڭ چوڭ - چوڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئالدى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى ۋە يوليورۇقىنى ئالاتتى، ئىشتىن كېيىن خىزمىتىدىن سۇلتان (خان) غا دوكلات قىلاتتى.

ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە تەيىنلەنگەن ۋالىيلارغا سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمىتىدىن تامغا تارقىتىپ بېرىلەتتى. ۋىلايەت لەردە ۋالىي بولغاندىن سىرت، يەنە ۋىلايەتتە تۇرۇشلۇق

ھەربىي قىسىملارغا سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قوماندىن تەيىنلىنەتتى. بۇ قوماندىن ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ھەربىي ئىشلارغا ۋە مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى. سەئىدىيە خانلىقى بىلەن قوشنا ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىسا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەر يەنە سەئىدىيە خانلىقىدىكى باش ھەربىي قوماندىننىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە ئەسكەر چىقىرىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلاتتى. قوشنا ئەللەر بىلەن سودا مۇناسىۋىتى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا دوستانە ئەلچى ئەۋەتىش قاتارلىق ئىشلىرى سەئىدىيە ئوردىسىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلاتتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىدە مەركىزىي ئاپپاراتلاردىن باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەردە ئىش باشقۇرىدىغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغانىدى؛ ھاكىم بەگ — شەھەر ۋە يېزىلارنىڭ ھەممە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

ئىشكىئاغا بەگ — ھاكىم بەگكە ياردەملىشىپ، ئىقتىسادىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. ھوقۇق جەھەتتىن ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى.

خەزىنىچى بەگ — يەر — زېمىن ۋە ئاشلىق، غەللە — پاراق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

مۆتىۋەللى بەگ — يەر — زېمىن، باغ، ئۆي — مۈلۈك، ئېلىش — سېتىش، تىجارەت قاتارلىق ناھىيە خەزىنىسىگە كىرىدىغان كىرىم — چىقىم قاتارلىقلارنى باشقۇراتتى. بولۇپمۇ پۇقرالارنىڭ يەرلىرىدىن ھەر تاناپقا بەلگىلەنگەن ئالۋان — سېلىق يىغىش، چارۋىچىلاردىن ۋە تىجارەتچىلەردىن زاكات — باجلارنى يىغىش، يەرلەرنىڭ كىرىملىرىنى يىغىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

باجگىز بەگ — ناھىيە تەۋەسىدىكى باج ئىشلىرىنى باشقۇراتتى؛

دورغا بەگ — ناھىيىنىڭ خوجۇلۇق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

بازار بەگ — بازار ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛
مىزاب بەگ — سۇ، سۇغىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛
نېقىپ بەگ — قول — ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

قازىبەگ — شەرىئەتكە مەسئۇل ئىدى؛
مىزشاپ بەگ — ناھىيىنىڭ ئامانلىقىغا، ئىنتىزامىغا مەسئۇل ئىدى؛ ئىدىنى زاماندا ئۇ يەنە «كاتتۇۋال بەگ» ياكى مۇپەتتىش دەپمۇ ئاتىلاتتى؛

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى كەشمىر، پەرغانە قاتارلىق جايلار يەكەن سەئىدىيە خانلىقىغا مۇئەييەن مىقداردا ئولسپان تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغانىدى. سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتى ئۇلارنىڭ ئىش باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىدىكى ئەمەلدارلارنى ئىشقا تەيىنلەيتتى. بۇ سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزىنىڭ ئاساسلىق زېمىنىنىڭ سىرتىدىكى جايلاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سەئىدىيە خانلىقى ئىسلام ئۇيغۇر خانلىقى بولغانلىقتىن، ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى ھېسابلىناتتى. خانلىقنىڭ سۇلتانىدىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئىسلام دىنىنىڭ شەرىئىتى (قانۇنى) خانلىقنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىدا قانۇن — ئەخلاق ئۆلچىمى قىلىنغانىدى. بىراق، سەئىدىيە خانلىقى ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىر — بىرىدىن ئايرىۋېتىشتەك سىياسەتنى يولغا قويغان بولغاچقا، دىن سەئىدىيە خانلىقىدا

ئىككى سىياسىي ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى. شەيخۇلئىسلام، قازىلارنىڭ ئاساسلىق رولى خانلىقنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى ساقلاش، خانلىقنىڭ مەمۇرىي ۋە ھەربىي قاتارلىق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ياردەملىشىشتە ئىپادىلەنەتتى. سەئىدىيە خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىگە ئائىت تارىخىي مەنبەلەردە بۇ جەھەتتە ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەنىدى. ئابدۇكېرىم خان زامانىسىدا (مىلادى 1570 - 1580 يىللاردا تەختتە) خان ھەر شەنبە ۋە جۈمە كۈنى دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ئۆزى مەسئۇل بولۇپ بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۇنىڭ بىر تەرەپىدە شەيخۇلئىسلام، قازى ۋە مۇپتى (شەرىئەتنى ئىزاھلىغۇچى)، يەنە بىر تەرەپىدە، ۋەزىر، ھاكىملار ھازىر بولۇپ تۇراتتى. شەرىئەتكە مۇناسىۋەتلىك دېلولارنى قازى بىلەن مۇپتى بىر تەرەپ قىلاتتى. ھۆكۈمەتكە دائىر ئىشلارنى باش ۋەزىر باشچىلىقىدىكى ئەمىرلەر ھەل قىلاتتى. ھاكىمىيەت بىلەن دىننىڭ ئايرىۋېتىلىشى دىننىڭ ئەدلىيە جەھەتتىكى ھوقۇق دائىرىسىنىڭ ئېنىق بەلگىلەنگەنلىكىدە ئىپادىلەنەتتى. بۇ خىل شەكىل سەئىدىيە خانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە داۋاملاشتى.

سەئىدىيە خانلىقىدىكى ھەربىي تەشكىلات توغرىسىدا «تارىخى رەشىدى» ۋە باشقا تارىخى مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قوماندانى «ئەمىر كىبىر» (باش قوماندان) ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلاتتى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى ئىككى چوڭ ئىدارە قىلىش سىستېمىسى بويىچە مەركەزگە قاراشلىق قوشۇنلار ۋە تۇرپان ۋالىيلىقىغا قاراشلىق قوشۇنلار دەپ ئىككىگە ئايرىلاتتى. مەركەزگە قاراشلىق قوشۇن تۆۋەندىكىدەك ھەربىي قىسىملاردىن تەركىب تاپاتتى:

1. سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇن؛

2. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزىي قوشۇنى؛

3. سەئىدىيە خانلىقىغا بىۋاسىتە قاراشلىق ۋىلايەتلەر.

دىكى ھەربىي قوشۇنلار؛

مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ ۋەزىپىسى: سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمدارى سۇلتان (خان) نى ۋە ئوردا مەھكىمىسىنى قوغداش، ئوردا ئىچى ۋە تېشىدىكى مۇھاپىزەت ئىشىغا مەسئۇل بولۇش ئىدى؛

سۇلتان (خان) سىرتى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىققاندا ياكى ئوۋ - شىكار قىلىشقا چىققاندا قوغداش، مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى. مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ كىيىم - كېچەك، مائاشى خانلىق خەزىنىدىن بېرىلەتتى.

مەركىزىي قوشۇنىنىڭ ۋەزىپىسى: ئەمىر كىيىمىنىڭ قوماندانلىقىدا، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. مەركىزىي قوشۇنىنىڭ تەركىبىدە 12 مىڭ ئەسكەردىن تەركىب تاپقان تۈرلۈك ئەسكىرىي بىرلىك بولاتتى. مەركىزىي قوشۇن ئالدىنقى (يەزەك) قىسىم، ئوڭ قول قوشۇن، سول قول قوشۇن، ئوتتۇرا (قەلب) قوشۇن، ئارقا سەپ قوشۇن دېگەنلەرگە بۆلۈنەتتى. يەزەك قىسىم - ھەربىي قوشۇن يۈرۈشىدىن ئىلگىرى چارلاشقا ئەۋەتىلىدىغان چارلىغۇچى قىسىم بولۇپ، قوشۇننىڭ ئالدىدا مېڭىپ، قارشى تەرەپنىڭ (دۈشمەن) ئەسكەرلىرىنىڭ پىستۇرما قويغان - قويىغانلىقىنى، ئۇنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى، ھەربىي كۈچى قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئىگىلەيتتى.

ھەربىي قوشۇننىڭ ئاساسلىق قورال - ياغلىرى ساتۇر، نەيزە، ئايپالتا، قىلىچ، خەنجەر، شەمشەر، ساتۇن، گۈزە، ئوقيا، مىلىتق، قالقان، ساۋۇت، زىرھ قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپاتتى؛

ساتۇر — قىلىچ ئورنىدا ئىشلىتىدىغان سېپى تۆمۈردىن ياسالغان بىر خىل قورالنىڭ نامى ئىدى؛ ساتۇن ئەسكەرلەر كۆكرىكىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان قالقانىنىڭ نامى بولۇپ، ئادەتتە ئاق تۆمۈردىن سوقۇلاتتى؛ تۇرپان ۋالىيلىقىغا قاراشلىق ھەربىي قوشۇننىڭ ۋەزىپىسى — ئۆز دائىرىسىدىكى جايلارنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، چېگرىسىنى ساقلاشقا مەسئۇل ئىدى، بۇ قوشۇن 4000 ئاتلىق ئەسكەردىن تەركىب تاپاتتى.

2 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا ئۇزۇن يىللار داۋام قىلغان ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى تۈپەيلىدىن ئىگىلىك ۋەيران بولغان، قاتناش توختاپ سودا - تىجارەت ئىشلىرى كاساتلىشىپ مەركىزىي شەھەرلەر ۋە ناھىيە، يېزا بازارلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتكەنىدى. قەدىمكى دەۋرلەردىن بېرى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەر «ھۇقۇشقا ئۇۋا، جىن - پەرىلەرگە ماكان» بولۇپ، چۆللۈشىپ كەتكەنىدى. شەھەر - بازارلار ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرى بالايىپەت خاراكتېرىدىكى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال، جەنۇبىي شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈردى.

مىرزا ئابابەكرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە ئارقىمۇ ئارقا يۈز بەرگەن مالىمانچىلىقتىن جاق تويغان ئۇيغۇر

خەلقى بىرلىككە بەكمۇ تەشنا ئىدى. شىنجاڭنىڭ بىرلىكى ئومۇمىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولغاچقا، سەئىدخان قۇرغان سەئىدىيە خانلىقى دەل مۇشۇ تارىخىي ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلدى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقىدىكى ھەرىكەتلەر خەلقى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا قوللانغان تەدبىرلەرنى چىن كۆڭلىدىن ھېمايە قىلدى.

1. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق

سۇلتان سەئىدخاننىڭ «پۈتۈن پۇقرانى راھەت ئارامىغا ئىگە قىلىش» ① ئۈچۈن، قوللانغان ئىگىلىكنى ياخشىلاشتىكى بىر قاتار تەدبىرلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

بىرىنچى، خەلقنى ئېلىنىدىغان ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقنى ئون يىلغىچە كەچۈرۈم قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ تەدبىر جەنۇبىي شىنجاڭ دائىرىسىدە ئومۇمىي يۈزلۈك يولغا تويۇلدى؛ ئىككىنچى، سۇلتان سەئىدخان ئىلگىرىكى ئۇرۇش يىللىرىدا ۋەيران قىلىنغان شەھەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئاقسۇ دەرياسى بىلەن يەكەن دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئاھالە كۆچۈرۈش ئىشىغا ئەھمىيەت بەردى. خوتەندىن بىر قىسىم ئاھالىنى يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى مۇنبەت دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆچۈردى. خوتەن بىلەن يەكەن ئارىلىقىغا جايلاشقان ھازىرقى قاغىلىق بازىرى دەل شۇ مەزگىلدە ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. ئۈچىنچى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىشقا ئەھمىيەت بەردى. ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق ئۆتمۈشتىن تارتىپ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش

① مىرزا ھەيدەر كوراكانى: «تارىخى رەشىدى» قولىيازما.

قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىدى. ئېگىز تاغلاردىن ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇ كەلتۈرۈش تېخنىكىسىغا ئىگە ئىدى. سۇلتان سەئىدخان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۇ ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئاقسۇ رايونى بىلەن يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى رايونلاردا ۋە خوتەن بوستانلىقىدىكى كېرىيە، نىيە، چەرچەن ئەتراپلىرىدا، مەكىت، مارالبېشى، كۇچادىكى يېڭسار، شاپار، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا كەڭ كۆلەمدە سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىنى تەشكىللىدى. يۈگەنسېز سۇلارنى تىزگىنلەپ يولغا سېلىپ بويسۇندۇرغانلىقتىن، ۋەيران بولغان دېھقانچىلىق رايونلىرى تېز ئەسلىگە كەلدى. تۆتىنچى، سەئىدىيە خانلىقى دېھقانچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدا يۇقىرىقىدەك تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن تاشقىرى، قەشقەر تۈزلەڭلىكى، ئىلى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئوتلاق مەسلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلدى، ئوتلاقلارنى قىشلىق، يازلىق يايلاق دەپ ئايرىپ، ئوتلاقلارنىڭ قېرىپ ئاسان كاردىن چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. چارۋىچىلارنى ئوتلاق مەسلىسىدە خاتىرجەم قىلىپ، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئاساس سېلىپ بەردى.

سەئىدىيە خانلىقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا يولغا قويغان ئىسلاھاتچىلىق تەدبىرلىرى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولدى. مۇشۇ مەزگىلدە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ يېزا ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىپ تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى. بىرقانچە رايونلاردا يېڭىدىن شەھەر، كەنتلەر مەيدانغا كەلدى.

خوتەن - كېرىيە ئارىسىدىكى ھاڭگۇي، چىپان ۋە گۈلخۇمار، قارا قىر بازارلىرى بەرپا قىلىندى ياكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. گۇما، قاغىلىق ئەتراپىدىكى نۇرغۇن كەنتلەر،

ھازىرقى مەكىت بازىرى، مارالبېشى، كەلپىن، ئۈچتۈرپان، ئاقسۇنىڭ ئاۋات، كۇچانىڭ يېڭىسار، شايار، قەشقەرنىڭ پەيزاۋات قاتارلىق شەھەر ۋە بازارلىرى، شۇ ئەتراپتىكى كەنتلەر ۋە سان - ساناقسىز ئېكىنزارلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە بەرپا قىلىندى ياكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە سۇ ئىنشائات تۈزۈلمىسىدە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى قازدۇرۇش، سۇنى رايونلارغا ئايرىپ ئۈنۈملۈك باشقۇرۇش ئۈچۈن غول تارماقلارغا توما بېكىتىپ، سۇ ئىشلىرى تەرتىپكە سېلىندى.

دېھقانچىلىق تارىختىن بۇيان تارىم ۋادىسىغا بىرقەدەر مەركەزلەشكەندى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا زىرائەتنىڭ تۈرلىرى بىرقەدەر تولۇق ئىدى. بۇ جايلاردا بۇغداي، كېۋەز، زىغىر، نۇقۇت، ئارپا، قىچا، كەندىر قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. شۇنىڭدەك كۆكتات، قوغۇن، تاۋۇز، مېۋە قاتارلىق نەرسىلەر يېتىشتۈرۈلەتتى.

يېزائىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، سۇ ئىنشائاتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن بۇ جايلاردا باغۋەنچىلىك (ئورمانچىلىق) ئىشلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلغانىدى. تارىخىي مەنبە - لەردە «مىززا ئابابەكرى دەۋرىدە يەكەن شەھىرىنىڭ تۆت ئەتراپىدا 12 مىڭ باغ بىنا قىلىنغانىدى» دېيىلگەن^①. بۇ گەپتە مۇبالىغە بولسىمۇ ئەمما، كېيىنكى مەزگىللەردە نەچچە يۈزلىگەن باغلار بىنا قىلىنغانلىقى پاكىت ئىدى. يەكەن شەھىرىدە شۇ چاغدا بىنا قىلىنغان شاھالباغ، گۈلباغ، چىنىباغ، تېرەكبىاغ، ئىلىتېباغ، ھەيدەر باغ قاتارلىق قەدىمكى باغلارنىڭ

① مىززاھەيدەر كوراكانى: «تارىخىي رەشىدى» قولىيازما.

نامى تاھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ باغلاردا ئۈزۈم، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئەنجۈر، نەشپۈت، چىلان، ئالۇچا، ئالسىرات، چىنەستە، شاتتۇت قاتارلىق دەرەخلەرمۇ ئىستۇرۇلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، سۇۋادان تېرەك، سۆگەت، قارىياغاچ، چىنارە، چىگدە، دەرىخى ئۈجمە قاتارلىق دەرەخلەرمۇ ئۆستۈرۈلەتتى. ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن بېرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىغا ئىگە خەلق بولغانلىقتىن، تارىختا ئۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئالغا سۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم روللارنى ئوينىغانىدى. چارۋىچىلىق سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا خېلى سالماقنى ئىگىلىگەنىدى. شۇڭا، چارۋا ماللارنىڭ يەم - خەشكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بېدە، ئارپا، سۇلۇ قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى.

2. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

كانچىلىق بىلەن مېتال تاۋلاش ۋە قۇيۇمچىلىق تارىم ۋادىسىدا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە كانچىلىق بىلەن مېتال تاۋلاش ۋە قۇيۇمچىلىق ئالاھىدە تەرەققىي قىلىش بىلەن مۇستەقىل كەسىپ بولۇپ شەكىللەنگەنىدى.

بۇ يەردىن چىقىدىغان كان مەدەنلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، قېزىپ ئېلىنغان مەدەنلەر ئىچىدە ئالتۇن، ئاق ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قوغۇشۇن، تۆمۈر، ئاليۇمىن، سىنىك، ئالماس، قاشتېشى، سىماب، گۈڭگۈرت، خىروستال، ئاشتۇزى قاتارلىقلار بار ئىدى.

بۇنداق كان مەھسۇلاتلىرى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشتە ۋە چەتكە ئېكسپورت قىلىشتا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاساسلىق تاۋارلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىناتتى. سەئىدىيە خانلىقى ۋاقتىدا كۆلىمى چوڭراق بولغان ئالتۇن، قاشتېشى، مىس، كۈمۈش، تۇز، تۆمۈر، قوغۇشۇن رۇدىلىرىنى قېزىش ۋە ئېرىتىش ئىشلىرى ئوردا نازارەتچىسىنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ خىل كانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن كېلىدىغان كىرىم خانلىقىنىڭ ئاساسلىق دارامىتىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇڭلاشقا نۇرغۇن جايلاردا كانلار ئېچىلغانىدى. يېڭىساردىكى تۆمۈر كېنى (شاناز تۆمۈر كېنى)، كۇچا ئەتراپىدىكى مىس كېنى، قەشقەر، خوتەندىكى ئالتۇن، تۆمۈر، مىس كانلىرى، يەكەن قوشراپتىكى قوغۇشۇن كانلىرى ئۆز دەۋرلىرىدە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن سىرت، بۇ يەردىكى قېزىلغان ئالتۇن، تۆمۈر، مىس، قوغۇشۇنلار يەنە چەتكە كۆپ مىقداردا چىقىرىلاتتى. بۇ كانلاردا نۇرغۇن ئادەم ئىشلەيتتى.

ھەر خىل تۆمۈر سايمانلار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا كۆپلەپ تەدبىقلاندى. ئاساسلىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىدىن كەتمەن، تۆمۈر ئارا، جوتۇ، ئورغاق، كەكە، گۈرجەك، ساپان چىشى قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەنىدى. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن باشقا يەنە ھەرە، ئۆشكە، رەندە، ئىسكىنە، بولقا، دەرەش، بىگىز، پالتا، يۈگەن، ئۈزەڭگە، ھەر-بىي قوراللاردىن ئوقيا، باشاق، قىلىچ، خەنجەر، نەيزە، زىرە، ساۋۇت، دۇبۇلغا قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقىدا ئالتۇن - كۈمۈشتىن زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساش سەنئىتى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، شۇ چاغدا ئالتۇندىن نازۇك ۋە نەپىس زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى ياسىلاتتى. ئالتۇن زىرە، ئالتۇن ھالقا، ئالتۇن

قاداق، ئالتۇن بىلەن زۈك، ئالتۇن چىيەك، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن تاج قاتارلىق زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرى كەڭ ئىشلىتىلەتتى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە سەئىدىيە نامى بىلەن تىللا قۇيۇلغان ۋە ئۇ تىللار ئوبوروتتا كەڭ ئىشلىتىلگەنىدى. شۇ چاغدا تىللا پۇلىدىن باشقا يەنە قىزىل مىستىنىمۇ پۇل ياسىيالىغان بولۇپ، «بىر پۇل»، «50 پۇل»، «بىر تەڭگە» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلاتتى. ئايرىۋاشلاردا پۇلنىڭ رولى كۈنساين مۇھىم بولۇپ، مۇھىم ئوبوروت ۋاسىتىسى بولۇپ قالغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ياغاچچىلىق زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. ياغاچچىلىق ئۇيغۇرلاردا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە مىللىي ئالاھىدىلىك كىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى باي، رەڭگارەڭ نەپىس سەنئىتى بىلەن ئۇيغۇر بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى. مازا-ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىش، خوجىلارغا چوقۇنۇش پائالىيەتلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، مازار بىناكارلىقى ئىسلام بىناكارلىقىدا ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىدى.

مىلادى 1533 - يىلى، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۇنجى سۇلتانى سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەكەن كونا شەھىرى ئالتۇن دەۋرۋازىسىنىڭ ئالدىغا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانلىق قەبرىستانلىقى - «ئالتۇنلۇقۇم» مازىرىنىڭ غەرب تەرىپىگە «ئالتۇن مەسچىت» ياسالدى. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى قايتا كېڭەيتىپ ياسالدى. خوجا مۇھەممەد شېرىپ مازىرى يېڭىدىن ياسالدى. ئابدۇللا خان دەۋرىدە

يەكەن جامەسى كېڭەيتىپ ياسالدى. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ياغاچ ئويما نەقىش ۋە گەج ئويما نەقىش بىلەن ئىشلەنگەن رەڭدار كاھىش ھەم خىلمۇ خىل نۇسخىدا ياسالغان ياغاچ پەنجىرىلەر ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلگەنىدى. شۇ چاغدا ئىسلام بىناكارلىقى شەھەر بىناكارلىقىدىنمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى. قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا سېلىنغان ئاقاقلىق مەدرىس - مازارلارنىڭ گۈمبەزلىرى، جامە (چوڭ مەسچىت) لەرنىڭ ئۆيلىرى، ئاداى - بەرمىسانلىرىغا خىلمۇ خىل گۈزەل نەقىشلەرنىڭ ئويۇلۇشى، جەگە - تۈرۈكلەرگە نەقىش ئويۇش سەنئىتى، ياغاچتىن پەنجىرىلىك دېرىزىلەر - نى ئورنىتىش سەنئىتى قاتارلىقلاردا قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىمارەت قۇرۇلۇشىدىكى ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلغانىدى.

ئۇيغۇر خەلقى - پاختا، يىپەك توقۇمىچىلىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر رايونىنىڭ ئۆزىدە توقۇلغان شايى، كىمخاب، بەقەسەم، ئەتلەس، دۇردۇن ۋە پاختا دىن ئىشلەنگەن گۈللۈك رەخت - شاتىۋار، سەگەز، گۈللۈك رومال قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇر ئىدى. يەكەن، قەشقەر، پەيزىۋات، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا بۆز - خام، چەكمەن ۋە يۇڭ چەكمەن، ئۇشتە قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يۇڭ توقۇلمىلىرى ئىچىدە گىلەم توقۇش سەنئىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

پاختا توقۇمىچىلىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ھەرخىل رەڭدىكى پالاس، خۇرچۇن، تاغار قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە كۆنچىلىك (بۇلغارچىلىق) خېلى دەرىجىدە راۋاجلانغانىدى. بولۇپمۇ كالا تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كۆن (بۇلغارى)، قوي، ئۆچكە تېرىسىدىن ئىشلەن

گەن نېپىز بۇلغارلار كۆنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى. شۇ چاغلاردا كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مۇقاۋىسى ئېسىل بۇلغارىدىن ئىشلىتىلگەن. مۇشۇ مەزگىلدە كۆلچىلىك (ساپالىچىلىق) تەرەققىي قىلغانىدى. گۈللۈك تاۋاق، گۈللۈك لېگەن، جام، تاۋاق - ئاپ قۇرلار، كوزا - ئىۋىرىق، يام (تېرە ئاشلايدىغان) كۈپلەر كۆلچىلىكتىكى ئاساسىي مەھسۇلاتلاردىن بولۇپ قالغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كەسىپلەر قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلگەنىدى، نۇرغۇنلىغان كەسىپى كارخانىلاردا، مەخسۇسلاشقان ئىشخانىلاردا كۆپلىگەن ئىشچىلار ئىشلەيتتى. بۇ يىردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۈرلەمىسى ئىدى.

3. سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى

ئىچكى سودىنىڭ جانلىنىشى سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە سودا - سېتىق ئىشلىرى ناھايىتى راۋاجلانغانىدى. شۇ چاغلاردىكى سودا پائالىيەتلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە تارىم ۋادىسىدىكى جايلاردا ئاساسەن مەركىزىي شەھەر ۋە يېزا - كەنتلەردە قەرزلىك (ھەپتەدە بىر بولىدىغان) بازارلاردا ئېلىپ بېرىلاتتى. بولۇپمۇ مەركىزىي شەھەر بازارلىرىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن چوڭ ئىدى. «بەزى مەركىزىي شەھەر بازارلىرىنىڭ كۆلىمى 10 يول ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان يەكەن شەھەر بازىرى ھەممىدىن چوڭ بازار ئىدى. بۇ بازارلاردا تىجارەت بەكمۇ راۋاجلانغان. تۈرلۈك ماللار ئالماشتۇرۇلاتتى.»

شۇ دەۋرلەردە يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، پىچان، قۇمۇل قاتارلىق شەھەرلەر تەرەققىي قىلىپ سودا - سېتىق پائالىيەت -

نىڭ مەركىزى بولۇپ قالغانىدى،
شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شۇ دەۋرلەردە قەش-
قەر بىلەن يەكەن شەھىرى ئەڭ چوڭ ئىچكى ۋە تاشقى سودا
بازارلىرى ھېسابلىناتتى.
شۇ چاغلاردا يەكەن شەھىرىنىڭ ئالتە چوڭ دەرۋازىسى
بولۇپ، شەھەر كوچىلىرى مېسىلىسىز ئاۋاتلاشقان» ئىدى.
بۇنىڭدىن يەكەن شەھىرىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ
ئىگىلىكىدە تۇتقان ئورنىنىڭ نەقەدەر مۇھىم ئىكەنلىكىنى
كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.
تاشقى سودا

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە سودا پائالىيەتلىرىدە ئىچكى بازار-
لاردىن سىرتقا كېڭىيىش يۈزلىنىشى بارلىققا كەلگەنىدى. بۇنداق
يۈزلىنىشنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، شەرقتە ئىچكى ئۆلكىلەرگە
كىلەرگە ھەتتا دېڭىز ياقىسىدىكى، جېجياڭ قاتارلىق جايلار-
غىچە كېڭەيگەن بولسا، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تىبەت،
ھىندىستان، ئافغانىستان، كەشمىر بىلەن، شىمالدا موڭغۇللار
بىلەن زىچ سودا ئالاقىسى يولغا قويۇلغانىدى. شۇ دەۋرلەردە
شىنجاڭ سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ زور مىقداردىكى يەرلىك
ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن، مەسىلەن: ئات، تۆگە، بۇلغۇن
تېرىسى، قاشتېشى، نۇشۇدۇر، گۆڭگۈرت، ئالماس، ئالتۇن،
كۈمۈش ۋە گىلەم، كىگىز، جايىناماز، ماتا - خام قاتارلىق توقۇلمىلار،
مىلار، تۆمۈر ئەسۋابىلار، تۈرلۈك دورا - دەرەمەكلەر قاتارلىق
لارنى ئىچكى رايونلارغا ئېلىپ بېرىپ سودا - سېتىق قىلاتتى.
ئىچكىرىدىن شايى - ئەتلەس، تاۋار - دۇرۇن، يىپ رەخت،
فارقور قاچا قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلەتتى.

شۇ دەۋرلەردە خانلىقنىڭ تاشقى سودا مۇئامىلىسىدىنمۇ
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەر بىلەن بولغان
تىجارىتى زور تەرەققىي قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا

بېرىش - كېلىش قويۇقلاشتى. بولۇپمۇ ئەنجان، قوۋەنت بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان قاتارلىق شەھەرلەر تاشقى سودا جەھەتتە مەركىزىي شەھەرلەردىن ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا سودا گەرلىرىمۇ مەركىزىي شەھەرلەرگە كېلىپ سودا قىلاتتى، «ئەنجان دىن مەرۋايىتلارنى ئېلىپ كېلىپ قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇدا ساتاتتى». سودىگەرلەر ھىندىستانغا كىگىز ۋە خام - ماتا، چەكمەن، ئالتۇن ۋە جۇڭگو ماللىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇ جايدىن دورا - دەرەك ۋە ئەتىر، باشقا نەرسىلەرنى، كەشىمىر تو - قۇلىملىرىنى ئېلىپ كېلەتتى. ئافغانىستان، ئىران مەملىكەتلىرىدە گە خام (ماتا) چەكمەن، زىلچا، تۆمۈر، مىس قاتارلىق يەر - لىك مەھسۇلاتلارنى توشۇپ بېرىپ ساتاتتى. ئۇ جايدىن يەنە مۇۋاپىق ماللارنى ئېلىپ كېلەتتى.

سەئىدىيە خانلىقى مەزگىلىدە تاشقى سودىنى ئۈنۈملۈك يولغا قويۇش ئۈچۈن سودىگەرلەر تەشكىلى قۇرۇلغانىدى. كارۋان باشلىقلىرى سەئىدىيە سۇلتانى تەرەپتىن تەيىنلىنىپتتى. سودا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ تۇرغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقى بىلەن مىڭ سۇلالىسىنىڭ سودا ئاللا - قىسى قويۇق ئىدى. ئۇلار بۇ ئالاقىنى «ئالتۇن يول» دەپ بىلەتتى. ئەگەر كىمكى بۇ يولنىڭ راۋانلىقىغا كاشىلا قىلسا، خانلىقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايتتى ①.

مىلادى 1644 - يىلى، مىڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقى دەرھال چىڭ سۇلالىسى بىلەن دوستلۇق سودا مۇناسىۋىتىنى ئورناتقاندى. مىلادى 1649 - يىلى، خېشى تۇڭ - گانلىرىدىن دىڭ گودۇڭ قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلدا چىڭ

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 312 - بەت.

سۇلالىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ بىر كىچىك خانلىق قۇرۇش قەستىدە بولغاندا، سەئىدىيە خانلىقى دەرھال بۇ توپلاڭنى ئۆز ۋاقتىدا تىنچىتىپ، چىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈردى. سودا مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇردى. ئىچكىرى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى سەئىدىيە خانلىقىدا ئىقتىسادىي جەھەتتە گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى.

3 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ

مەدەنىيىتى

مەدەنىيەت - جەمئىيەتنىڭ ماددىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ. ئۇ، ئۆز نۆۋىتىدە شۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە فېئوداللىق ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئىدىئولوگىيەنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئومۇميۈزلۈك يۈكسەلىش يۈز بەردى. ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىدە يېڭى تەرەققىيات ۋە يېڭى گۈللىنىش دەۋرى بارلىققا كەلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، سەئىدىيە خانلىقى بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك بۇ زېمىندە مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشىدە تارىخىي يۈزلىنىشنى ئىشقا ئاشۇردى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇ دەۋر ئۇلۇغ تۆھپىلەر ياراتىلغان، بۈيۈك بىرلىك ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئورۇن ئالغان بىر مەزگىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، XIII ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شۇ يەردىكى ئۇيغۇر قاتارلىق يەرلىك مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. ھالبۇكى، موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشىدا ئىسلام دىنى بۇنداق قوشۇلۇپ كېتىش جەريانىنى تېزلەتتى. مەسىلەن: تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشىنى ئالساق، «تۇغلۇق تېمۇرخان مەۋلانا رەشىدىنىڭ ۋاستىسى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. چاغاتاي ئىۋلادلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى مۇ تۇنجى قېتىم تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلاندى. تۇغلۇق تېمۇرخاندىن ئىلگىرى بۇراق خان، ئۇنىڭدىن كېيىن كېيەك خانلار مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، ئەمما موڭغۇل خانلىرىنىڭ ۋە موڭغۇل خەلقىنىڭ مۇسۇلمانلىقى ئېتىقادى ئانچە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى.»^① ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش پەقەت تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلانغان. شۇنىڭدىن كېيىنلا چاغاتاي ئىۋلادىدىن 160 مىڭ كىشى مۇسۇلمان بولدى.»^② دېمەك، موڭغۇل لارنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلانغانىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان قاراخانىيلار ئورۇنداپ كېتەلمىگەن ئۇيغۇرلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى تىيانشاننىڭ شەرقى بىلەن تىيانشاننىڭ شىمالىدا ئومۇميۈزلۈك ئىشقا ئاشۇردى. چاغاتاي ئىۋلادلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق قەدىمدىن بېرى تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىنىڭ قاتلاملىرىنى تەشكىل قىلدى.

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدا يېرىم ئەسىر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مىرزا ئابابەكرىنىڭ ھاكىمىيىتى

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (1) غا قاراڭ.

بىلەن ئۇنىڭغا پاراللېل ھالدا تىيانشاننىڭ شەرقىدە تۇرپان ئويمانلىقىنى ئاساس قىلغان مەنسۇرخاننىڭ ھاكىمىيىتى قاتارلىق ئىككى ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى. ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى يەنىلا ئۇيغۇرلار ئىدى.

دوغلات، بارلاس، جۇرراس، ئىتارچى، مەركىت قاتارلىق موغۇل قەبىلىلىرى ئۇيغۇرلارغا سىڭىشىپ ئۇيغۇرلار بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتتى. تۇغلۇق تېمۇر خاندىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن موغۇللار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان كۆچمەن تۇرمۇشتىن يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشقا كۆچتى. ئۇلار ئىقتىسادىي تۇرمۇش، تىل - يېزىق، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇن، دىنىي ئەقىدە جەھەتلەردە تامامەن ئۇيغۇرلار بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ، ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كېتىشكە باشلىدى.

تارىخشۇناس مىرزا ھەيدەر كوراگان ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسىرىدە موغۇللار ئۈستىدە توختىلىپ شۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا 30 مىڭدەك موغۇل بارلىقىنى تىلغا ئالغانىدى.

سۇلتان سەئىدخان ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىرقانچە يەرلىك تەبرىقچى ھاكىمىيەتلەرنى بىر - بىرلەپ يوقاتتى؛ شەرقتە تۇرپاننىڭ ھۆكۈمدارى مەنسۇرخان بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. شىمالدا قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قوۋملىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارنى ئەمىن تاپقۇزدى. دۆلەت ئىچىدە خېلى ۋاقىتقىچە داۋام قىلغان تىنچلىق، مۇقىملىق ۋەزىيىتىگە ئاساس سالدى. ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان ئىگىلىك پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى، بولۇپمۇ، سەئىدخان يولغا قويغان «پۇقرالارنى دەم ئالغۇزۇش» سىياسىتى.

سىتى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دۆلەت كۈچىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئىچكى - تاشقى جەھەتتىكى بۇنداق ياخشى ۋەزىيەتتە سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنى ھاللاندۇرۇپ، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا قاراتتى.

قەشقەر بىلەن يەكەن ئارىختا ھەرقايسى دەۋرلەردە قۇرۇلغان خانلىقلارنىڭ مەركىزى بولۇپ كەلگەنىدى. سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى.

يەكەن خانلىقى ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن پۇل ئاجرىتىپ نۇرغۇن مەكتەپ، يۇقىرى دەرىجىلىك مەدرىسلىرىنى بەرپا قىلىپ ئىلىم - پەنگە كەڭ يول ئاچتى. يەكەن شەھىرىدىكى رەشىدىيە مەدرىسىلا 360 ھۇجرىلىق بولۇپ، ئىككى قەۋەتلىك قىلىپ سېلىنغانىدى. بۇ يەردە 437 مۇنچا، مۇستەپخانا بار ئىدى. «يېشىل مەدرىس»، «مەدرىس ئىقلىمات»، «جاھان مەدرىسى»، «خانلىق مەدرىسى»، «مەھمۇدىيە»، «ساقىيە مەدرىسى»، «ۋەلىيە مەدرىسى» قاتارلىقلار ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ئىدى ①.

«بەزى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا سېلىنغان خانىقا 948، مەسچىت 585، قۇرۇلغان مەكتەپلەر جەمئىي 2263 كە يەتكەنىدى» ②.

سەئىدىيە ھۆكۈمىتى نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ قەشقەر شەھىرىدىكى «ساقىيە مەدرىسى، ساقىيە مەدرىسى، چاسا مەدرىسى،

① «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1986 - يىلى 4 - سانغا قارالسۇن.

② ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىن ئۆچمەكلەر»

شىنجاڭ مەدەنىيىتى 1988 - يىلى 1 - سانغا قارالسۇن.

كونا ئوردا مەدرىسى، ئوردا ئالدى مەدرىسى قاتارلىق داڭدار
 مەدرىسىلەرنى رېمونت قىلىپ ئېخىمۇ گۈزەل قىلىپ يېڭىلىدى. «
 يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى تۈمەن دەرياسى بىلەن
 قىزىل دەرياسىنىڭ قوشۇلىدىغان يېرىگە جايلاشقاندى. كې
 پىنكى دەۋرلەردە كەلكۈن ئاپىتىنىڭ تەھدىتىگە دۇچ كەلگەن
 لىكىن سەئىدىيە ئوردىسى مازارىنى دەرھال ئەسكسار قەدىمىي
 شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى پايىناپ دېگەن جايغا يۆتكەپ دەرۋازا،
 گۈمبەز، نەقىشلىك مەسچىت ۋە تىلاۋە تىخانا قاتارلىقلاردىن
 تەركىب تاپقان مەشھۇر زىيارەتگاھ قىلىپ ياساتقۇزدى.
 سەئىدىيە خانلىق دەۋرىدە مەدرىسى، مەكتەپلەردە ئەرەب -
 پارس ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى گىرامماتىكىسى، شەرىئەت
 ئىلمى، پەلسەپە، ھەدىس، قۇرئان تەپسىرى، نامىقلىق ئىلمى،
 تىل - ئەدەبىيات، ئىسلام تارىخى، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە،
 ئىتىكا، سەنئەت، خەتتاتلىق قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى.
 مەدرىسىلەردە يەنە لۇتقى سەككىكى ئابدۇراخمان جامى
 ناۋايى قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدىن دەرس ئۆتۈلەتتى.
 سەئىدىيە ئوردىسى ئىلىم - پەن مەدەنىيەتنى تەرەققىي
 قىلدۇرۇش ئۈچۈن، بىلىملىك، ئىختىساسلىق كىشىلەرنى، ئۆلىما،
 ئالىملارنى قەدىرلەپ، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇلارنىڭ
 ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىشكە ئىمكانىيەت ۋە شارائىت يارىد
 قىلىپ بەردى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان زامانىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى
 ئەنئەنىۋى بايراملىرىدىن بىرى بولغان «نورۇز» پائالىيەت-
 لىرىدە شائىر، ئەدىبلەرنىڭ «مۇشائىرە كېچىلىكى» ئۆتكۈزۈ-
 لەتتى. بۇنداق پائالىيەتلەر شائىرلارنىڭ ئۆز ماھارىتىنى
 كۆرسىتىدىغان مۇھىم سورۇنلاردىن بولۇپ قالاتتى.

قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەردە
 ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئىلىم - پەزىلەت ئىگىلىرى
 ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس، بۇ يەردە ئاتاقلىق ئالىم، ئىختىس
 ساس ئىگىلىرى ئۈزۈلمەي يېتىشىپ چىققانىدى.

«خۇراسان ئىقلىمىدا پۈتۈن بىلىملەرنىڭ ھەممىسى
 تاماملاپ»، ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە شۆھرەت تاپقان شائىر،
 ئالىم ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئۈستازى سەئىددىن قەشقەرى
 (1376 - 1457)، خوجا زاھىد قەشقەرى (1363 - 1446)،
 خوجا ئىخىمەت قەشقەرى، زىيائىددىن قەشقەرى ۋە ئاتاقلىق
 چەرراھ مۇھەممەد ھەيدەر قەشقەرى قاتارلىق ئاتاقلىق ئالىم
 لار قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئىلىم تەھسىل قىل
 غانىدى. شۇڭا، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئىلىم - مەدە
 نىيەت ئىشلىرى دەل مۇشۇ ئاساستا راۋاجلاندى.

سۇلتان سەئىدخان ۋە ئۇنىڭ قابىل ۋارىسلىرىدىن
 بولغان ئابدۇرېشىتخان، ئابدۇكېرەم خان، ئابدۇلاخان قاتار
 لىق ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن مەرىپەتپەرۋەر، دانا خانلاردىن ھېچ
 ساپلىناتتى. ئۇلار ئىلىم - پەن، مەدەنىيەتكە بىرقەدەر ئەھمىيەت
 يەتتە بېرىشتى، ئىختىساس ئىگىلىرىنى قەدىرلەيتتى. شۇڭا،
 سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئالدىنقى ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە
 نۇرغۇنلىغان ئالىملار يېتىشىپ چىقىپ، خەلقىمىزگە مول مەدە
 نىيەت مېۋىلىرىنى قالدۇردى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىمىزغا قالدۇر
 غان قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋە تىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت
 يەت خەزىنىسىدە ئۆزىگە تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە.

ھەممىگە ئايانكى، ئىلىم - پەن جەمئىيەت تارىخىنى
 ئىلگىرى سۈرىدىغان ئىنقىلابىي كۈچ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
 يەنە مەلۇم بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك

قىلىدىغان مۇھىم بەلگىدۇر. ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىنسانلار نەچچە مىڭ يىللار توپلىغان ئىلىم - پەن بىلىملىرى ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ۋاسىتىسى، شۇنداقلا مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ قىممەتلىك بايلىقىدۇر. كىشىلەر ماددىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبىسىنى توپلاپ، ئەقىل پارا - سىتى ۋە ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈپ ماڭىدۇ ۋە ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە داۋاملاشتۇرۇپ ئىنسانلارنىڭ ئورتاق مەنىۋى بايلىقىغا ئايلاندۇرىدۇ.

بىز مەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن ماددىي مەدەنىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىدىن قارىغىنىمىزدىمۇ بىرەز مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىغا قاراشتا ئالدى بىلەن شۇ مىللەتنىڭ ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ قانداقلىقىغا قارىشىمىز كېرەك. شۇنداق ئىكەن، بىز سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە كى ئىلىم - پەن مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم نامايەندىلىرى سۈپىتىدە شۇ دەۋردىكى مۇنەۋۋەر شەخسلەر تەرىپىدىن يارىتىلغان ئىلىم - پەن ەۋۋەپپەقىيىتىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىك بىر نەچچە ئەسەرلەرنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشىمىز كېرەك. سەئىدىيە دەۋرىدە يېتىلگەن پاراسەت ئىگىسى، داڭلىق تارىخشۇناس ۋە شائىر مىرزا ھەيدەر كوراگانى (ئەدەبىي تە - خەللىۋى «ئاياز شىكەستە») «جاھاننامە» داستانى بىلەن «تارىخى رەشىدى» دېگەن ئەسەرلەرنى يازغانىدى. «جاھاننامە - مە» ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىش مەزگىلىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ ئەسەر XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ داستان ئۇيغۇر كلاسسىك داستانچىلىقى تەرەققىياتىدا بىر نامايەندە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتور داستاننىڭ سىۋىت قۇرۇلمىسىنى خەلق چۆچەك
لىرى ئاساسىغا قويۇپ، يۈكسەك فانتازىيە كۈچى ئارقىلىق
رەۋايەت بىلەن رېئاللىقنى بىرلەشتۈرگەن. بۇنىڭدىن بىز ئاپ
تورنىڭ بەدىئىي تەپەككۈرىنىڭ چوڭقۇر ۋە يۇقىرى ئىكەنلىكى
نى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن تونۇش
ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنى خەلق ئېغىز ئەدە-
بىياتى ئاساسىدا جارى قىلدۇرۇشقا ماھىر بولغانلىقىنى
كۆرۈۋالالايمىز.

مىرزا ھەيدەر كورگانى «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسىرىنى
كەشمىردە ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان يىللاردا (1541 — 1545)
يېزىپ چىقتى. «تارىخى رەشىدى» ئىككى توملۇق ئەسەر بولۇپ،
بىرىنچى تومى ھىجرىيە 948 - يىلى (1541 — 1542)،
ئىككىنچى تومىنى ھىجرىيە 952 - يىلى (1545 — 1546)
يېزىپ پۈتتۈردى.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ بىرىنچى تومىدا تۇغلۇق
تېمۇرخان (1329 — 1363) ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاشقان
ئەۋلادلىرى ئىسەن بوغاخان (1330 — ؟) خىزىر خوجا (مىلادى
1383 — 1399 - يىللىرى تەختتە)، شەمى جاھان (مىلادى
1499 — 1335 - يىللىرى تەختتە)، ئوۋەيسخان (مىلادى
1418 — 1428 - يىللىرى تەختتە)، سۇلتان يۇنۇس خان
(مىلادى 1417 — 1414 - يىللىرى تەختتە)، سۇلتان
مەھمۇدخان (1463 — 1508)، سۇلتان ئەخمەت خان
(1408 — 1565)، مەنسۇرخان (؟)، سۇلتان سەئىدخان
(1433 — 1586)، ئابدۇرېشىتخان دەۋرى (؟ — 1545)
گىچە بولغان توپتوغرا ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق دەۋردىكى
تارىخ مۇپەسسەل يېزىلغان.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىككىنچى تومىدا ئاپتور مىرزا
ھەيدەر كورگانىنىڭ ھىجرىيە 906 - يىلى (1500 — 1501)

تاشكەنتتە دۇنياغا كېلىشى، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ تارىخىي كەچۈرمىشلىرى، تارىخىي پائالىيەتلىرى، ئۆزبېك ھۆكۈمدارى شەيبانىخاننىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى، ئۇنىڭ قىرغىنچىلىقى قاتارلىق مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەر، زوھردىن مۇھەممەت بابۇر شاھ (1483 — 1530) ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىغا دائىر تەپسىلىي تارىخىي مەلۇماتلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارغا قاراشلىق ۋىلايەت ۋە شەھەرلەر، بۇ يەرلەردىكى ئاھالىنىڭ مەدەنىي ھاياتىغا دائىر مەلۇماتلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جۇغراپىيىۋى يەر - جاي ئىسىملىرى، مىللەتلەر ئىتىۋىگراپىيىسى، شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقى قىسىملىرىنىڭ جۇغراپىيىسى ۋە قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار، موغۇلىستاننىڭ زېمىن دائىرىسى، موغۇل قەبىلىسى ۋە خانلارنىڭ شەجەرىسىگە ئائىت مەلۇماتلار يېزىلغان.

«تارىخى رەشىدى» دە جانىبەك، قاسىمخان، مىماشخان، تاھىرخان قاتارلىق قازاق خانلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا بولۇپمۇ قاسىمخان بىلەن سۇلتان سەئىد خاننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەت توغرىسىدا، خېلىل سۇلتان (سۇلتان سەئىدخاننىڭ قېرىندىشى) نىڭ قىرغىزلار ئارىسىدىكى ئىش - ئىزلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئەسەرنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا يەنە تىبەت، كەشمىر ۋە بەدەخشان قاتارلىق جايلارنىڭ ئاھالىسى، جۇغراپىيىۋى ئەھۋالىغا ئائىت مەلۇماتلار، ئافغانىستان، شىمالىي ھىندىستان قەبىلىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە تارىخىي ماتېرىياللار يېزىپ قالدۇرۇلغان.

«تارىخى رەشىدى» دە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بولغان بۇخارا، خۇراسان، ھىرات شەھەرلىرىدىكى مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئائىت مەلۇماتلارمۇ بېرىلگەن. ئاپتور ئەلشىر نەۋائىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن يۈكسەك ۋە پەخىرلىك

ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ «ئەسلى ئۇيغۇر ياخشىلىرىدىن بولۇپ، ئاتىسىنى كىچىك ياخشى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، «ئۇقىمەنلىك ئۆمرىنىڭ تامامىنى تاتلىق ۋە ياخشى ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزگەن. ھېچقانداق كىشى ئەلشىر ناۋايىدەك كۆپ ھەم نەتىجىلىك ئىش قىلىشقا مۇيەسسەر بولالمىغان» ① دەپ ئالاھىدە تىلغا ئالغان.

مىرزا ھەيدەر كوراگان «تارىخى رەشىدى» دە بىزنى ھەربىي ئىلىمگە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇ ئۆسمۈر چېغىدىلا 1513 - يىللىرى شەيبانىخان خارەزمگە ھۇجۇم باشلىغاندا، بابۇرغا ھەمراھ بولۇپ شەيبانىخانغا قارشى ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقان. 1514 - يىلى مىرزا ھەيدەر كوراگانى سۇلتان سەئىدخان بىلەن بىللە قەشقەردىكى مىرزا ئابابەكرى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇش ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشتىكى كۆرەشلەرگە قاتناشقان شۇنداقلا 1516 - يىلى، سۇلتان سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئىشىنى كونكرېت بېجىرگەن. سەئىدىيە ئوردىسىغا ۋەكالىتەن قىرغىزلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش سۆھبىتىگە قاتناشقان. سەئىدىيە خانلىقى قوشۇنىنىڭ تىبەت، لاداخ، كەشمىر بەدەخشان قاتارلىق جايلارغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىگە قوماندانلىق قىلغان ۋە مۇشۇ جەرياندىكى ستراتېگىيە ۋە تاكتىكا مەسىلىلىرىگە دائىر ئىشلارنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى قاراشلار بىلەن بايان قىلغان. بۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئۇرۇش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەت

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازما.

گە ئىگە.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ بىرىنچى تومى 180 بەت، ئىككىنچى تومى 498 بەت بولۇپ، جەمئىي 678 بەت، «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىلمىي قىممىتى شۇ يەردىكى، مىرزا ھەيدەر كوراگانى ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىتىدە ۋە ئىلمىي ساھەسىدە زور رول ئوينىغان مۇھىم دۆلەت ئەربابىدۇر. ئۇ ئۆز زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن جايلارنى، مەسىلەن، قەشقەر، ھىرات، خۇراسان، سەمەرقەند، تىمەت، لاداخ، كەشمىر، بەدىخ-شان، پاكىستان قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىكى مۇھىم ۋە قەلەرگە ئۆزى بىۋاسىتە قاتناشقان. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارنى ئارىلاپ، توپلىغان ئىشەنچلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال، ھۈججەت، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق رەتلەپ كېيىنكىلەر ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىك بولغان بۇ ئىلمىي ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرغان. مىرزا ھەيدەر كوراگان «تارىخى رەشىدى» نى يېزىشتا يەنە مەۋلانا شەرىپىدىن ئەلى يەزىدىنىڭ «زەپەر نامە» دېگەن ئەسىرىدىن ۋە «مىنىتخىپ - التتۋارىخ»، «مەجمىئە ئۇتتۋارىخ»، «جامى گىتى ناماي» (ئالەمنى كۆرسەتكۈچى جام) «تاۋارىخ كىزىدە»، «نۇسرەتنامە»، «تاۋارىخ قەدىمە ۋە تارىخ جەدىيە» قاتارلىق تارىخىي ئەسەرلەردىن پايدىلانغان. بىراق، بۇ ئەسەرلەردە چىڭگىزخاندىن تۇغلۇق تېمۇرخانغىچە بولغان تارىخىي دەۋرگە ئائىت مەلۇماتلار بېرىلىپ، تۇغلۇق تېمۇرخاندىن كېيىنكى خانلارنىڭ تارىخى شەرھلەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، مىرزا ھەيدەر كوراگان تۇغلۇق تېمۇرخاندىن كېيىنكى تارىخنى بايان قىلىش مەقسىتىدە «تارىخى رەشىدى» نى يازغانىدى.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىگە «تارىخى رەشىدى» دەپ نام

قويغانلىقىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: موغۇل خانلىرىنىڭ
 ئىسلام دىنىغا كىرىشى تۇغلۇق تېمۇرخاندىن باشلاندى،
 تارىخنىڭ نامىنى «تارىخى رەشىدى» دەپ ئاتىشىدىكى
 بىرىنچى سەۋەب، تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى
 مەۋلانا رەشىددىننىڭ تەۋسىيىسى بىلەن بولدى؛ ئىككىنچى
 سەۋەب، تۇغلۇق تېمۇرخاندىن ئىلگىرى بۇراق خان، ئۇنىڭدىن
 كېيىن كىپەك خانلار مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، ئەمما
 خەلقنىڭ مۇسۇلمانچىلىقى راۋاج تاپمىغانىدى. ئۇلار پۇرسەت
 بولسىلا ئارقىغا قايتىپ ئىسلام دىنىدىن چەتلەشكە ئۇرۇناتتى.
 ئەمما، تۇغلۇق تېمۇرخان مۇسۇلمان بولۇشى بىلەن تەڭ
 ئىسلام دىنى موغۇللار ئارىسىدا يىلتىز تارتىپ ئومۇملاشتى.
 بۇ تارىخ ئۇنىڭ نامىنى بايان قىلىش بىلەن باشلىنىپ
 دىغانلىقتىن «رەشىدى» دەپ ئاتاشنى لايىق كۆردۈم؛ ئۈچىنچى
 سەۋەب، بۇ خانلارنىڭ ئاخىرى ئابدۇرېشىتخان بولۇپ، بۇ
 تارىخ ئۇنىڭ ئۈچۈن يېزىلىۋاتىدۇ. مۇشۇ ئۈچ سەۋەب بىلەن
 بۇ تارىخ «تارىخى رەشىدى» دەپ ئاتالدى. ①
 «تارىخى رەشىدى» پارس تىلىدا يېزىلغان. كەشمىر
 كۇتۇپخانىسىدا مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ ئۆز قولى بىلەن
 يازغان نۇسخىسى ساقلانغان، كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ ئەسەرنىڭ
 ئەسلى نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ۋە ئۇيغۇرچىغا
 تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرى، «ئالتۇن ھەل بېرىپ ئىشلەند
 گەن» بىرقانچە خىل نۇسخىلىرى قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، كۇچا
 ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا
 فرانسىيە، گېرمانىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگىلىيە قاتارلىق دۆ-
 لەتلەردىكى شەرقشۇناسلار ئارقىلىق ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە
 قىلىنىپ دۇنياغا تارالغانىدى.

① مىرزا ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمىسى.

«تارىخىي رەشىدى» نىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان ئەسلى قول يازما نۇسخىسى (كەشمىر نۇسخىسى) 1948 - يىلى كەش مىردىكى بىر قېتىملىق ھادىسىدە يوقىلىپ كەتكەن، ئافغانىستاندىكى كابۇل مائارىپ ئىندارىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا «تارىخىي رەشىدى» نىڭ ئىككىنچى تومىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ساقلانماقتا. مەشھۇر شەرقشۇناس دىنسۇن روسى تەرىپىدىن تېپىلغان مۇكەممەل بىر نۇسخىسى ئۇلۇغ بىرىتانىيە مۇزېيىنىڭ Add 24090 نومۇرلۇق كاتالوگىدا ساقلانماقتا. بۇ نۇسخىنىڭ قاچان، قەيەردە، كىم تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق بىر خاتىرە قالدۇرۇلمىغان. پەقەت باش تەرىپىدىكى بوش قالغان بەتتە بۇ نۇسخىنىڭ ھىجرىيە 1145 - يىلى (1732 - 1733)، مىرزا مۇھەممەت مۇنئەھمىدخان دېگەن بىر زاتنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان. بۇ خاتىرىگە قارىغاندا، بۇ نۇسخىنىڭ مىلادى 1732 - يىلىدىن بۇرۇن كۆچۈرۈلگەنلىكى مەلۇم، «تارىخىي رەشىدى» قەشقەردە موللانىياز ئاخۇن خوتەنى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1102 - يىلى (1690 - 1691)، تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

× × ×

ئانا قىلىق مۇقامشۇناس ۋە شائىرە ئاماننىساخان (1534 - 1567) ئەدەبىي تەخەللۇسى - نەفىسە، ئۇ سۇل تان ئابدۇرېشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتىسىنىڭ قولىدا تەربىيىلىنىپ، مۇقامشۇناس، ئەدەب بولۇپ يېتىپ شىپ چىققان. ئۇنىڭ «دىۋان نەفىسە»، «ئەخلاق جەمىلە» ناملىق دىداكتىك ئەسەرلىرى ۋە «شۇرۇلۇقۇلۇپ» (قەلبەلەر كېڭىشى) ناملىق ئىستىتىك ئەسەرلىرى بار.

× × ×

يۈسۈپ قىدىرخان ئۇيغۇر كلاسسىك مۇقاملىرىنى ئىگى

لىگەن ئۇستا مۇقامچى ۋە شائىر بولۇپ، سەئىدىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىدە زور رول ئوينىغانىدى. ئۇنىڭ شېئىرلار توپلىمى «دىۋان قىدىرى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇردۇر. ئۇ راۋاپنى ئىسلاھ قىلغان ۋە «ھەشتار» ناملىق سەككىز تارىلىق چالغۇ ئەسۋابىنى ئىختىرا قىلغان. ئۇ «ۋەب سال» ناملىق يېڭى مۇقامنى ئىجاد قىلغان. «خۇراسان، خارەد زىم، ئىران - ئىراق قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن كۆپلىگەن مۇزىكانت، تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن» ئىدى.

× × ×

«تارىخنامە - ئابدۇرېشىتخان» ناملىق ئەسەر ھىجرىيە 951 - يىلى (1544 - 1545)، نامەلۇم بىرەيلەن تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، ھىجرىيە 1035 - يىلى (1627 - 1626)، مۇھەممەت نىياز ئاخۇن تەرىپىدىن كۆرۈلگەن.

مىرزا فازىل جۇرراس ئوغلى مەھمۇد جۇرراس يەنى شاھ مەھمۇد جۇرراس (1626 - 1696) سەئىدىيە خانلىقىدا مىرزا ھەيدەر كوراگانىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر ئاتاقلىق تارىخچىدۇر. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەندىكى بىر مەدرىستە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شاھ مەھمۇد جۇرراس «تارىخ» ناملىق ئەسەرنى مىلادى 1672 - يىلىدىن 1676 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتا يەكەندە يېزىپ چىقتى (ھازىر ئۇيغۇر قول يازمىلار كاتالوگىدا ۋە ئىچكى قىسىمىدا تارقىتىلغان «تارىخىي رەشىدى - زەيلى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان تارىخ دەل مەھمۇد جۇرراس تەرىپىدىن يېزىلغان). شاھ مەھمۇد جۇرراسنىڭ ئىككىنچى ئەسىرى: «بىلىم ھەۋەسكار - لىرى دوستى» ناملىق ئەسىرى مىلادى 1696 - يىلى يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى ھازىر ئەنگلىيە ئوكسford كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا.

شاھ مەھمۇد جۇرراسنىڭ «ئانىس ئال تالىپىن» دېگەن

يەنە بىر ئەسىرىمۇ بار. بۇ ئەسەر سەئىدىيە خانلىقى مۇنقىرىز بولغاندىن كېيىن يېزىلغان. بۇ كىتابتا ئاساسەن سەئىدىيە خانلىقىدىكى قارا تاقىيلىقلار بىلەن ئاق تاقىيلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ئۆتمۈشى خاتىرىلەنگەن.

شاھ مەھمۇد جۇرراس يازغان «تارىخ» مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخىي رەشىدى» ئەسىرى يېزىلغان دەۋردىن كېيىنكى دەۋرنى يەنە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى بىر پۈتۈن تارىخنى يورۇتۇپ بەرگەن قىممەتلىك قول يازما ماتېرىيال بولۇپ، ئۇنىڭدا سۇلتان ئابدۇرىشتخاننىڭ پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئابدۇكېرىم خان، مۇھەممەت خان، ئابدۇللاخان ۋە ئاقباشخان دەۋرلىرىدىن ئىبارەت بىر ئۇزۇن تارىخىي دەۋردىكى ئىشلار، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىگە سەۋەبچى بولغان خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرۈپ بەرگەن ئېچىندىلىق كۈلپەتلىرى، خوجىلارنىڭ ئاممىنى خوراپاتلىق پاتقىقىغا تەققانلىقى، جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىشىپ سەئىدىيە خانلىقىنى مۇنقىرىز قىلغانغا قەدەر بولغان دەۋرلەر يورۇتۇپ بېرىلگەن.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئەدەبىيات ساھەسىدە «خۇلىقى» (ئەدەبىي تەخەللۇسى)، شائىر ھەنىفى ① (ئەدەبىي تەخەللۇسى)، ئاخۇن موللا شاھ خوجا، بابا خوجا ئاخۇن خوتەنى، مۇھەممەت ئىمىن زىھنى، موللا ھەبىب، موللا ئاتىپ موللا قازى ئاخۇن، موللا جۇنۇنى خوجا، موللا فازىل مىرزا شاھ خوجا قاتارلىق ئەدىبلەر، شائىرلار مەيدانغا كەلگەندى. مۇھەممەت سىدىق زەلىلى يەكەندىكى خانلىق مەدرىستە ئوقۇغان، ئۇنىڭ «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت بوزۇرۇكۋار» دېگەن ئەسىرى بىلەن «سەپەرنامە» قاتارلىق داستانى بىزگە

① موللا مىرسالخ قەشقىرى: «قەشقەر تارىخى» قولىيازما.

چە يېتىپ كەلگەن. ئۇ يەنە ئۇستاز «مۇغەنى» (مۇزىكا كەنت) ئىدى.

ئۇيغۇر شائىرى خاراباتى (ئەسلى ئىسمى مۇھەممەت بىننى خاراباتى) مىلادى 1628 - يىلى، ئاقسۇنىڭ چوغتال كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ بىلىم ئالغان، ئۇنىڭ «كوللىيات مەسئۇى خاراباتى» دېگەن 1300 مىسرادىن تەشكىل تاپقان بىر يىرىك ئەسىرى بىزگە يېتىپ كەلگەن.

خىرقىتى مىلادى 1634 - يىلى قەشقەردىكى تازغۇننىڭ باغچا يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىدە 16 يىل ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ «مۇھەممەتنامە ۋە مېھنەتكامە» ناملىق داستانى ۋە «غەزەللەر دىۋانى» قاتارلىق قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

گۇمناڭ قەشقەرى (ئاتىسىنىڭ ئىسمى خوجام قولى) شائىرى. ئۇ تۇغۇلغان يىلى بىزگە مەلۇم ئەمەس، ئەمما ئۇنىڭ بابا-رەھىم مەشرەپنىڭ غەزەللىرىگە تەقلىت قىلىپ يازغان شېئىرلىرىدىن قارىغاندا مەشرەپتىن خېلىلا ياشراق بولۇشى مۇمكىن. گۇمناڭ قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان.

× × ×

ئۇيغۇر خەتتاتلىقى - ئۇيغۇر خەلقىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە مىللىي ئەنئەنىۋى گۈزەل سەنئەت تۈرى، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدىكى يېزىق شەكلىنىڭ خىلمۇ خىل چىرايلىق خىللىرى يېڭىلاندى، ئىجاد قىلىندى.

ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدىكى «نەسخ - تەئلىق»، «خەتتى

سولۇس»، «رۇقاي»، «مۇھەتەق»، «كۇفى»، «سىياقەت» قاتارلىق خىلمۇ خىل ھۆسنخەت شەكلى مۇشۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن، تېخىمۇ پىشقاندى. شەكىللىرى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن راۋاجلانغانىدى. سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرغۇچى سۇلتان سەئىدخان «ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدا ئەڭ گۈزەل دەپ ئاتالغان «نەسخ - تەئلىق» شەكلىدە يېتىلگەن خەتتات» سائىلاتتى. ئابدۇرېشىتخان ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ھەممە شەكلىنىڭ ماھىرى ئىدى. مىرزا ھەيدەر كوراگانى خەتتاتلىقتا ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان خەتتات ئىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوردىسىدىكى باش پۈتۈكچى شاھ سەئىد ئالىم ھەم شائىر، ھەم خەتتاتلىق پېشۋالىرىدىن ئىدى. ئوردىنىڭ مۆھۈر، تامغا، ئالاقە، ھۈججەتلىرى مەدرىسى، گۈمبەز مۇنار تاملىرى، قەبرە تاشلىرى ھەتتا مەدرىسەلەرنىڭ دەرىسلىك كىتابلىرى، مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان ئەسەرلەر ھۆسنخەت نۇسخىلىرى بىلەن يېزىلاتتى. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۈچۈن ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولغان خانلىق مەدرىسەلەرگە ۋە مەكتەپلەرگە مۇدەررىسلىككە ھۆسن خەتتە يېتىلگەن سەئىد تىكارلاردىن قويۇلاتتى. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە خەتتاتلىق سەئىدىيە بىلىمىگەن كىشىلەر تولۇق بىلىم ئىگىسى دەپ ھېسابلانمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خىل مۇ خىل خەتتاتلىق شەكلىلىرى تەرەققىي قىلىپ بىر تۈر-لۈك ئىلىم سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم قورالى بولۇپ قالغانىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە خەتتاتلىق بىلەن بىر قاتاردا نەققاشلىق، رەسساملق ئىشلىرىمۇ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى. مىرزا تېنىبەگ شۇ زاماندا مەشھۇر خەتتات بولۇپلا قالماي، بەلكى نەققاشچىلىق ماھىرى ئىدى. ئۇ نەققاشچىلىق ئىلمىدە يىگانە بولۇپ، نادىر ئەسەرلەرنى ھەرخىل نەقىش لەر بىلەن بېزەپ، كىتابلارنىڭ مۇقاۋا، بەتلەرگە ئالتۇندىن

ھەل بېرىشتە پېشۋا بولۇپ ئونۇلغانىدى. ئۇ، مىر ئەنۋەر مولە
لا مۇھەممەت قاتارلىق شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەنىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخ-
قا ئىگە. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى بىناكارلىق سەنئىتى
سەنئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە يەنىمۇ ئىجادىي تەرەق-
قى قىلدۇرۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارچىلىق سەنئىتى ئومۇملاشقان گۈزەل
سەنئەت بايلىقى بولۇپ، ئۇ ئويىچىلىق، رەسسامچىلىق، ھەي-
كەلتىراشلىق، نەققاشلىق، كاھىشچىلىق شەكىللىرىنى ئۆز ئىچى-
گە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن ئىمارەتلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ياسىلىش
شەكلىنى ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە مىل-
لىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ئىمارەتلەرگە نەقىش ئويۇش،
رەسىم سىزىش، ئۆي ئىچىنى زىننەتلەش، ئىمارەت ئەتراپىغا
باغچا، ھەر خىل شەكىلدىكى سۈنئىي مەنزىرە ياساپ، مۇھىتىنى
گۈزەللەشتۈرۈش ئەنئەنىسىگە ئىگە. بۇ ئەنئەنە سەنئىدىيە خان-
لىقى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ ئىجادىي يوسۇندا راۋاج
لاندى.

سەنئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام دىنى ئىمارەتلىرىنىڭ
ياسىلىشى سەنئىتىدىكى بىناكارچىلىق سەنئىتى بىلەن يەرلىك
ۋە مىللىي شەكىللەرگە ئىگە بىناكارچىلىق سەنئىتى ئىجادىي
يوسۇندا بىر - بىرىگە سىڭدۈرۈۋېتىلگەن. قەشقەر، يەكەن،
خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارغا سېلىنغان ئوردا، سا-
راي، مەھكىمە، مەدرىس، مەسچىت، جامە، خانىقا قاتارلىق قۇ-
رۇلۇشلار شەھەر مۇھىتىنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرگەنىدى.

قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركىزىي شەھەر ۋە جايلارغا
سېلىنغان 573 ئورۇندىكى مەدرىس ۋە 585 ئورۇندىكى مەس-
چىتلەرنىڭ تام - تورۇسلىرىغا ھەر خىل ئويما رەسىملەر، نە-

قىش ئىشلەنگەنىدى، گۈللۈك خىش ۋە رەڭلىك كاھىشلارغا قۇرئان ئايەتلىرىنى، ئىمارەتنىڭ ياسىلىش تارىخىنى يېزىش شۇ چاغلاردا بىر مودىغا ئايلانغانىدى. بۇنىڭ ئۈلگىلىرى زامانىمىزغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارچىلىق سەنئىتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، شەھەر بىناكارچىلىق قىدا خىش ۋە ھەر خىل گۈللۈك كاھىشلار كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن. ئۆيلەرنىڭ ھاراق، پەرمان، جەگە، تۈۋرۈكلىرىگە نەقىش ئويۇش، تاملىرىغا گەج بىلەن قاتۇرما نەقىش گۈللەرنى چىقىرىش، باغ - پەنجىرىلەرنى ئورنىتىش ئومۇملاشقان. سەئىدىيە ئوردىسى قەشقەردىكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى بىلەن ئاتۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان (ئابدۇكەرىم خان) مازىرىنى قايتا ياساتقاندا، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر بىناكارچىلىق سەنئىتىنىڭ نەتىجىلىرى بىناكارچىلىقتا كەڭ تەدبىقلىنىدى.

x x x

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىسمەتلىك مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ بىرى، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا تىبابەتچىلىكتە ياراتقان مول تەجرىبىلىرىنى توپلاپ، رەتلەپ چىقىش ئىشىغا ئەھمىيەت بېرىلگەنىدى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى جەريانىدا يەكۈنلىگەن ھەر خىل كېسەللىكلەرگە قارشى كۈرەش تەجرىبىلىرىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى ئىدى.

قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا شىپاخانا، دوختۇرخانا

خان، ئاپتىكا قاتارلىق سەھىيە، ساقلىقنى ساقلاش مۇئەسسەسىلىرى خېلى دەرىجىدە ئومۇملاشقان، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى شۇ جاينىڭ ئۆزىدىن چىقىدىغان دورىلار بىلەن تۈرلۈك كېسەللىكلەرنى داۋالاپلا قالماي، ئىچكى ئۆلكىلەردىن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، پاكىستان، تىبەت، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىن دورىلارنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانىدى. ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭدىن چىقىدىغان سۆزۈنجان، پىلىپ، موزا، بادام، خوتەن ئىگىرى، خوتەن ئىپارى قاتارلىق دورىلار شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى سۈپىتىدە ئىسپاتلام مەملىكەتلىرى ۋە مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرىگە توشۇلاتتى. قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسى، يەكەن خانلىق مەدرىسى، رەشىدىيە مەدرىسى، يېشىل مەدرىسى، يېشىل مەدرىسى قاتارلىق ئاتاقلىق چوڭ مەدرىسىلەردە مەخسۇس مېدىتسىنا پەنلىرى ئۆگىتىلەتتى ۋە مۇددەرىسلىككە مەشھۇر تىببىي ئالىملار تەكلىپ قىلىنغانىدى. مەسىلەن، نۇرىدىن ئابدۇۋاپىت زوھۇرى، شەمشىددىن ئەلى، مەۋلانا مۇھەممەت رازى قاتارلىق ھۆكۈمالار كىلىنىكىدا كېسەل كۆرگەندىن سىرت، يەنە ئوقۇغۇچىلارغا مېدىتسىنادىن دەرس ئۆتەتتى. بۇ مەدرىسىلەردە ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا (980 — 1037) نىڭ «ئەلقانۇن فى تىبب» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى، قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپ ئىمامىددىن قەشقەردىن نىڭ «شەرھى ئەلقانۇن»، «شەرھى شىپا» ناملىق ئەسەرلىرى ۋە شۇ زامانلاردا ئۆتكەن تېۋىپ مۇھەممەت ئەلى ئىبنى يەركەندىن نىڭ «زىيا ئۇلقۇلۇپ» (قەلب نۇرى) دېگەن ئەسىرى ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرىنىڭ ئاساسىي دەرىسلىكلىرى قىلىنغانىدى. «دەستۇرۇلئىللاخ» ناملىق چوڭ تىببىي ئەسەر سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يەكەندە پارسچىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانىدى. بۇ كىتاب 24 باب، 256 بەسىلە

ۋۇپچىلىقنىڭ ئايرىم، ئەمما سىستېمىلاشمىغان كۆرۈنۈشلەردىكى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنى ۋۇجۇدقا كېلىپ ئىككىسى ئەسەر ئۆتكەندىن كېيىن ئېكسپىمىلاتاتسىيە قىلىشۇچى سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچىلەر ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن زۇلمىنىڭ كەسكىنلىشىشى نەتىجىسىدە، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ئەزگۈچىلەرگە قارشى نارازىلىقلىرى كۈنساين كۈچەيدى. «ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتنىڭ بېسىمى ئالدىدا، يەنى ئەمگەكچىلەرنىڭ بېشىغا قورقۇنچلۇق باالايمىناپەتلەرنى كەلتۈرۈپ بېرىۋاتقان، دەھشەتلىك زۇلۇملارنى سېلىۋاتقان كاپىتال ئالدىدا ئۆزلىرىنى ئامالسىز ھېس قىلاتتى. مانا بۇ دىننىڭ ھازىرقى ئەڭ چوڭقۇر مەنبەسىدۇر.» (لېنن تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 378 - بەت) تەسەۋۋۇپچىلىقمۇ دەل مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا مەيدانغا كەلدى، تەرەققىي قىلدى. ئاخىرى سىستېمىلاشقان بىر تۈرلۈك ئىدىيە ئالستىك پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىمىغا ئايلاندى.

تەسەۋۋۇپچىلىق XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈرلۈك ئىجتىمائىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق قەدەممۇ قەدەم شىنجاڭغا كىرگەن. شىنجاڭغا كىرگەن تەسەۋۋۇپچىلىق ئىچىدە ئاساسلىقلىرى ئۈۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. جەھىرىيە سۇلۇكى. ئۇ ئەڭ دەسلەپتە ئىراندا يۈسۈپ ھەمەدانى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە ئابدۇقادىر جىلانى (1077 - 1160) ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىشىلەر جەھىرىيە سۇلۇكىنى ئابدۇقادىر جىلانىنىڭ نامى بويىچە «قادىرىيە سۆز-لۈكى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

جەھىرىيە سۇلۇكىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، بۇنىڭدا سوپىلار ھالقا شەكلىدە يىغىلىپ «ھۇ - ھۇ» دەپ سەكرەپ، ئىبادەت قىلىدۇ، جەھىرىيە سۇلۇكى كېيىنكى دەۋر-

لەردە ئىران، ئىراق، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىن يەنە سەئىدىيە خانلىقىدىكى يەكەن، قەشقەر، خوتەن، لوپ، قارىقاش قاتارلىق جايلارغا تارقالدى.

2. چىستىيە سۇلۇكى. ئۇ ئەڭ دەسلەپتە مەۋلانە جالالىدىن رومى (1270 - 1274) تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. كېيىن، ئۇنىڭغا سەمەرقەندنىڭ دېھىد دېگەن جايىدىن چىققان مەۋلانە مۇھەممەت چىستى دېگەن كىشى ۋارىسلىق قىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە سەئىدىيە خانلىقىغا «چىستىيە سۇلۇكى» نامى بىلەن تارقالغان.

چىستىيە سۇلۇكىدىكى سوپىلار ئۆيى ياكى خانىقاغا يىغىلىپ داپ، سۇناي، ساپايە، تەمبۇر، دۇتار قاتارلىق سازلارنى تەڭكەش قىلغان ھالدا ھۆكەت ئوقۇپ، يىغى - زارى قىلىشىدۇ. ئىبادەت قىلىپ خۇداغا سېغىنىدۇ. بۇنى «خۇداغا ئىبادەت قىلىش» دەپ ئاتىشىدۇ.

3. سوھرۇەر سۇلۇكى. بۇ سۇلۇك شەيخ نەجمىدىن باغدادى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا «شەيخ نەجمىدىن سۇلۇكى» دەپمۇ نام بېرىلگەن. شەيخ نەجمىدىن باغدادى 1216 - يىلى خارەزىم شاھ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شەيخ نەجمىدىن سۇلۇكى XII ئەسىردە شىنجاڭغا ئوتتۇرا ئاسىيادىن كىرگەن، ئەبۇ ياقۇپ يۈسۈپ ئەلپۇزەنجىردىن ئەلاھەمەدانى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان تەرىقەتكە تەۋە ئىدى. مۇشۇ سۇلۇكنىڭ ئىشانلىرىدىن ھازىرغىچە كىشىلەر نەزەرىدە «ئەۋلىيا» دەپ ھېسابلانغان ھېكسىم ئاتا، خوجا ئەخمەت يەسەۋىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

4. خۇپىيە سۇلۇكى. ئۇ ئەڭ دەسلەپ ئەرەبىستاننىڭ شام شەھىرىدە ئوبۇل ھاشىم (767 - ?) تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. خۇپىيە سۇلۇكى شام ئارقىلىق قۇددۇس (ئېرۇسالىم)،

يەنە، مەسىر، ئىراق، ئىران، مەككە، مەدىنە ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق سەئۇدىيە خانلىقىنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن رايونلىرىغا كەڭ تارقالدى.

خۇپىيە سۇلۇكىنىڭ مۇخلىسلىرى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى مەخپىي ئېلىپ بارغانلىقتىن «خۇپىيە سۇلۇكى» دەپ ئاتالغان. مۇزىتلار سوپىنىڭ باشچىلىقىدا خالىي بىر يەرگە يىغىلىپ ئولتۇرۇپ ئاھ - زارىنى «خۇدا» غا ئېلىدۇرۇپ، «خۇدا» نى يادلايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان ھەزرىتى نەخشىبەندە خۇپىيە سۇلۇكىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنى «دىل زىكرى» دەپمۇ ئاتىغان. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى «نەخشىبەندىيە سۇلۇكى» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپچىلىق ئىچىدە نەخشىبەندىيە ئېقىمى باشقا تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىملىرىدىن بەزى دۇنيا قاراش مەسىلىلىرىدە مۇئەييەن دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان بولغانلىقتىن، شۇ دەۋردىكى نۇرغۇن ئىسلام پېشىۋالىرى، ئالىملىرى، ئەدىب، شائىرلىرى نەخشىبەندىيە سۇلۇكىگە كىرگەنىدى. مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى «سەئۇدىيە قەشقەرىنىڭ مۇرىتى، سەئۇدىيە قەشقەرى مەۋلانە زامانىدىن خامۇشنىڭ مۇرىتى، بۇ زات خوجا ئولتۇرىدىن ئەتتارىنىڭ مۇرىتى، بۇ زات خوجا باھادىرىدىننىڭ مۇرىتى ئىدى. بۇ خوجا نەخشىبەندە دېگەن نام بىلەن مەشھۇر ئىدى.»^① ئابدۇراخمان جامىنىڭ شاگىرتى ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرامۇ نەخشىبەندىيە سۇلۇكىگە ئېتىقاد قىلغانىدى. ھەزرىتى مەخدۇمى نۇرانى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى داڭلىق تەرىقەت پېشىۋاسى بولغان ھەزرىتى خوجا ئەھرار خوجا ئەبەيدۇللانىڭ مۇرىتى ئىدى، «خوجا ئابدۇللا ئەھرار

① مېرزا ھەيدەر كورگانى: «تارىخى رەشىدى» قوليازمىسى.

ھىجرىيە 895 - يىلى (1490 - 1489) قۇماگىران كەنە تىدە ۋاپات بولغان» ① ئىدى. ئۇنىڭ قەبرىسى سەمەز قەندتە ساقلىنىپ كەلمەكتە. نەخشىبەندىيە نامى بىلەن شۆھرەت قازانغان بۇ سۇڭ لۇك كېيىنكى دەۋرلەردە سەئىدىيە خانلىقىغا كىرگەندىن كېيىن ئىسلام ئالىملىرى، شائىر، ئەدىبلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ۋە خېلى بىر قىسىم ئامما بىنۇ سۇڭلۇكىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى.

سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋەيران بولغان ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇش ئىشىنى دۆلەت بىرلىكى دەرىجىلىك ئىشى قىلىپ تۇتتى، خەلقنى دەم ئالدۇرۇش، ھاللاندىرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى. سەئىدىيە خانلىقى يەنە، ئىلىم - پەن ئىشلىرىغا نىسبەتەن رىغبەتلەندۈرۈش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، ئىلىم - پەن ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. كۆپلىگەن ئالىملار، ئەدىبلەر، شائىرلار دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەرگە كېلىشكە باشلىدى. ھىجرىيە 931 - يىلى (1525 - 1524)، ھۆكۈمەت مەخدۇمى نۇرانى ئەنجاندىن قەشقەرگە كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەردىن يەنە يەكەنگە بېرىپ سۇلتان سەئىد خانغا ئۇستاز بولدى. ئۇ ئىسلام دىنىدىكى سۇننىي مەزھىپىنىڭ ھەنەفىي مەزھىپىدە ئىدى. مەخدۇمى نۇرانى يەكەندە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، تۇرپاندىكى مەنسۇرخانىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، تۇرپان - چالمش (قارا شەھەر) قاتارلىق جايلاردا ئۈچ يىل تۇرۇپ، يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇ مىلادى 1532 - يىلى ھىندىستان ئارقىلىق ماۋارا ئۇننەھەرگە

① گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋارا ئۇننەھەر تارىخى»، 2 - جىلد، 1924 - يىلى موسكۋا ئۇيغۇرچە نەشرى.

قايتتى. مەخدۇمى ئۇرانى سەئىدىيە خانلىق ھاكىمىيىتىنى
دەۋرلىرىدە نەخشىبەندىيە تەلىماتىنى تەرغىب قىلدى.
«خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزۇرۇكۇار» نامى بىلەن
شۆھرەت قازانغان. خوجا مۇھەممەت شېرىپ ھىجرىيە 942 -
يىلى (1535 - 1536)، سەمەرقەنددىن قەشقەرگە كېلىپ
ئاتۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا يەتتىنچى يىل
شەيخلىق قىلدى. ھىجرىيە 984 - يىلى (1576 - 1577)
خوجا مۇھەممەت شېرىپ يەكەندە ۋاپات بولدى. «ئۇنىڭ
شاگىرتى مۇھەممەت ۋەلى سۈپى نەخشىبەندىيە تەلىماتىغا
ۋارىسلىق قىلدى» ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى.

مەخدۇم ئەزەم ھىجرىيە 856 - يىلى (1481 - 1482)
ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پەرغانە ۋىلايىتىنىڭ كاسان دېگەن يېرىدە
دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىق دەۋرىدە كاساندىن تاشكەنتكە
بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئاتاقلىق بىلىم يۇرتى ھېسابلانغان مەدە
رىستدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەخشىبە
ئەندىيە تەلىماتىنىڭ پېشىۋاسى بولغان خوجا ئەھمەدنىڭ
مۇرىتى ئىدى، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن مەخدۇم ئەزەم
نەخشىبەندىيە سۇلۇكىنىڭ ئاساسلىق تايانچىسى بولۇپ، ئۇ
ئاكى ھىجرىيە 949 - يىلى (1542 - 1543) ۋاپات
بولغانغا قەدەر بۇ سۇلۇككە باشچىلىق قىلغان.

مەخدۇم ئەزەم نەخشىبەندىيە تەلىماتىنىڭ مۇھىم
ئەزەرىيىتىسى ئىدى. ئۇ تەسەۋۋۇپچىلىققا ئائىت ناھايىتى
كۆپ كىتابلارنى يازغان، ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىلغان دانىش
مەنلەر ھەققىدىكى نۇرغۇن تەزكىرە ۋە ئەسەرلەردە ئۇنىڭ يازات
غانلىرى ئاساسلىق سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ئىسلام دىنى
ئەزەرىيىتىگە ۋە ئەمەلىي مەسلىھەت توغرىسىدا 30 پارچىغا
يېقىن مەكتۇپ (رىئسالە) لەرنى يازغان، ئۇنىڭ سابىق سوۋېت
ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئىنىستىتۇتى

تېنۇتىدا ئۈچ دىۋانى ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر دىۋانى 668 بەتلىك بولۇپ، بۇ دىۋانغا ئۇنىڭ 31 پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن.

مەخدۇمى ئەزەمنىڭ «سوپى مەزھەپ» نۇقتىسىنى مەزھەپ مۇلايىم پان ئىلاھىيەتچىلىكى (پانتىزم) گە يېقىنراق كېلىدۇ. ئۇ «سوپىلار داۋاملىق خانقادا ئولتۇرۇۋەرەي سىرتقا چىقىشى لازىم» دەپ ھېسابلاپ، تەركىدۇنياچىلىقنى ئىنكار قىلىدۇ. ئۇ «تۆۋەن ئاۋازدا زىكرى قىلىش» نى قۇۋۋەتلىسىمۇ، ئەمما يۇقىرى ئاۋازدا زىكرى قىلىشقا ۋە ساما ئويناشقا يول قويۇش لازىم، مۇزىكا بىردەملىك خۇشاللىقنىڭ سىمۋولى بولۇش كېرەك، دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ ئىدىيىسى جالالىددىن رومىنىڭ مۇلايىم ۋە ئاددىي بولۇش ئىدىيىسىگە مايىلراق ئىدى.

ئەخمەت كاسانى (مەخدۇمى ئەزەم) ھىجرىيە 940 - يىلى (1533 - 1534) قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەردە ئىسلام دىن تەرغىباتى ۋە نەخشەبەند تەلىماتىنى تارقاتتى. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىپ سەھەرقەنددە ۋاپات بولدى. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت ئىمىن، خوجا ئىسھاقلار ئۆزلىرىنى ئاتىسىنىڭ تەلىماتىنىڭ ۋارىسلىرى دەپ جاكارلاپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا «ئىشان كالان» ياكى «ئىشقىيە» (خوجا ئىسھاق) دەپ ئاتالدى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيادا راۋاجلىنىپ، شىنجاڭغا كىرگەن تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىمىنىڭ ئومۇمىي جەريانىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ يەنە «ئىناقىيە»، «داۋانىيە»، «ئىشقىيە»، «ئىسھاقىيە» دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز.

«ئىناقىيە» سۇلۇكىنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى مۇنداق، سوپىلار كېچىلىرى ئىبادەت ئورنىغا توپلىشىپ، ئېغىزنى چىڭ يۇمۇپ، ئۈن چىقارماي، دىماغ بىلەن زىكرى سۆھبەت قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە ئىبادەت قىلىدۇ.

شۇڭا ئۇلار «ئىناقىيە تەرىقەتى» دەپ ئاتالغان. داۋانىيە سۇلۇكىنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى؛ سوفىلار ھەر پەيشەنبە ئاخشىمى ئۇلۇغلار ۋە ئەۋلىيالار قەبرىستانلىقىغا يىغىلىپ تاڭ ئاتقۇچە ئىبادەت قىلىدۇ. ئۆلۈپ كەتكەن، ئەۋلىيا «پىر» لىرىنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئىزھار قىلىپ، ئۇلاردىن مەدەت تىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىبادىتى تاڭ ئاتقاندا يىغى - زارە بىلەن ئاخىر-لىشىدۇ. ئۇلار «داۋانىيە تەرىقەتى» دەپ ئاتالغان.

ئىشقىيە سۇلۇكى. كىشىلەر مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىسىمنىڭ مەسلىكىنى «ئىشقىيە» نامى بىلەن ئاتىغان. ئىشقىيە سۇلۇكىدىكىلەر سوفىزمنىڭ تۈپ ماھىيىتىنى «ئىبادەت» دېگەن بىرلا سۆزگە يېغىنچاقلايدۇ. ئۇلار تەزكى-دۇنيا بولۇشنى يەنى، «جاھاندىن قول ئۈزۈپ، ئۆي - روزىغار تۇتماي، خوتۇن ئالماي، پەرزەنت كۆرمەي، بىر جايدا ماكان لاشماي، جايدىن - جايغا يۆتكىلىپ جاھاننى كېزىپ، بۈگۈن تاپقانىنى ئەتىگە قالدۇرماي، قولدىن چىقىرىۋېتىش، يەپ تۈگىتىش بىلەن ھايات كەچۈرۈش» نى تەرغىب قىلىدۇ. ئۇلار ئۆز قولى، ئەمگەك بىلەن ھالال مېھنەت قىلمايدۇ. ئۇلار توپلانغان جايدا ياكى يەككە - يېگانە ھالدا قانغۇدەك چىلىم تارتىپ، نەشە چېكىشنى «ئىبادەت» دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ ئار-قىلىق ئۆزلىرىنىڭ «خۇدا» غا ئاشىقلىقىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چاچلىرىنى بولۇشىغىچە قويۇۋېتىپ، ساراڭلارچە ھاياتقا قەدەم قويغانلىقىنى «خۇدا» نىڭ ئېتىقادىغا ئۆزىنى پىدا قىلغانلىق دەپ قارايدۇ. ئۇلار مۇشۇ خىلدىكى ئۇسۇلنى «خۇداغا يېقىنلىشىش» دەپ بىلىپ ئۆزلىرىگە مۇرىت توپلاپ، ئۇلارغا ئالدى بىلەن توۋا - ئىس-تىخپار يازدۇرۇپ ياكى تۆۋە قىلدۇرۇپ، ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى داۋاملىق «پىر» ، «ئۇستاز» نى يارىتىشنى «تەرىقەت» دەپ ئاتايدۇ.

قەت يولى» دەپ ئۆگىتىدۇ. بۇ يولدا (سۇپىلاردىن) ئوبدانراق خىزمەت قىلغۇچىلارنى ئۇلارغا خەلىپە قىلىپ تەيىنلەپ، مۇرىت توپلاش ئۈچۈن ئۇلارنى جايلارغا ئەۋەتىپ ھەرىكەت ئېلىنىپ بارىدۇ. دېمەك، ئىشقىيە تەرىقىتىنىڭ تەشەببۇسچىسى بولغان مۇھەممەد ئىمىننىڭ تەرغىپ قىلغانلىرى ئاتىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ نەخشىبەندىيە تەلىماتى ئەمەس. ئۇنىڭ باشقىچە يول تۇتقانلىقىنى ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان تەشەببۇسلىرىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ئىسھاقىيە سۇلۇكى. مەخدۇم ئەزەمنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا ئىسھاق تەرىقىتىنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى، خوجا ئىسھاق ھىجرىيە 936 - يىلى (مىلادى 1529 - 1530) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان قەلئەسىنىڭ دېھىمىد دېگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 3 - سۇلتانى ئابدۇكەرىم خان دەۋرىدە، قەشقەر رايونىغا كېلىپ يەكەن، قەش قەر، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، تىيانشان قىرغىزلىرى ئىچىدە تەرىقىتىنى تەجىلىك ئەقىدىلىرىنى تەرغىپ قىلغان.

ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى مۇنداق: سوپىلار كۈندۈزى يىغىلىپ ھالقا قىلىپ (چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ) قۇرئان ئوقۇيدۇ. ئاندىن خەتمە قىلىپ بولۇپ ساماغا چۈشىدۇ. «ئاھ، ۋاھ» ئۇرۇپ يىغا - زار قىلىپ، ئۆتكەن «ئەۋلىيا» «پىر» لەر ھەققىدە دۇئا - تەگىر ئېيتىپ ئىبادىتىنى ئاياغلاشتۇرىدۇ. سۆز ئارا شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئابدۇكەرىم خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە خوجا ئىسھاقنى خانلىق تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىش تۇغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈلگەن. بۇ سەئىدىيە خانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ. سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئالىملار، شائىر، ئەدىبلەر، بۇ پەرماننى ھىمايە قىلىدۇ. خوجا ئىسھاق سەئىدىيە خانلىقىدىن چىقىپ كېتىپ، ئۈچتۇرپان ئارقىلىق ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا قىرغىز - قازاق

لار ئىچىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، سەمەر قەندىگە قايتىپ كېلىپ شۇ جايدا ۋاپات بولىدۇ. مۇھەممەت ئىمىن (مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى) نىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھىدايتۇللا خوجا (يەنى ئاپئاق خوجا) مىلادى 1638 - يىلى، نەمەنگاندىن سەئىدىيە خانىلىقىغا كەلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇللاخان خوجا يۈسۈپنى يەر - زېمىن بىلەن تەمىنلىدى. خوجا يۈسۈپ ئۆزىنى «سەئىد» نامى بىلەن ئاتاپ، ئۆزىنى مۇھەممەد پەيغەم - مېرىنىڭ 27 - ئەۋلاد ئەۋرىسى دەۋالىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئەجدادىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاساندا ياشاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ۋە ئەرەبلەر بىلەن ھېچ قانداق قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. يۈسۈپ خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ھىدايتۇللا خوجا قەشقەرنىڭ «ياغدۇ» ① دېگەن جايغا ھەشىمەتلىك گۈمبەز بىنا قىلىپ دۇرۇپ ئۇنى شۇ يەرگە دەپنە قىلدى.

ھىدايتۇللا خوجا قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنى پائال تەرغىپ قىلىپ ئۆزىگە كەڭ مۇرىت توپلىدى. قايىمۇقتۇرۇلغان ئامما ئىچىدە «خوجىلار دەرى - گاهىغا كېلىپ مۇرىت بولغۇچىلارنىڭ ھەر قانچە ئېغىر گۇناھى بولسىمۇ، گۇناھىنى خۇدا مەغپىرەت قىلىدۇ» دېگەننى تەشۋىق قىلدى. بۇ چاغدا، قەشقەردە ئىسھاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھىيا خوجىمۇ ئۆزىگە مۇرىت توپلاۋاتقانىدى. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش جىددىيلەشكەنلىكتىن، ئامما ئىچىدە بۆلۈنۈش ۋە يېغىلىق كېلىپ چىقىشقا باشلىدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئىشقىيە مەزھىپىدىكىلەر ئاتۇشتا تۇرغانىدى. ئاتۇش

① «ياغدۇ» قەدىمكى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ مەنىسى — نۇر، روشەن، يورۇقلۇق دېگەن بولىدۇ. مۇھەممەت سادىق كاشغەرىنىڭ «تەزكىرەئى خوجىگان» دېگەن ئەسىرىدىن.

ئىككى شىمالى تەرىپىدە ئاق تاغ بولغاچقا، كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇلار «ئاق تاغلىقلار» (ئاق تاقىيلىقلار) دەپ ئاتالدى؛ ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر قاغىلىق دېگەن جايدا تۇرغان، قاغىلىقنىڭ غەربىدە قارا تاغ بولغاچقا كىشىلەر ئۇلار ئاشۇ تاغ نامى بىلەن «قارا تاغلىقلار» (قارا تاقىيلىقلار) دەپمۇ ئاتالدى.

«ئاق تاقىيلىقلار» بىلەن «قارا تاقىيلىقلار» دىن ئىبارەت ئىككى تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىمىنىڭ سەردارلىرى ئاپئاق خوجا بىلەن يەھيا خوجا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەمەلىيەتتە سەئىدىيە خانلىق ھاكىمىيىتىنى تالىشىش زىددىيىتى ئىدى. ئاپئاق خوجا قاتارلىقلار سەئىدىيە خانلىقىدا ئىسپىكى ئۇرۇش قوزغاپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. دېمەك، ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى تەسەۋۋۇپچىلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزغان بىر ئوچۇم جىنايەتچىلەر ئىدى.

مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى نىزاپەتچىلىك نەتىجىسىدە دۈشمەنلىشىش شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا يۇرتلار ئارىسىدىكى دوستانە بېرىش - كېلىش قەتئىي چەكلەندى. ئاق تاقىيلىقلار ئۆز - ئارا ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ھەممە جايدا يوشۇرۇن قاتىللىق قىلىش، ئادەم ئۆلتۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندى. ھەممە جاينى تېررورلۇق قاپلىدى. ھىندەيتۇللا خوجا «قارا تاقىيلىقلار»نى دەھشەتلىك باستۇرۇپ، «ئادەملەرنى ئۇرۇقى بىلەن قۇرۇتۇپ، ئادەملەرنىڭ ئىسسىق قېنى بىلەن تۈگمەن چۆرىگەن» ئىدى. ① «ئاق تاقىيلىقلار»، «قارا تاقىيلىقلار» غا مۇرىت بولغۇچى ئامما ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشمايدىغان، بېرىش - كېلىش قىلمايدىغان ھەتتا ئۆز ئارا نىكاھلاشمايدىغان ئەھۋال شەكىللەندى.

① مۇھەممەد سادىق كاشىغەرى «تەزكىرە ئى خوجىگان» دېگەن ئەسىرىدىن.

پاكتلار ئىسپاتلىدىكى، ئاپئاق خوجىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىقى ۋە ئۇ تەرغىب قىلغان تەركىدۇنىياچىلىق تەشەببۇسى خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، خەلقنى تەركىي دۇنياچىلىققا ئۈندەپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بىر خىل ئەكسىيەتچىل پىكىر ئېقىمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئاپئاق خوجا ئادەتتە ئۆز مۇرىتلىرىغا ئۆزىنى ئاللاننىڭ ئەمرى بىلەن مۆمىنلەرگە «پىر، ئۇستاز بولۇش ئۈچۈن چۈشكەن ئەۋلىيا» قىلىپ بېزەپ كۆرسىتەتتى. بۇنىڭدىن مەقسەت، فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ مەنىۋى تىرىكى بولغان سو- فىزىلىق مەسلىكى ۋە تەرىقىتى ئارقىلىق فېئودال روھانىيىلار نىڭ جىنايەتلىرىنى ئاقلاش، ئۆزلىرىگە مۇرىت بولغانلارنى مەڭگۈ قۇل قىلىش، ئۇلارنى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمرى - پەرمانى بىلەن يۇمشاقلىق بىلەن بويسۇنۇشقا دەۋەت قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە سىنىپىي زۇلۇمىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئىدى.

ئاپئاق خوجا تەركىدۇنىياچىلىقنى يەنى دۇنيادىن قول ئۈزۈش دېگەننى تەرغىب قىلدى. ئۇ ئۆز مۇرىتلىرىغا ۋە باشقا ئاممىغا يەرلەرنى خۇدا يولىدا ۋەخپە قىلىشنى تەرغىب قىلىپ ئۇرغۇن مېھنەتكەشەلەرنى يەر - زېمىن، ئۆي - ماكاندىن ئايرىپ ۋەتتى. بۇ خىل ۋەخپىلەر تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ قولىغا توپلاندى. بۇ ۋاقىتتا ۋەخپە يەرلەر ئاساسەن خوجا، ئىشانلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى قاتارىدا باشقۇرۇلاتتى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خېنىي يەرلىرىدىن كىرىدىغان كىرىمگە خوجىلار ئىگە بولۇۋالغانىدى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى بار ئىدى. مەسىلەن: ئاپئاق خوجىنىڭ ئاتىسى خوجا يۈسۈپنىڭ يالغۇز قەشقەردەلا 42 جايدا مېۋىلىك بېغى بولغان. ئاپئاق خوجىنىڭ قولىدىكى يەر - زېمىن ۋە بايلىقىنىڭ ھېسابىنى ئالغىلى بولمايتتى.

يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلاردىن بىز ھىدايتۇللا خوجا ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى پۇشتىلىرىغىچە بولغان تەسەۋۋۇپچىلار تەرغىب قىلغان تەرىققەت يولىدىكى ئاتالمىش «تەركىدۇنياچىلىق» دېگەننىڭ ماھىيىتىنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز. تارىختا ئۆتكەن مۇنداق ساختا تەسەۋۋۇپچىلار ئۆز ماھىيىتىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن، «بىزگە دۇنيا كېرەك ئەمەس، ئىنسانىي مېھرىبانلىق كېرەك» دېگەن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۆزلىرىنى ئىقابلاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى سوپىي - خوجىلارغا سادىق - مېھرىبان بولۇش كېرەك دېگەننى تەرغىب قىلىشى ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلار بىلەن مېھنەتكەش خەلق ئاتىمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - مائارىپلىق كۆرەشنىڭ ماھىيىتىنى يېپىش ئارقىلىق قايمۇققان ئاممىنى خوجا - ئىشان، تۆرە، خان فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا سادىق بولۇش، دېگەندىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئاپئاق خوجىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىدىكى «تەركىي دۇنياچىلىق» تەشەببۇسىدا «ئۆزى بۇ دۇنيادا قانچە ئازابلانسا ئۇ دۇنيادا شۇنچە راھەت كۆرىدۇ» دېگەن ساختا ئەقىدە ئۇ ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان مۇرىت - سوپىلارنىڭ روھىي دۇنياسىغا سىڭدۈرۈۋېتىلگەن چىكە، كىشىلەر ئىشلاردىن ۋاز كېچىپ، ھاياتىنى مۇقەددەس مازارلاردا، خانىقىلاردا ئۆتكۈزۈشىدىن بېرىلدى.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئاپئاق خوجا تەسەۋۋۇپچىلىق تەلىماتىنىڭ بىئىرىدىن بېرىپ پېشىۋاسى دېگەن نىام بىلەن سەئىدىيە خانلىقىدا ئىسلام دىنىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا چىقىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ھىدايتۇللا خوجىنىڭ تەسىرى كۈچى زورايدى. ھىدايتۇللا خوجىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ھۆكۈمرانلار ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۇنى ئەتىۋارلىغان.

ئىمىقى ۋە ئۇنىڭغا مەخپىي ھالدا يار - يۈلەك بولغانلىقى بىلەن
 ئۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى خانلىرىدىن
 بولغان ئىسمايىل خاننىڭ ھاكىمىيىتى ئىچكى، تاشقى سەۋەب
 لەر تۈپەيلىدىن ئاجىزلاشتى، بۇ ۋاقىتتىكى خانلىق دەۋرىدىكى
 فېئوداللىق ئىگىلىك خاراكتېرىگە قاراپ يۈزلەنگەنلىكىدىكى
 مۇھىم بىر سەۋەب ھىدايتۇللا خوجا قاتارلىق بىر قىسىم
 فېئودال روھانىيلارنىڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قان تومۇرىنى
 كونترول قىلىۋالغانلىقىدىن بولدى. ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلق
 ئاممىسىنىڭ يۈكى بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. دەل
 مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا «ئەۋلىيا» لىق
 تونىغا ئورنىتىۋالغان ھىدايتۇللا خوجا ئۆزىنىڭ
 «تەركىدۇنياچىلىق» تەشەببۇسىنى پۈتۈنلەي چۆرۈپ تاشلاپ،
 ئاشكارا ھالدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋال
 ماقچى بولۇپ، سىياسىي سەھنىگە چىقتى. ئاپئاق خوجا
 ئۆز مۇرىتلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئاغدۇرماچىلىق ھەرىكەت
 لىرى بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللاندى. ئاپئاق خوجىنىڭ بۇ
 سۈپقەستلىك ھەرىكىتى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى
 ۋە كەڭ ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى،
 ئۇنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش سۈپقەستى دەسلەپكى
 قەدەمدە تار - مار قىلىندى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى
 ئىسمايىل خان ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن ھەيدەپ چىقاردى،
 ئاپئاق خوجا تىبەتكە قېچىپ بېرىپ لامادىن مەدەت تاپتى،
 دالاي لاما ئاپئاق خوجىغا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىپ
 خالداغا خەت يازدى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىي تەزەپلىرىگە
 قاراپ كېڭەيمىچىلىك قارا نىيىتىدە بولۇۋاتقان خالدا
 مىلادى 1678 - يىلى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سەئىدىيە
 خانلىقىغا ھۇجۇم قوزغاپ ئىسمايىل خاننى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى

بىلەن ئەسىرگە ئالدى. ئاپئاق خوجىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قورچاق خان قىلدى. لېكىن، ئاپئاق خوجىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشى ئۇزۇن داۋام قىلىمىدى. ئۇزاق ئۆتمەي سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خان ئەۋلادىدىن مۇھەممەت ئىمىن خان كۈچ توپلاپ ئاپئاق خوجىنى مەغلۇپ قىلدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەن شەھىرىنى قايتۇرۇپ ۋېلىپ ئاپئاق خوجىنى قوغلاپ چىقاردى. ئاپئاق خوجا ئىككىنچى قېتىم جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باشلىقى خالداننىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئارقىلىق مۇھەممەت ئىمىن خاندىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى.

5 - بۆلۈم يەكەن - سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يېمىرىلىشى

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىسمايىل خان مەزگىلىدە ئىچكى ۋە تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسى بارغانسېرى كىچىكلەپ كەتتى، خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەپرىقچىلىك، نىزاپەتچىلىك، تەخت غوۋغالىرى قاتارلىق زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈزۈلىشى بىلەن، مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن يەرلىك ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى «ئاق تاقىيىلىق» لار مەزھىپى بىلەن يەھيا خوجا باشچىلىقىدىكى «قارا تاقىيىلىق» لار مەزھىپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جىددىي كۈرەشنىڭ ئۇزۇنغا داۋاملىشىشى، سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ئېغىرلىشىشى ئارقىسىدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. سەئىدىيە

خانلىقى بارغانسېرى زاۋاللىققا يۈزلەندى.
بىز سەئىدىيە خانلىقىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋاللىققا
يۈزلىنىشى جەريانىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، سۇلتان سەئىد خان
(1514 — 1533) سۇلتان ئابدۇرېشىتخان (1533 — 1560)
ۋە سۇلتان ئابدۇكېرىم (1560 — 1592) دەۋرلىرى سەئىدىيە
خانلىقىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلى بولغانلىقىنى كۆرىمىز.
سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ
مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇشۇ مەزگىلدە بارلىققا كەلگەندى.

سۇلتان ئابدۇللاخان ھىجرىيە 1048 - يىلى
(1638 — 1639) سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان
ۋاقىتتىن تارتىپ ھىجرىيە 1088 - يىلى (1677 — 1678)
ئاپئاق خوجا جۇڭغارىيە خانى غالدان سېرىنىڭ قوماندان
لىقىدىكى 12 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنىڭ ياردىمى بىلەن
سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسمايىل خاننى
بالا - چاقىلىرى بىلەن ئەسىرگە ئالغانغا قەدەر بولغان
مەزگىل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ئاخىرقى
مەزگىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۆزىنى ئەھلى تەرىقەتنىڭ «ئۇستازى» دەپ ئاتىۋالغان
چوڭ سۇيىقەستچى ئاپئاق خوجا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ چوڭ
يېغا ئىچىدە قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش
پۇرسىتىنىڭ پېشىپ يېتىلگەنلىكىنى سەزدى - دە، دەرھال
ئاق تاقىپلىق مەزھىپىنىڭ تەسىر كۈچىنى سەئىدىيە خانلىق
قىنىڭ ھۆكۈمرانلار قاتلىمىغا كىرگۈزۈشكە جېنىنىڭ بارىچە
ئۇرۇندى. مۇشۇ مەزگىلدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تەختىدە
ئابدۇللاخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقانىدى. ئۇ ئاق تاغلىق
مەزھىپىنىڭ تەسىرى دائىرىسىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى توسۇش
ئۈچۈن ھەممىلا ئادەمدىن گۇمانلاندى، كۆپلىگەن بىگۇناھ
كىشىلەرنى تۇتۇپ قامىدى، ئۆلتۈردى. نۇرغۇن ئەمىرلەر،

بەگلەر ئامالسىزلىقتىن ئۇنىڭ ئوغلى يولۋاس تەرەپكە
ئۆتۈپ كەتتى.

يولۋاس ئاتىسىدىن تېخىمۇ چوڭ، تېخىمۇ كۆپ ھوقۇق
تەلەپ قىلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئاق تاقىيلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ
ئىككى قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى ھۆكۈمرانلاردىن ئۆزلىرىگە
تېخىمۇ كۆپ ھوقۇق بېرىشنى تەلەپ قىلغانلىقى
ئىدى. ①

ئاپئاق خوجا قارا تاقىيلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنى ۋە
خۇراپات، تەسەۋۋۇپ (سوفىزم) چىلىققا قازىشى ئىلغار
پىكىردىكىلەرنى ئۆزىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى
تارتىۋېلىش سۈيىقەستىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى توسالغۇ دەپ
قاراپ، ئۇلارغا قارىتا يوشۇرۇن ئىتتىپاق تۇتۇشنى
قوللاندى. بۇ ئۇنىڭ ئۆز غەزەپلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى
بىردىنبىر ئۈنۈملۈك چارىسى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سۈيىقەستلىك
پىلانىنى ئورۇنداشتا، ئۆزى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىققان
مۇرىت، سوفىلاردىن پايدىلاندى. ئۆز پىدائىي مۇرىتلىرىنى
ئەۋەتىپ ئۆز رەقىبلىرىنى ئۇچۇقتۇرۇشتەك يوشۇرۇن تېررور-
لۇقلارنى ئىشلەتتى. ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەتتە ياكى باشقىچە
پىكىردە بولغان ئىلغار پىكىرلىكلەر زور تەھدىت
ئاستىدا قالدى.

ھىجرىيە 1078 - يىلى (1668 - 1669)، ئاق
تاقىيلىقلار مەزھىپى بىلەن ئەمىرلەر يولۋاسنى رەسمىي
يوسۇنداخان قىلىپ تىكلىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى
شۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن، ئاشىكارا يوسۇنداخان تاقىيلىقلارنىڭ
قولغا ئۆتۈپ كەتتى. بىراق ھەرقايسى جايلىرىدىكى قارا
تاقىيلىقلار مەزھىپىنىڭ كۈچى يەنىلا زور ئىدى. بۇ ھاكىمىيەت

① «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە نەشرى،

يەئنى ئەمدىلا ئىگىلىگەن ئاق تاقىيلىقلار ئۈچۈن سەل قارىغىلى بولمايدىغان بىر تەھدىت ئىدى. شۇڭا، ئۇلار جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانلىرىدىن مەدەت تىلەشكە مەجبۇر بولدى. جۇڭغارىيە ھۆكۈمرانى زەنگى تەيجى يولسۇاسنى ئاشكارا قوللاپ، قەشقەرنى بېسىۋالدى. يولسۇاس تۇغ - سۇتۇق، تامغا، دەستەك (ھوقۇقنىڭ سىمۋولى) نى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

بىراق، جۇڭغارلارنىڭ يەنە بىر ھۆكۈمرانى ئالتان تەيجىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرگەن قاراتاقىيلىقلار مەزھىپىدىكى ئىسمايىل خانمۇ ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى ئاق تاقىيلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىگە ھەرگىز قاراپ تۇرمايتتى. شۇڭا، ئاقسۇغا قېچىپ كەتكەن ئىسمايىل خان ئەسكەر تارتىپ، يەكەننى قورشىۋالدى. 1670 - يىلى 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قاراتاقىيلىقلارنىڭ سەردارى خوجا مۇھەممەت ئابدۇلھەق بىلەن يەكەن شەھىرىگە كىرىپ ئەنئەنە بويىچە تەختكە ئولتۇردى. ئارقىدىنلا ئاق تاقىيلىقلارنىڭ ئۈستىدىن دەھشەتلىك قىرغىن يۈرگۈزدى.

ئىسمايىل خان ئاپاق خوجىنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشتىكى چوڭ سۇيىقەستنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئىستىقبالى، تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ مەسىلىگە قارىتا جىددىي تەدبىر قوللىنىپ، ئاپئاق خوجىنى قەشقەردىن ھەيدەپ چىقاردى. ئاپئاق خوجا ئۆزىنىڭ بۇ سۇيىقەستنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغاندىن كېيىن يەكەندىن تىبەتكە باردى ①.

«ئاپئاق خوجا تىبەتكە بېرىپ دالاي لاما بىلەن كۆرۈشتى (ئەمەلىيەتتە دىبا ساڭجىچاسۇ بولسا كېرەك). ئۇ

① مۇھەممەت سادىق كاشغەرى: «تەزكىرەئى خوجىگان». فائىل جۇرراس: «تارىخ»، قولىازما.

ئاپئاق خوجىغا ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلىپ غالدانغا خەت يازدى. ① ئۇزۇندىن بېرى سەئىدىيەخانلىقىغا كۆز تىكىپ كەلگەن غالدان ئەمدى پۇرسەت يېتىپ كەلدى، دەپ قاراپ دەرھال ماقۇللۇق بىلدۈردى ھەمدە ئۇنىڭغا «1 باق» ئۇنۋانى بەردى (كېيىنكى كۈنلەردە مۇرىت سولدار ئۇنى ئۆزگەرتىپ خوجا ئاپئاق «ئافاق» دەپ ئاتاشقانىدى).

غالدان ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىلا تىبەتكە لامالنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئەۋەتىلگەن. ئۇ تىبەتكە بارغاندىن كېيىن، دالاي لامادىن تەلىم ئېلىپ بۇددا دىنىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇدى. ئۇ ئوقۇش مەزگىلىدە ئاكىسى سىڭگىنىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال شىنجاڭغا قايتىش ئۈچۈن دالاي لامادىن رۇخسەت ئالدى ۋە شىنجاڭغا كېلىش بىلەنلا تەڭ جۇڭغار-لارنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش كۈرىشىگە قاتناشتى. بۇ كۈرەشتە يېڭىپ جۇڭغار قەبىلىلىرىگە باشلىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ لامالنىڭ چىقىپ دەھرىي بولغاندىن كېيىن، دالاي لاما ئۇنىڭ خوتوكتولۇق (ماشايىق) دىنىي ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلىدى.

غالدان جۇڭغار قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى بولغاندىن كېيىن، ئۇيراتلارنىڭ سىياسىي مەركىزىنى قوبۇقساردىن ئالمالققا يۆتكىدى.

مىلادى 1673 - يىلى، غالدان جۇڭغارىيە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۆز تاغىسى سوکور ۋە قېيىن ئاتىسى ئوچىرتو چەچىن خانغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ئۇرۇش ئۈچ يىلغىچە داۋام قىلدى. ئۇرۇش تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودا يولى ئۈزۈلۈپ قالدى. مىلادى 1676 - يىلى، غالدان قېيىن ئاتىسى ئوچىرتو چەچىننى

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 - قىسىم، ئۇيغۇرچە نەشرى.

سايرام كۆلى ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قەبىلىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى تىيانشاننىڭ شىمالىدىن پەيدىنپەي تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ مۇنبەت رايونلارغا كىرگۈزۈشكە قاراتتى.

ھىجرىيە 1090 - يىلى (1679-1680) ئاپئاق خوجا جۇڭغارىيە قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ سەئىدىيە خانلىقىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىدى. ئاپئاق خوجىنىڭ مۇرىت، سۈپىلىك رىمۇ جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ يەكەن شەھىرىنى قورشىۋېلىپ شىغا ئىچكى جەھەتتىن يېقىندىن ماسلاشتى. ئىسمايىل خان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى.

ئاپئاق خوجا ئۆزىنى خان (پادىشاھ) دەپ ئېلان قىلدى. ئاپئاق خوجىنىڭ بۇ ئىستېلاسى ئۇزۇن داۋام قىلدى. ئۈچ - تۆت ئايدىن كېيىن، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەۋلادىدىن مۇھەممەت ئىمىن خان كۈچ توپلاپ، ئاپئاق خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ يەكەن شەھىرىنى يەنە قايتۇرۇۋالدى. ئاپئاق خوجا ئىسمايىل خان ۋە ئۇنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىنى ئېلىپ ئىلىغا قاچتى. ئۇ ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ باشلىقى غالداندىن 2 - قېتىم ياردەم تەلەپ قىلدى.

ھىجرىيە 1090 - يىلى (1679-1680) غالدان ئاپئاق خوجىنى ئالدىغا سېلىپ، 60 مىڭ كىشىلىك جۇڭغارىيە قوشۇنى بىلەن سەئىدىيە خانلىقىغا كەڭ - كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت ئىمىن خان ئاقسۇنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنى شەھەرگە قەتئىي كىرگۈزمىدى. لېكىن، ئاپئاق خوجىغا تەلۋىلەرچە چوقۇنغان بىر قىسىم جاھىل مۇرىتلار قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارغا قارىتىپ ھۇجۇم قوزغىدى.

لاردا ئىسيان كۆتۈرۈپ پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاپ -
تالىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت ئىمىن خان ئاقسۇدىن
دەرھال يەكەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. غالداننىڭ ئەسكەر-
لىرى ئاقسۇ ۋە قەشقەرنى قارشىلىقسىزلا ئىشغال قىلدى ۋە
بۇ جايلاردا ئەڭ ۋەھشىيلەرچە قەتلىئام يۈرگۈزدى. ئاندىن
غالدان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى بولغان يەكەنگە
يۈرۈش قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن خان يەكەن شەھىرىنى
قاتتىق مۇداپىئە قىلغانلىقتىن، غالداننىڭ قوشۇنلىرى كۆپ
تالاپەتكە دۇچار بولدى. ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى.
يەكەن شەھىرى ئىچىدە ئاپئاق خوجىنىڭ مۇرىتلىرى خېلى
كۆپ ئىدى. ئۇلار غالدان قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمغا ماسلىشىپ،
قالماقچىلىق چىقاردى. ئۇلار «ھىدايتۇللا خوجا ئۈچۈن
دەرۋازا ئاچتۇق» دەپ، غالدان ئاقسۇگە كىلىرىگە يەكەن
سېپىلىنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ بەردى. مۇھەممەت ئىمىن
خاننىڭ ئەمىر، ھەربىي باشلىقلىرىدىن مىرزا سالىخ بەك
جۇرراس، مىرزا ماناق بەگلەر مۇھەممەت ئىمىن خانداندىن يۈز
ئۈرۈپ ئاپئاق خوجا تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن
مۇھەممەت ئىمىن خانداندىن نۇسرەت كۆتۈرۈلۈپ، مەغلۇپ
بولدى.

غالدان ۋە ئاپئاق خوجا باشچىلىقىدىكى جۇڭغارىيە قوشۇن-
لىرى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ خەلقىنى قىرىپ چېپىپ
ئۆلتۈرۈپ بۇلاڭچىلىق قىلىپ ئوت قويدى.
مۇھەممەت ئىمىن خان غالداننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپ-
دىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن 164 يىل داۋام قىلغان
سەئىدىيە خانلىقى ئاخىر مۇنقەزىر بولدى.

پايدىلانغان ئەسەرلەر

- مىرزى ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى» ئۇيغۇرچە تەرجىمە قوليازما نۇسخىسى.
- مىرخاۋەند: «دەۋزە تۇسساپا» 5 - توم.
- شاھى مۇھەممەت ھېكىم: «مۇنتە خىببولتەۋارىخ» قول يازما.
- موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى نەشرى.
- گىرمان ۋامبىرى: «بۇخارا ياخۇد ماۋاراۋۇننەھرى تارىخى». موسكۋا، 1924 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- شاھ مەھمۇت چۇرراس: «تارىخ».
- موللا مىرسالىخ كاشىغەرى: «قەشقەر تارىخى» قول يازما.
- مىرزى ھەيدەر كوراگان: «جاھاننامە». شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.
- مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلىق نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشرى.
- يۈسۈپ خاتىن ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى.
- مۇھەممەت نىياز ئابدۇغوپۇر بەگ: «قىسسەسۇل غاراينىپ» قوليازما.
- «سۇيىنامە» غەربىي يۇرت تەزكىرىسى.
- فېڭ جياشىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى». غاڭ دائىر

ماتېرىياللاردىن قىسقىچە توپلام «خەنزۇچە نەشرى.
 «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق
 نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.
 «جۇڭگو بىلەن غەربىي يۇرتلارنىڭ مۇناسىۋەت تارىخى»
 خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم.
 ئارىسلان تىزىمى: «تۈركلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىند
 دىستاندا قۇرغان كېسەلخانىلىرى».
 مەۋلانا جالالىددىن بۇخارا: «تۇغلۇق تېمۇرخان»،
 مۇھەممەت شېرىپ بۇزۇرۇكۋار: «ئابدۇرېشىتخان توغرىسىدا
 تارىخىي قىسسە»، قولىيازما نۇسخىسى.
 زوھورىدىن مۇھەممەت بابۇر: «بابۇرنامە».
 ليوزىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى» 1 - قىسىم مىللەتلەر
 نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.
 مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى خۇجىگان»
 ئۇيغۇرچە قولىيازما نۇسخىسىدىن.
 ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچىركلار»،
 شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1987 - يىل نەشرى.
 ئىمىن تۇرسۇن. «زەلىلى دىۋان»، مىللەتلەر نەشرىياتى
 1985 - يىل نەشرى.
 تېيىپىجان ئېلىيوۋ نەشرگە تەييارلىغان «ئابدۇرېھىم نازارى
 داستانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىل نەشرى.
 «قەشقەر ئەدەبىياتى» 1986 - يىل 4 - سان.
 ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك
 مۇزىكىسى - 12 مۇقام ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى
 1981 - يىل نەشرى.
 مۇغنىۋۇ: «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاسىيا
 مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى لېنىننىڭ گىراد بۆلۈمىدە
 ساقلانغان قولىيازىمىلار كاتالوگى».

«جۇڭگو ئىببىي قامۇسى» تارماق ئومى؛ «ئۇيغۇر ئىبابەت
 قامۇسى» 1 - توم، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
 سەھىيە نازارىتى 1985 - يىل نەشرى.
 «تۈرك ئەدەبىيات تارىخى». نەشرى.
 «ئۆزبېك ئەدەبىيات تارىخى»، تاشكەنت 1977 - يىل
 نەشرى.
 «جۇڭغارلارنى تىنچىتىشنىڭ ئۇسۇلى ۋە تەدبىرلىرى»
 خەنزۇچە نەشرى.
 ئىبنى خەلدۇن: «تارىخ ۋە پەلسەپىۋى مۇھاكىمىلەر
 توغرىسىدا مۇقەددىمە».
 ئى. ئا. كىرولوۋ: «دىن تارىخى توغرىسىدا»، ئىما-
 دودىن ئەسفىهان: «سەلجۇقىيلار دۆلىتى تارىخى».
 مۇھەممەت ئەۋەز: «خوجا ئىسھاق تەزكىرىسى» قوليازما.
 مىرخالىد كاتىپ قازى شاھ كوچەك يەكەندى:
 «ھىدايەتنامە» قوليازما.
 بارتولد: «يەتتىسۇ تارىخىغا ئائىت ئوچىركلار».
 ئى. ئا. بىرتىلىس: «پارس ئەدەبىيات تارىخى»
 رۇسچە نەشرى.
 «مەخدۇمى ئەزەم تەزكىرىسى»، قوليازما.
 «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.
 1990 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

责任编辑：魏力
封面设计：尼亚孜·克力木
责任校对：阿衣古力

叶尔羌汗国简史（维吾尔文）
阿吉努尔·阿吉 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 8.625印张
1993年8月第1版 1993年8月第1次印刷
印数：1—2,000

ISBN 7-228-02649-7/K·276 定价：4.45元

